

М. ГОГОЛЬ

IV

М. ГОГОЛЬ

Т В О Р И

ТОМ IV

Загальна редакція
І. ЛАКИЗІ і П. ФИЛИПОВИЧА
Стилістична редакція
М. ЗЕРОВА і А. ХАРЧЕНКА

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КІЇВ

М. ГОГОЛЬ

П О В I С T I

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

**Бібліографіч. опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.**

Ілюстрації дереворити худ. О. Кравченка

Обкладинка худ. Н. Алексєєва

Київський Міськліт № 2327

Тир. 7000 прим. 6¹/₈ арк.

УПО, 13 друк. ім. Леніна—2675—31

ПЕТЕРБУРЗЬКІ ПОВІСТІ М. ГОГОЛЯ.

I.

30—40-ві роки XIX ст. позначилися в Росії розвитком великих міст, активізацією роста промислового капітала увагою до третьої верстви, „сословия купцов и граждан“, що „начинало приходить в понятіе“.

Бурхливі пориви революційної бурі, проносячись над промисловими центрами Європи, приносили в казарменну, кріпацьку і самодержавну Росію разом з неясним запахом кам'яного вугілля, що хвилював, як аромати екзотичних, досі ще незнаних країн, згадку й застереження про неминучість і для Росії тих самих переворотів виробництва, суспільних катаклізмів, класових повстань, що, розколюючи світ і суспільство, потрясали Західню Європу.

Проблема великого міста, проблема капіталізму в Росії, як погрова, жорстоким і невблаганим тементо, „пам'ятай про революцію“ прикладом Європи, ставала на порядку денного перед дворянською міколаївською Росією.

Гоголь описує вплив Європи на Італію:

Французское влияние становилось заметно в Верхней Италии: оно заносилось туда вместе с модами, виньетками, водевилями и напряженными произведениями необузданной французской музы, чудовищной, горячей, но местами не без признаков таланта. Сильное политическое движение в журналах с июльской революции отозвалось и здесь. Мечтали о возвращении погибшей итальянской славы, с негодованием глядели на ненавистный белый мундир австрийского солдата¹. Но итальянская

¹ Mutatis mutandis, де — картина Росії. Поезії 20-х років, від Язикова, Хом'якова і до Рилєєва, були повні мрій про повернот минулодії слави вільних колись Києва й Новгорода, протиставлених ненавистному ярму, московському самодержавству.

природа, любительница покойных наслаждений, но вспыхнула восстанием, над которым не призадумался бы француз; все окончилось только желаньем побывать в заальпийской, в настоящей Европе¹.

Бесчное ее движение и блеск заманчиво мелькали вдали. Там была новость, противуположная ветхости итальянской, там начиналось XIX столетие, европейская жизнь.

Становище Італії 30-х років, як його малював Гоголь, нагадувало становище Росії. Перед відокремленою, замкненою, феодально-папською Італією стояли та сама проблема „европеїзації“, капіталізації, що й перед Росією.

Погроза буржуазної революції, що повинна була усунуті в Росії, як вона усунула вже в Франції й Англії з арени історичної ації аристократію й дворянство, останні рештки феодального ладу,— висовували питання про капіталістичне буржуазне переродження Росії, питання про те, що з себе являє „третя верства“ в Росії, які її настрої, які її сили і значіння, які перспективи разгораються перед нею в Росії.

Треба було з'ясувати обставини „завтрашнього дня“ Росії; треба було в чеканні майбутніх клясових боїв спробувати знайти в різних прошарках „третьої верстви“ спільніків в боротьбі проти західно-европейського революційного „тифуса“, намагати спільний ґрунт і, коли можна, висунути такі гасла, які знайшли б відгук в середовищі дрібних урядовців, ремесників, інтелігенції, примусили б їх цінити не „сей равнодушный хлад, обнимающий нынешний век, торговый низкий расчет“, „не все, чем шумно гремит в Европе Париж“, „думая, что завтра же вспыхнет революция“, а „удел за стойного государства“.

Треба було довести, що Париж, революція, багатство,— капіталізм, промисловий поступ, збагачення нації, „сильное политическое движение в журналах с июльской революции, отозвавшееся и здесь“, „вос-

¹ Вихід в Європу, після невдалого 25-го року, був, справді, в 30-х роках тільки виходом закордонної мандрівки, а не повстання.

стание, над которым не позадумался бы француз“, „вихрь политики“, „толки о понизившихся фондах, о камерных прениях, об испанских делах“, что все це нищо супроти простого, природного життя, супроти спокою, супроти „жизни протекающей в созерцании природы, искусств и древностей“.

„Суперечка про долю капіталізма та ролю буржуазії все більше загострювалась, набуваючи все більше злободенного та практичного інтересу. Обставини, умови економічного розвитку Росії вимагали від кожного, хто брався про них судити,— точно визначити свою позицію: за капіталізм чи проти. Так невблаганно ставила питання історія. Вибирати доводилося тільки одне з двох: або ж кріпацька Росія з усіма її жахами, або ж капіталізм“¹.

Капіталізм і буржуазія для тих часів не були в Росії остаточним фактом, а дискусійним питанням, проблемою і до того ж досить проблематичною проблемою. Дискутували власне не факт конкретної погрози з боку „третьої верстви“, а „приклад Европи“; філософічне її покищо абстрактне питання,— чи Росія—Европа, чи, може, її розвиток піде іншими своєрідними, відмінними від Західної Європи шляхами. Суперечки „слов'янофілів“ та „западників“ 30—40-х років були суперечками в самому дворянському середовищі і зовсім не суперечкою „третьої верстви“ з дворянством.

Питання ставилося, тим часом, умовно — формально й філософічно, як предмет салонних суперечок денебудь у Хом'якова на „Собачій площадці“. Воно ставилось не як питання акції, а лише „дискусійно“ з огляду на приклад Західу.

Циклом своїх „Петербурзьких повістей“ Гоголь входить у саму гущавину цих складних, плутаних, невиразних і темних питань. В центрі своїх „Повістей“ він ставить третю верству, при чому характерно — усвідомлюючи прийдешню вагу цієї верстви, він має її

¹ С. Е. Щувин. — В. Г. Беланский и социализм. М. 1929, ст. 58.

аж надто зубоженою; малює її, як „осадок чловечества, которому бы ни один благодетельный политический эконом не нашел средств улучшить благосостояние“¹. Третя верства в його зображені, це — „разряд людей, который можно назвать одним словом: пепельный, людей, которые с своим платьем, лицом, волосами, глазами имеют какую-то мутную, пепельную наружность, как день, когда нет на тебе ни бури, ни солнца, а бывает просто ни се, ни то: сеется туман и отнимает всяку резкость у предметов“.

Гоголь малює „сословие граждан“ не в період його громадської активності й сили, а в початковій стадії його розвитку, коли дрібнобуржуазна кляса ще — „не возвысилась до поняття“, ще не освідомила себе як клясу, перебуваючи в становищі пригноблення².

¹ Гадаємо, що робилося це не без задньої думки. Мовляв, „третя верства“, про яку так багато говорять, не повинна переоцінювати своїх сил; вона надто убога, щоб, справді, на щось претендувати. Жалість,— ось ставлення, яке викликають усі ці „Акакії Акакіевичі“. І „жалісне“ ставлення з боку „значительних лиц“ це власне єдине, що потрібно для третьої верстви. Гоголь, ставлячи в центрі своїх „Петерб. повістей“ „третю верству“, висовував соціальні питання, але для розв'язання їх пропонував не соціальні критерії, а гуманістичні, моральні, „ліричні“ (про це далі).

² Заслуговують на увагу думки В. В. Данилова, що дає „социологический анализ Ревизора“. Данилов пише: „30-е годы были временем быстрого роста промышленного капитала. Это меняло социальные отношения и выдвигало на сцену купечество и гражданство, которым так солено приходилось от самоуправства дворянской бирократии. Развитие промышленного капитала требовало административной свободы, и Гоголь понял это. Поэтому в статье „О сословиях и государстве“ („Переписка с друзьями“) он выступает идеологом третьего сословия, с той разницей сравнительно с идеологией, внушенной ему собственным классом, что в дворянстве Гоголь ценит нравственную силу, а в буржуазии — силу капитала: „Сословие граждан, самое разнохарактерное, меньше всего получившее определенное выражение от неопределенности занятий и от некоторого безвластия, должно непременно возвыситься до понятия. Оно должно помнить, что они стражи и хранители благосостояния и должны сами из себя избирать чиновников“. Литературно-критическая библиотека п. ред. В. М. Фриче.— Н. В. Гоголь. ГИЗ, 1930, стр. 112.

Щодо купецької верстви, то Гоголя від Ап. Григор'єва та Островського, ідеологів купецтва, відокремлює чверть століття. Ап. Григор'єв в 50-х роках проголосить замоскворецьке купецтво, як „сіль землі“, — але в 30-х роках купецтво тільки ще починало відчувати свою силу.

Гоголь яскраво малює цю двоїсту хисткість початкових стадій капіталістичного нагромадження. Він описує авціон.

„Тут была целая флотилия русских купцов из Гостинного двора и даже толкучего рынка в синих немецких сюртуках. Вид их и выражение лиц были здесь как то тверже, вольнее и не означались той приторной услугливостью, которая так видна в русском купце, когда он у себя в лавке перед покупщиком. Тут они вовсе не чинились, несмотря на то, что в сей же зале находилось множество тех аристократов, перед которыми они в другом месте готовы были своими поклонами смести пыль, панесенную своим же сапогами. Здесь они были совершенно развязны и смело перебивали цену, набавляемую — знатокам“¹.

Абат Сійес сорок років до того сказав про третю верству: „що таке третя верства? Ніщо! Чим вона повинна бути? Всім! Чим вона хоче бути? Дечим!“

Отже Гоголь малює третю верству, коли вона є ніщо. Коли вона ще не вийшла з стану „поцільної“ невизначеності, коли вона ще не набула привілейованого становища, коли розв'зка прийдешніх боїв лишалася ще невиразною і майбутнє ледве-ледве бли мало десь в неясній сумнівній перспективі ще, може, надто довгих і важких років.

„Кажется слышишь, перейдя в коломенские улицы, как оставляют тебя всякие молодые желания и порывы. Сюда не заходит будущее, здесь все тишина и отставка, все, что осело от столичного движения“.

¹ В „Нев. просп.“ Гоголь нотує: „Русские бородки, несмотря на то, что от них еще несколько отзывается капустою, никаким образом не хотят видеть дочерей своих (с сотнею тысяч, или около того, наличных) ни за кем, кроме генералов или, по крайней мере, полковников“.

Гоголя звичайно називали „моралістом“¹ і в його „Повістях“, як найвідміннішу рису, підкреслювали етичну тенденцію, сантиментальний філантропізм², „ліризм великої жалості є человеку“³, співчуття „униженним“. Тим часом, насправді, мова йде в Гоголя не про моралістичну метафізику, а про певну суспільну „політично-економічну“ тенденцію та певну позицію в суперечках дня.

Народолюбне гуманістичне співчуття „униженим і оскорбленим“ він сполучує з негативним ставленням до капіталістичного ладу. З погляду третьої верстви він пробує, заперечивши „розвад“, що лежить в основі сучасного дисгармонійного, антагоністичного класового суспільства, намітити провідні віхи організації майбутнього „гармонійного“ суспільства.

Соціальна тематика великого міста у Гоголя знає всі терміни, що їх використовувала література того часу, Гофман, Бальзак, Жюль Жанен, Евг. Сю, Жорж Санд, Люї-Блян, Фур'є, Прудон, письменники й „благодетельные политические экономы, ищащие средств улучшить состояние несчастного человечества“, як пише Гоголь в „Портреті“⁴.

Свою добу, першу половину XIX століття Гоголь має як він, „грозивший близкої переменою вещей и предвещавший разрушение государству“, вік, що є „губитель и разрушитель всего, что колосально, величественно и свято“, як вік банкірів і крамарів, холодний, егоїстичний вік золота й меркантилізму, вік

¹ И. Житецкий. Гоголь — моралист. 1909.

² Ап. Григор'єв.

³ В. Розанов. Легенда о вел. инквизиторе. 1906, ст. 278.

⁴ Уже з другої половини тридцятих років, тобто саме з тих часів, коли було писано „Петерб. повісті“, Гоголь за власним своїм визнанням в „Авторській сповіді“ „начинал невольно заражаться ...всеобщим поветрием пынешнего времени“, тобто втягався в „безконечные споры“, виробляючи собі соціальний світогляд. „Усердно собирааст Гоголь сведения о положении разных сословий, „особенно низших, в частности о „пролетариях в наших городах“. П. Сакулин. Рус. язы и социализм. ч. I. Ранний р. социализм. ГИЗ, М. 1924, стр. 462.

„торгового, низкого расчета“, капіталістичного накопичення мільйонів, що, обернувшись в абстракцію, означувану умовним значком на папері, разом з тим і людину обернули так само в просту мінову цінність, в речеву товарну абстрактну фікцію¹.

„Наш XIX век давно уже приобрел скучную физиономию банкира, наслаждающуюся своими миллионами только в виде цифр, выставляемых на бумаге“.

Представник дрібномасивного дворянства, зв'язаний з урядовими колами, ніколи не забуваючи підкреслити свій легітимізм і льояльність (пор. в „Портреті“ „варіанто-цепзурні“ комілменти на адресу Миколи I— „истинные гении возникают во время блеска и могущества государей“ та такі ж випади проти „безобразных политических явлений и терроризмов республиканских“), Гоголь в „Петербурзьких повістях“ відбив ті антикапіталістичні настрої, що в 30-40-х роках охоплювали найширші кола тодішнього суспільства². Свої

¹ С. Є. Щукін у книзі „В. Г. Белинский и социализм“, характеризуя 30—40-і роки, пише: „Вопросами о судьбах капитализма занималась в ту пору вся журналистика и публицистика, поскольку они были возможны в тех условиях. Этот вопрос был центральным вопросом, стержнем, вокруг которого вращались все теории и споры о законах развития общества и ближайших судьбах России... Отсюда такая актуальность и страсть, с которой он обсуждался. Отрицательно отношение к капиталистическим порядкам мы находим не у одного Белинского. У других публицистов, его современников, мы тоже встречаем более или менее развитую систему взглядов, направленных против капитализма“ (56).

² „Враждебные капитализму настроения могут быть свойственны различным общественным классам,— пишет С. Щукин. Как правило, антикапиталистические настроения и теории возникают у всякого общественного класса, которому развивающийся капитализм наносит ущерб, теснит, разоряет, выбивает из определенного положения в процессе общественного производства и распределения, грозит гибелью. Феодалы-помещики были враждебны развитию капитализма, и целый период истории наполнен борьбой этих двух классов. Мелкий самостоятельный производитель, мелкий буржуа также враждебен капиталистическому способу производства, так как крупное машинное пред-

антикапіталістичні тенденції Гоголь зв'язав з увагою до третьої верстви, саме представників цієї верстви зробивши героями своїх „Повістей“. В дрібній буржуазії та в її настроях, в дрібнобуржуазному ідеалі самостійного дрібного продуцента, Гоголь, представник дворянської кляси, шукав спільників та аргументів проти капіталізму.

Виступаючи з критикою капіталізму, Гоголь прикладав дрібнобуржуазну мірку до буржуазнокапіталістичного режиму. Він застерігав дрібну буржуазію, всю цю „мелюзгу“, „коломенське населення“ проти спокус міського „меркантилізму“.

В лютому 1848 р. Бєлінський писав між іншим до Анненкова: „Мой верующий друг (Бакунин) доказывал мне, что избави-де бог Россию от буржуазии“. А в листі, писаному в грудні р. 1847, Бєлінський висловлювався: „Я не принадлежу к числу тех людей, которые утверждают, за аксиому, что буржуазия — зло, что ее нужно уничтожить, что только без нее все пойдет хорошо. Так думает наш немец — Мишель, так, или почти так, думает Луи Блан“¹.

Так само,— хоч і відбиваючи думки інших соціальних прошарувань — думав і Гоголь. У цій думці, що „буржуазия — зло“, що „зло капитала в его тирании над трудом“ — сепс ідеологічної скерованості всіх „Петерб. повістей“, зокрема „Риму“.

Вихідний пункт для „Петербурзьких повістей“ це — „эгоизм“, „надобность и меркантильный интерес, об'емлющий Петербург“. У цьому плані „жадности, корысти и надобности, выражаются на идущих и летящих в каретах“, Гоголь змальовує її людей. „Молоденькую даму, оборачивающую свою головку к блестящим окнам магазина“ він змальовує, згадуючи разом з тим і „русского мужика, говорящего о гривне или о семи грошах меди“.

приятне, побывая его в конкурентной борьбе на рынке, лишает его куска хлеба“. (Белинский и социализм, 52).

С. Є. Щукин, стор. 60.

Гроші, — цей мертвий, абстрактний фактор, одрваний од безпосереднього зв'язку з продукційними силами землі, в усім тим, що робить життя природним і простим, цей принцип міського життя в його протилежності сільському,— гроші керують штучним, умовним оманним життям міста. Питання грошей стає основним питанням для міської людини.

Місто, основане на гроших, людина, що перебуває в залежності від цієї абстракції, що саме в ній полягає міць міської цивілізації, людина, що служить грошим,— і місто і міська людина обертаються в абстракцію, в фікцію, в умовність.

„О, не верьте этому Невскому проспекту. Я всегда закутываясь покрепче плащем своим, когда иду по нем, и стараюсь вовсе не глядеть на встречающиеся предметы. Все обман, все мечта, все не то, чем кажется“.

„Все дышит обманом“.

„Он лжет во всякое время, этот Невский проспект, но более всего тогда, когда ночь сгущеною массою наляжет на него и отделят белые и палевые стены домов, когда весь город превратится в гром и блеск, мириады карет валятся с мостов, форейторы кричат и прыгают на лошадях, и когда сам демон зажигает лампы для того только, чтобы показать все не в настоящем виде“.

„Движение торговли“ приносит „призрак пустоты“, знищує „сердечное движение“, не дає людині „розвіритись“, „чтобы раз в жизни был он прекрасным человеком“.

Велике місто змінює й знищує людину.

Дієві особи „Петербурзьких повістей“ — люди знищеноого, зміненого „я“; такий Пискарьов, мистець в розколотим, подвоєним життям, що бритвою перерізає собі горло; такий урядовець, що живе примарним життям Фердинанда ХІІІ; такий же й майор Ковалев, що його особу, в двозначній фантасмагорії надзвичайної події, ототожнено з його носом.

В „Портреті“ Гоголь дає подвійний сюжетний хід, що має контрастний напрямок. Показавши, як Чартков губить своє обличчя, себе, талант, зрадивши себе задля грошей, як знищується в меркантильній залеж-

ності великого міста особа людини, він одночасно показує й протилежний процес, як мертвe втілення багатства, абстраговане й фетишізоване, живе й діє.

Людини немає; є оманні фантасмагорії міста, потворні кошмари безглазої ілюзорної маячні, є сувері закони капіталізму. Живі не живуть. Живуть речі, існує золото. Мертвe панує над живим¹.

Це сюжетологічне завдання показати живе речевого й мертвого, абстраговане й фіктивне, але владне буття золота, магічний непереможний вплив грошей на суспільство, показати існування золота, „уособити меркантилізм“,— це завдання Гоголь розв'язав, створивши фантастичний образ мітологізованого лихваря. В постаті лихваря Гоголь відтворює образне мистецьке уявлення негативного демонічного впливу грошей, при чому цей образ лихваря зв'язується в нього з літературно-традиційним для романтичної школи „способом портрета“².

Спосіб автоматизації живої людини Гоголь поєднує з способом гальванізації трупа, оживлення мерця, магічного „портретного“ існування речі.

¹ Гоголь з надзвичайною яскравістю описує цей жах, що його викликає речеве життя, життя мертвої речі, як живої істоти. Гоголь знов жах речей, жах речевого хаоса, речей примусово вирваних з свого звичайного розташування, жах випадково нагромаджених речей, оголених і змішаних. На початку другої частини „Портрета“ він дає картину аукціону. „Ощущающее мое нами чувство при виде аукциона страшно: в нем все отзывается чем-то похожим на погребальную процессию“. Мертвість речей, речева мертвість особливо вражає в хаотичному нагромадженні, коли речі здаються якось оголеними.

² Див. статтю І. Шляпкина: „Портрет“ Гоголя и „Мельмот-Скіталец“ Матюрен. Літерат. Вестник, т. III, кн. I, 1902, СПБ, стор. 66—68. Г. Чудаков (отношение я-ва Г. к зап-евр. літер. К. 1907) називає також „Таинственный портрет“ Вашингтона Ирвинга, „Спенелло“ невідомого автора та язiku оповідань Гофмана (стор. 91—101). С. И. Родзевич. (К істории рус. романтизма. Э. Т. Гофман и 30—40 г.г. в и. л-ре, II, 1917, Р. Ф. В. кн, 1—2) доповнює цей список, пазиваючи також „Элексир сатаны“ Гофмана (стор. 23—25). Пор. також В. В. Гіппенуса „Гоголь“ Л. 1924, стор. 230; Н. Котляревський. Н. В. Гоголь, СПБ, 1908, стор. 177

„Це уже не була копія з натури, це була та странная живость, которою бы озарилось лицо мертвца, вставшего из могилы“. „Це були живые, это были нечеловеческие глаза“.

Той демон, що показує все не в справжньому виді, демон грошей, що обертає все навколо в оманній при-від, цей диявол Гоголя в „Портреті“ не є дияволом галю-цинаційного візіонерства, витвір хоробливої уяви мі-стика,— це диявол, що уособлює гнітучий вплив гро-шої великої міста.

„На картине нужно было поместить духа тьмы. Долго думал он над тем, какой дать ему образ: ему хотелось осуществить в лице его все тяжелое, гнетущее человека. При таких размышлениях проносился в голове его образ ростов-щика.“

Демонічне „Портрета“ це—власне не так Гоф-ман і Тік, як Бальзак з його спробою (в „Шагреневій шкурі“) „зформулювати вік“. І в Гоголя, і в Бальзака романтичний демонізм подано засобами „фізіологічної методи“.

Отже мова тут не про демонічну містику, а про соціальні впливи, про соціальний магізм грошових впливів. Абстраговане буття грошей дається в абстрагованій формулі „портретного“ буття. Соціологічна тема трактується як тема романтичної фантастики.

Труднощі такого „фізіологічного“ тлумачення чак-лунного магізму Гоголь перемагає мистецьки безпомічним „как-нибудь“.

„Часть жизни ростовщика перешла в самом деле как-нибудь в портрет и тревожит теперь людей, внушая бесовские побуждения, соврашая художника с пути, порождая страшные терзанья зависти и проч. и проч.“

„Портрет этот ходит по рукам и рассеивает томительные впечатления, зарождая чувство зависти, мрачной ненависти к брату, злобную жажду производить гонения и угнетения“.

В своїх різноманітних і вигадливих „Петербургських повістях“ Гоголь розповідає низку барвисто-живих і трагічних історій, як місто губить людину, як людина божеволіє під владою міських оман. Божеволіє Пискарьов, божеволіє Акакій Акакієвич, божеволіє Чартков.

Гроші шкідливі, вплив золота псує людину,— цю тезу про аморалізм грошей Гоголь в „Портреті“ ілюструє низкою конспективно викладених історій. Він доводить шкідливість цього впливу для всіх суспільних прошарувань. Спочатку згадує про аристократію й розповідає, як під впливом грошей, гине „юноша лучшої фамилії, пророчивши в себе мецената“, як обертається в злочинця й убивцю князь Р., „благороднейший Грандисон во всех отношениях“, потім переходить до „середньої“ верстви застерігаючи й попереджаючи:

„Там честный, трезвый человек делался пьяницей, там купеческий приказчик обворовал своего хозяина; там извозчик, воевавший несколько лет честно, за гроши зарезал седока“.

Не можна сказати, щоб Гоголю пощастило відтворити досконало мистецьку картину психологічної й соціальної залежності людини від суспільного меркантилізму. Аж надто впадає в око умовна схематичність цих п'єсподіваних і різких перетворень.

Перетворення „патріярхальної людини“ під впливом міського „меркантилізму“ в людину, залежну від грошей і речей, Гоголь дає обивательське, забобонне, казково-демонічне оформлення своїх „політико-економічних“ спостережень¹.

¹ У Гоголя тут є двоїстість. З одного боку, він сам соціологію ототожнює з демонологією, вплив грошей, міського „меркантилізму“ асоціє з впливом „демонічної сили, а з другого боку, він увесі час так би мовити, здіймає це ототожнення, переносячи його на карб., „коломенського населення“. Чаклунство грошей: мовляв, не більше, як „нелепые толки“... Цю двоїстість Гоголя треба мати на увазі, щоб уникнути помилки, яку припускав В. Пересверзев, ідентифікуючи суб'єкт з об'єктом, погляди автора з висловлюваннями його, героя, вважаючи літературний образ за безпосередню проекцію соціального характеру. Треба мати на увазі, що Гоголь майже завжди, коли він „демонологізує“ якусь логічну ідею, втілюючи її в певний містецький образ, він завжди спростовує цю „демонологізацію“ тим, що посилається на забобони й безглупдість середовища, в якому були поширені подібні перекази („говорили“, велепые толки“ тощо). Приміром, в „Носі“ Гоголь не раз роздвоєння особи майора Ковальова аргументує „кознями“ майорової приятельки штаб-офіцерші. Подточної, сам же з того іронізуючи її спростовуючи.

„Нельзя, чтобы такие происшествия, рассказываемые иногда не без прибавлений, не навели род какого-то невольного ужаса на обывателей Коломны. никто не сомневался в присутствии нечистой силы в этом человеке“.

У Гоголя фантастично-магічний, „хуторянський“, „коломенський“ підхід до соціологічних проблем: Гофман, переповіданий Рудим Паньком. Раз-у-раз він повторює: „Демон искрошил весь мир“, „адский дух разрушил гармонию мира“.

„Говорили, что деньги его имеют прожигающее свойство, раскаляются сами собою и носят какие-то странные знаки.. словом, много было всяких нелепых толков“.

„И замечально то, что все это коломенское население, весь этот мир бедных старух, мелких чиновников, мелких артистов и, словом, всей мелюзги, которую мы только поименовали, соглашались лучше терпеть и выносить последнюю крайность, нежели обратиться к странному ростовщику“.

Ми звертаємо увагу на наведену цитату. Гоголь не дав ширшої картини капіталістичного переродження Россії, картину нової залежності суспільства від грошей, втягування третьої верстви в сферу капіталістичних стосунків він змалював в способі „нелепих толков“, „дьявольского наваждения“.

Це характерно для Гоголя, що він спинився саме на відсталих та інертних групах населення. Не без внутрішнього співчуття він згадує про коломенських бабусь, що вмирали з голоду, „лучше соглашаясь умертвить свое тело, нежели погубить душу“¹.

Це ствердження пасивного опору супроти грошей: ця формула краще згубити тіло, ніж душу, формула глибоко реаційна,—підготовляють в авторі „Портрета“ автора „Вибраних міст из переписки с друзьями“.

Як ми вже зазначали, Гоголь належав до дворянсько-поміщицької кляси і так чи інакше в своєму становищі, як письменник, був близький до урядових кіл.

¹ Гоголю, як представників поміщ. кляси, як людині, зв'язаній з урядовими колами, треба було показати, що дрібна буржуазія, „коломенське населеніе“, опозиційно настроєні супроти капіталізму, що вони „душу“ цініть вище від тимчасових і умовних земних матеріальних благ.

З цього погляду заслуговує на увагу те, що своє негативне ставлення до грошей, до великоміського меркантилізму, до перспектив буржуазно-капіталістичного ладу, Гоголь звертає до дрібнобуржуазних прошарків міського населення. Це характерно і для Гоголя і взагалі для 40-х років.

Картину відповідних антикапіталістичних тенденцій в Зах. Європі 40-х років дали К. Маркс і Фр. Енгельс в „Комуністичному маніфесті“. Письменники, політико-економи 40-х років, виступаючи проти буржуазного капіталізму, пропагували серед дрібної буржуазії думку, що, мовляв, у цьому буржуазно-капіталістичному рухові дрібна буржуазія нічого не може виграти, але швидше ризикує загубити все¹. Ця критика капіталістичного ладу, звернена до дрібної буржуазії, служила в руках урядів зброєю проти буржуазії². Так було в Англії, так було, додаймо, і в Росії.

Гоголь ішов назустріч урядовим тенденціям, і його гуманізм, його співчуття „униженным и оскорблённым“ було способом знайти спільників серед дрібної буржуазії, велико-міської „мелюзги“ в боротьбі з демоном капіталізму, що руйнував світ.

Формула запропонована в „Шинелі“ щодо Акаакія Акаакієвича: „І я брат твій“, — нічого не має спільногого з гаслом „брательства“ французької революції. „Братство“ висувається не як принцип революційний, гуманізм Гоголя не є виявом якогось „абсолютного співчуття“, але співчуття, підказаного інтересам класи, що до неї письменник належав.

„Петербурзькі повісті“ були скеровані не проти миколаївської кріпацько-феудальної дійсності, як доводила критика 60-х років; вони були виступом легітимістичним, разом з урядом проти тенденцій бур-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Коммунистический манифест. ГИЗ. 1929, стор. 48.

² Ibid.

жувано-капіталістичніх¹; Гоголеве твердження про „ужасну дійсність“ зовсім не мало в його устах опозиційного сенсу. Через голдову нових економічних перспектив Гоголь перегукувався з ідеалізованим середньовіччям.

Петербург він хотів би бачити не „Парижем“, а „Римом“, а перевага Рима перед Парижем полягає, на думку Гоголя, в тому, що Рим лишився поза впливом європейського капіталізму. „Застій“, „ занепад“ Риму є запорука його близького прийдешнього Теопрія Герценя, Конст. Леонтьєва, слов'янофілів і народників знаходить свій перший прояв в гоголівському „Римі“.

В „Римі“ Гоголь розвинув ту думку, що уряд, зберігаючи народ од стороннього впливу, ніби сам готував його до високого призначения. Римський люд, не зважаючи на злідні, був саме такий, „для котрого как будто готовилось какое-то поприще впереди“. Не зважаючи на пригноблення й цензуру, в Римі, проте, не відчувається умирання, тут було „противоположное чувство: тут было ясное торжественное спокойствие“. Для князя, героя повісті, в слові „вічний Рим“ почало прозрівати „какое-то таинственное значение².

Твердженню в „Портреті“, що вплив грошей, вплив меркантилізму веде до злочинів і вбивств, Гоголь в „Римі“ протиставляє твердження, що „нужда и бедность, неизбежный удел стоячего государства, не

¹ В історії творчості Гоголя можна намітити певний етап, коли він „ентузіазм природи“ змінює, доповнюючи його „ентузіазмом держави“. Ентузіазм державності — це загальна тема 30—40-х рр. минулого століття: Гегель з його апологією пруської держави й бюрократії, Белінський періоду Менциеля, з виправданням Миколаївської дійсності, з його своєрідним застосуванням Гегелевої формулі про дійсне й розум та ін.

Te, что попередні історики літератури назвали в Гоголі його „громадянством“, те, насправді, з боку Гоголя було наслідком його „ентузіазму державності“.

² Див. розділ „Гоголь и Рим“ у книзі С. Шамбина го. Трилогія романтизма. Н. Р. Гоголь. М. 1911, стор. 141.

ведут к мрачному злодейству: он (римский народ) весел и переносит, и только в романах да повестях режет по улицам“.

„Все это показывало ему стихии народа сильного, непочатого. Европейское просвещение как будто с умыслом, но коснулось его и не водрузило в грудь ему своего холодного совершенствования. Самое духовное правительство (папство), этот странный уделевший призрак минувших времен, осталось как бы для того, чтобы сохранить народ от постороннего влияния, чтобы до времени в тишине таилась его гордая народность“.

Гоголь визначає що, „нужда и бедность — неизбежный удел стоячего государства“, але він обстоює гадку, що в такій державі є гармонія, є спокій, нема квапливості, є „живой, не торопящийся народ“, народ „без тягостного выраженья в лицах, которое так поражало на синих блузах и на всем народонаселении Парижа“. „Следы строгого спокойствия и тихого труда отражались на их лицах“¹.

Там в буржуазній Європі „тягостное выраженье“, „тут (в Римі) самая нищета являлась в каком-то светлом виде, беззаботная, незнакомая с терзаньем и

¹ Цей заклик терпіти злидні, примиритись з „застоем“, ця негація політики, проповідь аполитизму, порада спертись на уряд супроти революції знизу,—дей комплекс ідей властивий не самому Гоголю. Дозволимо проілюструвати це паралелями. „В центре Соловьевско-Чичеринской исторической концепции стояло государство. Русская история, начав с древних форм родового быта, постепенно перешла к государственным отношениям: по этой теории пелью русского исторического процесса было самодержавие. Русские сословия были закрепощены на службу русскому государству и, по мере усиления последнего—раскрепощались. Эта теория корнями своими уходила в эпоху разложения крепостного хозяйства, во вторую четверть XIX ст. Боязнь революции снизу при неизбежном в силу экономических причин крестьянском раскрепощении вызвала к жизни Соловьевско-Чичеринскую историческую концепцию. Лишь сильное самодержавное государство, когда-то тихо и без революционных потрясений закрепостившее сословия, может также спокойно их раскрепостить. Государство — оплот против революции“. М. Нечкина, В. О. Ключевский. Рус. истор. л-ра в клас. осв. Сб. ст. п. М. Покровского, т. II. М. 1930, стор. 225.

слезами". Оці злидні, що є світлі, спокійні, й безтурботні, — Гоголь проповідує і в історії Чарткова і в історії Акакія Акакієвича і в окремих місцях „Невского Проспекта“.

Гоголь хотів би спинити рух колеса історії, спинити стрілку дзигарів; він хотів би „вирвати человека из среды хладной жизни, преданной запятиям, очерствляющим душу“.

Соціальна доктрина Гоголя, виходячи з негативного ставлення до європейського, „паризького“ меркантильного напрямку заперечення буржуазії, як позитивний чинник, висуває принцип естетичного антикваризму, ідеал „Прекрасного Человека“, увління споглядальницького консерватизму, горду мрію про імперіалістичне прийдешнє Вічного Міста.

„Высоко возвышает искусство человека“. „Жизнь его протекала в созерцаниях природы, искусства и древностей“. „Перед этой величественной, прекрасною роскошью показалась ему теперь низкою роскошь XIX столетия, мелкая, ничтожная роскошь, годная только для украшения магазинов (знов закид капитализму!..), вышедшая на поле деятельности золотильщиков, мебельщиков, обойщиков, столяров и кучи мастеровых, и лишившая мир Рафаэлей, Тицианов, Микель-Анджелов, низведшая к ремеслу искусство“. „Он примирялся с разрушением своего отечества, и зрелъ тогда ему во всем зародыши вечной жизни, вечно лучшего будущего“.

Гоголь проти проституованої цивілізації руйпацького поступу, „движенья торговли и ума“, проти „холодного усовершенствования“, розладу, проти політики („слово политика опровергло, нажонец“), бо він за гармонію, за спокій, за пишиловелічність, за цілість¹.

¹ Заперечивши „багатство“, ствердживши „злидаї“ й „застій“, Гоголь як перспективу, розкриває перед „сословием граждан“ ідеал гармонізованого „тотожнього“ (= безкласового) суспільства. Людині, духовно знищенні від меркантилізу, противставлено людину, що не „обуржуазилась“, лишилася поза впливом грошей, політики, громадськості,— бо тільки в умовах „тотожнього“ (ми сказали б безкласового) розкривається творча новнота особи. Така система „естетичних“ формул Гоголя, що досить виразно з'язуються з гордою імперіалістичною мрією про imperium Romanum, про „Третій Рим“.

„Літографії“ й „віньєтці“ протиставлено „картину великого майстра“.

„Везде блестящие эпизоды, и нет торжественного, величавого течения целого“. „Везде усилия поднять доселе незамеченные факты и дать им огромное влияние, иногда в ущерб гармонии целого“.

Про французьку націю Гоголь пише:

„Не почила на ней величественно-степенная идея. Везде намеки на мысли, и нет самых мыслей, везде полуострости, и нет страсти... вся нация — блестящая виньетка, а не картина великого мастера“.

І як підсумок:

„Призрак пустоты виделся на всем“. „Чувство, об'ятное спокойной торжественностью тишины“ він протиставляє „тем тревожным впечатлениям, которыми бессмысленно наполнялась душа его в Париже“. Ідеалу „громадської думки“, модному як на ті часи, він протиставляє „приватні розмови“:

„Частные разговоры, в которых раскрылся человек, вытесненные из Европы скучными общественными толками и политическими мнениями, изгнавшими сердечное выражение из лиц“.

Тишу глухих закутків протиставлено галасу торговельних вулиць.

„Ему неприятно было бы выйти на модную улицу с блестящими магазинами, щеголеватостью людей и экипажей. Ему лучше нравилась эта скромная тишина улиц, этот призрак XVIII века“.

Ми підкреслюємо це різноманітне її живе, антитечнє протиставлення „спокою“, „тиші“, „цільності“, „тревожним впечатлениям“, бо в рамках цієї антипозиції, що тут має значення антипозиції „Париза“ љ „Рима“, як двох протилежніх соціально-політичних систем¹,

¹ Це протиставлення двох міст, двох столиць всесвіту двох політично-соціальних систем,— лежить в основі „Риму“ і ми не можемо згодитись з В. В. Г. (Гоголь, Л. 1924, ст. 115—119), який тлумачить цю повість, як вияв чистого, так більшовити, іманентного естетизму. (Пор. також: Н. К., ор. cit., ст. 366). Мав більше рації С. Шамбінаго. (Трилогія романтизма, М. 1911), коли він „Рим“ Гоголя розглядав у контексті з „Обов'язками людини“ Сильвіо Пелліко й наскрізював зв'язкову лінію між „Римом“ та „Вибраними містами“ из переписки

викладено й історію загибелі мрійного-митця Писбаша-
рьова в „Невському Проспекті“ і провідні принципи
естетичної дохристиянської позиції в „Портреті“.

Гоголь, — і це слід підкреслити, — критикував „кра-
марський“, „меркантильний“ дух не з погляду висхід-
ної класи, а з погляду класи, що занепадає. Його
ідеал — вічна блакить римського неба, спокій руїн, за-
стій. Типовий романтик, Гоголь уявляє собі прийдешнє,
як поворот у минуле. Він критикував сучасний капі-
шталізм, захищаючи соціальні позиції дрібномаєтного
дворянства¹.

В процесі клясової боротьби, на зламах боротьби
феодального світу з новим буржуазним світом Гоголь
своїй творчості падавав чіткий антибуржуазний, воїо-
вничий характер.

Його „реставраційна спроба освідомити й виправ-
дати релігійно-філософські, етично феодальну помі-
щицьку систему та її культуру, що відживала, якнай-
щільніше стикається з загальними прагненнями пану-
ючих груп дворянського суспільства 30—40 років
XIX в.².

с друзями“. Для Гоголя „Рафаель“ можливий тільки в „Римі“,
тобто як ланка й витвір певної соціально-державної й психо-
логічної системи, протилежної „паризькій“.

¹ „Для Гоголя психоідеологію якого“ живили основи нату-
рального господарства та соціальні взаємини, що на нього
базуються, — гроші живий та іскравий символ нової системи
господарства, що вростає в життя, з усіма побутовими, психо-
логічними та ідейними „надбудовами“. Вороже реагуючи на
„нове“ життя на прояв буржуазних взаємовідносин, Гоголь —
мистець твердо ставить собі завдання розкрити й освітлити
психологію грошей, тобто показати джерело та шляхи їх
придбання, розкрити їх етичну природу, їх вплив, що розкла-
дає й руйнує моральний лад та психіку людини... Усю надзви-
чайну силу свого таланта, увесь патос своєї творчості Гоголь
скеровує на боротьбу з новим, що входило в життя і що, на
їого думку, руйнувало особу“. Н. Горностаев. „Тема денег
в творчестве Гоголя. К социологии творчества Гоголя“. „Рус-
ский язык в школе“. 1930, кн. 4, стор. 70.

² Десницкий. О пределах спецификации в литературной
науке. В борьбе за марксизм в литер. науке. Ленинград. 1930,
стор. 38.

Гоголь в циклі „Петербурзьких повістей“ дає негацію „нового“, „буржуазного“, протиставленого, як антитеза, тезі февдального Рима. В II томі „Мертвих душ“ Гоголь пробує дати синтезу, поєднання тези „старого“ й антитези „нового“, малюючи образ Костанжогло. Гоголь заперечує буржуазні форми розвитку промисловості й власності, але зовсім не заперечує розвитку промисловості, фабрик і заводів у рямцях февдального світу, у рямцях поміщицького господарства. Його критика „буржуазного“ має февдальне забарвлення. Ідеал Гоголя — „приобретатель“ Костанжогло: у Костанжогло є фабрики, але не предметів „розкопії“, а фабрика, органічно пов’язана з великим поміщицьким господарством. Тут межа гоголівської критики „длительно-буржуазного“. Костанжогло зве дурнем Кошкера, що той завів фабрику шовкових виробів, але свої фабрики він уважає за необхідний додаток до поміщицького господарства.

„А кто их заводил? Сами завелись: накопилось шерсти, а деть некуда,— я и начал ткать сукна, да и сукна толстые, прочные, по дешевой цене, их тут же у меня на рынках и разбирают.“

Костанжогло, — зауважує В. Десницький в цитованій статті, — ворог не всякої промисловости, не всяких фабрик й заводів: він тільки ворог капіталістичної „розпусти“ і, як російські лендлорди-слов’янофіли, вітає „здорову“ промисловість, введену в економічні та юридичні рямці великого дворянського маєткового господарства¹.

¹ Ор. сіт., стор. 41. Пор. характеристику Констанжогло в статті Н. Яковлєва: К теориях литерат. процесса (Формалисти, Пере-верзев, Плеханов). Констанжогло це той невдалий ідеальний образ, що відомий літературм кляс, які падають. Він хоче з’єднати старосвітську патріархальність з діловитістю нового віку. Він зовсім не є такий ворог „фабрик і заводів“, „ману-фактурістів та фабрикантів“, як це уявляє Пере-верзев (ст. 143). Він тільки хоче, щоб фабрики виникали „сами собою“, щоб це були „законные фабрики того, что нужно здесь под рукою человечеку на месте, а не всякие потребности, расслабившие теперешнего человека. Не эти фабрики, что потом для поддержки

Невдача Гоголя з ІІ томом „Мертвих душ“ це є одночасно невдача мистецька й ідеологічна, обмовлена класовими позиціями, що їх міцно обстоював. Гоголь. Творчий і могутній у своїй критиці власності, у своїх антибуржуазних тенденціях, він був безсилий оцінити шляхи історії. Февдалізм був засуджений остаточно і не Констанціоглам належало майбутнє.

ІІ

„Коли буржуазія захопила владу в суспільстві і життя її більше не наело огнем визвольної боротьби, тоді для нового мистецтва лишилось одне: ідеалізація негації буржуазного суспільства. Романтичне мистецтво її було такою ідеалізацією“¹.

Негація лягла в основу романтизму, набула значіння провідної формули романтичної доктрини. Презирство її ненависть до всіх цих „буржуа“, що не мають, як каже А. д-Мюссесе, „іншого піклування, як підраховувати свої гроші“, до всіх цих „банкірів, маклерів, нотарів, купців та крамарів, — одне слово,— каже Т. Готье, до всіх, що прозаїчним способом здобували собі засоби до — життя“, — зробилось настроєм доби².

„Петербурзькі повісті“ Гоголя належать саме цій добі, коли гасло „Збагачуйтесь“ enrichissezvous) прогунало як догмат нової релігії грошів, речей і краму.

и для сбыту употребляют все гнусные меры, развращают, рас-
тлевают не-частный народ“ (стор. 64—65).

¹ Г. В. П. Искусство и общественная жизнь. Вопросы искусства в свете марксизма. 1925, стор. 147.

² „А ось друге свідоцтво. В коментарії до одної з своїх Odes funambulergue Теодор де-Банвіль зазначає, що він теж пережив цю ненависть до „буржуа“. При цьому він так само пояснює, кого, власне, так називали романтики: на мові романтиків слово „буржуа“ означало людину, що вклоняється тільки п'ятифранковій монеті, що не має іншого ідеала, окрім зберегти свою шкіру, що в поезії любить сентиментальний роман, а в мистецтві — літографію“ (Ibid, стор. 146).

Збагачення, падіння всіх моральних критерій за рахунок единого „критерія видимості“, „зовнішності“, скептичне ставлення до праці й героїзму, до всього окрім грошей і віх,— на цьому соціальному тлі виросла творчість романтиків 30—40-х років, що в своїх творах втілили „все фантастическое вщелюбие и вещеверие“ свого „егоистичного“ віку¹.

Проти буржуазії, проти банкірів, крамарів, біржевих маклерів, проти капіталістичної цивілізації великих міст висунуто низку обвинувачень.

Ми дозволимо собі зформулювати схему цих анти-капіталістичних і антиурбаністичних обвинувачень. Сенс їх полягає в тому, що буржуазне суспільство, втягуючи людину в систему товарового обігу, знищує особу людини, „обезличивает“ її. Людина губить своє „я“, особисту гідність, обертається на просту мінову цінність. Февдалське суспільство не знало грошей; воно знало живий безпосередній зв’язок людини з людиною, робітника з особою господаря, знало живі, особисті, неоговарненні, зв’язки живих з живими. Робітник перебував в особистій залежності від господаря, і його праця носила відбиток його особи, тепер же він перебуває в залежності від законів ринка від загальних законів куплі й продажу. Примушений продавати себе, робітник уявляє з себе такий же товар, таку ж річ, як і кожний інший предмет торгівлі. На той час у докапіталістичному суспільстві цінилися індивідуум та індивідуалістична відмінність праці, праця, як живий і священний порив².

¹ „Вся эпоха,— зазначает М. Шагинян,— была насыщена тою выдуманной жутью, тою властью вещей над людьми, той недоброй антикварностью, которая нашла своего поэта в Гофмане, но несомненно нравилась и Вальтер Скотту, заразила Бальзака, заразила даже Диккенса („Лавка древностей“), выродилась у Теофили Готье и его школы в религию вещей“. (Оноре де Бальзак. Шагреневая кожа. Перевод Б. Грифцова. Под. ред. и с пред. М. Шагинян. П.—М. МССХХIII, стор. 10).

² В світлі цих висловлень треба розглядати, чому Гоголь заперечував можливість появи „Рафаелей“ в буржуазному суспільстві.

Буржуазне суспільство зробило з жivoї людини простий додаток до машини, вимагаючи від робітника тільки низки машинізованих, спрощених, одноманітних рухів. Машинізована, мертвa праця знищила будь-яку принадність для людини. Механізація, штамп, спрощеність набували значення психологічних категорій і уявлення особи, як речі, уявлення речевого заміщення людини стало образним уявленням нових суспільних взаємин.

Б буржуазному суспільстві відбувається процес отоварення людини. Людина як річ і товар, людина, як манекен і автомат, мертвa формула її схема,—така характеристика людини, знищеної великоміським капіталізмом,—була стандартним уявленням в літературі 30—40 років, стабільним обвинуваченням, скерованим проти капіталістичного суспільства і найулюбленішим аргументом за поворот до золотої доби середньовіччя, коли людина була ще живою, коли в суспільстві панувала ідилічна одність, цілковита гармонія, радісна можливість самостійної, надхненої тихої, святотій чистої праці, що не знає жодної конкуренції, жодного служіння мамоні, жодної користі—грошей¹.

Цей своєрідний „романтизований соціологізм“, одягнений в усій найтиповіші способи романтичного стилю, з'єднав „фізіологічну“, як тоді казали,

¹ К. Маркс і Фр. Енгельс в „Комуніст. маніфесті“ дали близьку й бездоганну щодо чіткості й ясності формулувань характеристику феодального ладу, цієї, замкненої в негацію, антитези капіталістичного ладу.

„Сkrізь, де буржуазія досягла панування, вона знищила всі феодальні, патріяркальні, ідилічні стосунки. Без жало вона розірвала барвисті феодальні витки, що зв'язували людину з її спадковим владарем, і не лишила між людьми жодного зв'язку, окрім голого інтересу безсердечного прибутка. В крижаній холodній воді егоїстичного розрахунку вона потопила священній порів побожної мрійності, релігійного екстазу, лицарського синтезізму й міщанської сантиментальності. Мова обернула в мінову цінність особисту гідність людини і на місце багатьох різноманітних видів свободи, завойованих дорогою ціною, вона поставила одну свободу — свободу торгівлі“.

негацію капіталізму з естетною й екзотичною ідеалізацією докапіталістичного суспільства, натуралізм з романтизмом, політичу економію з стилізаціями „речелюбного“ в дусі Гофмана демонічного антиваризму, пародійне дендичне естетство з галюцинаційною фантастикою містика, з іронічним переміщенням площин, з буфонадними містеріями, гострою й гіркою критикою сучасності¹.

Шукаючи в тодішній літературі письменника, що

¹ Романтизм з його гаслом „écrivez le bourgeois“, з його червоними жителями, з його екзотизмом, запереченнем дійсності й культом середньовіччя не можна розглядати як відокремлений літературний ряд; навпаки, романтизм з його негацією буржуазного суспільства й ідеалізацією докапіталістичного ладу потрапляє в загальне річище дрібнобуржуазної критики капіталізму. Не можна розглядати Теофіля Готье або Віктора Гюго без Сисмонді або Прудона, не можна розглядати літературне явище, не беручи на обрахунок соціологічної його детермінованості.

„Опозиція дрібного продуцента великому продуцентові з особливою силою відчувалась на світанку промислового капіталізму, коли експропріяція дрібної буржуазії, що ще зберігала значення в суспільно-господарчих взаєминах, носила найжорстокіший характер. Це нове співвідношення чинних соціальних сил і змінення самого характеру останніх, що явилось наслідком розвитку товарного господарства від мануфактури до фабрики, найшли свій відбиток і в сволюції економічної теорії. Вона повинна була пояснити змінену господарчу й соціальну дійсність... Перед економістом-теоретиком були тільки дві пущі: або ж цілком прийняти її виліплені нову систему виробничих взаємин або ж з погляду експлуатованих класів критикувати саму систему й свою увагу концентрувати на аналізі пропіріч“. Дальший розвиток політичної економії йде в напрямкові розвитку критичних тенденцій в ній... Оуен, з одного боку, Сисмонді з другого, виступили з першими обвинуваченнями капіталістичного суспільства... Ця критика, очевидчаки, повинна була відбивати світогляд та інтереси класи, що в системі буржуазних відношень не знаходить здійснення свого історичного призначення. Такою класовою при капіталістичному режимі являється не тільки пролетаріат, історична роль якого в майбутньому, але й дрібна буржуазія, історичні позиції якої в миналому“.

„Дрібний буржуа бачить свій ідеал в минулому, він покладає свої сподіванки не на дальший розвиток, а на примусову

дав би нам комплекс модних тоді літературних та політично-економічних ідей, що з'єднав би різку, уїдливу-памфленту, мистецько-витончену критику буржуазної сучасності з ідеалізацією докапіталістичного середньовіччя, романтичний ідеалізм і політично-економічні екскурсии, естество, іронію, парадоксальність і протест проти суспільного меркантилізму, проти отоварення людини ми не могли б назвати нікого іншого окрім Карлейля.

Карлейль, син каменяра, народився в шотландському селі; мати його була цілком неписьменна і тільки пізніше навчилася читати, щоб розуміти листи сина. Отже в Карлейля був типовий дрібнобуржуазний інтелігент, що самотужки вибився в люди, романтик і навіть почали містик, історик, памфлетист і філософ, що перебував увесь час під великим ідеологічним впливом німецького романтизму. Впливовий політичний мислитель, типова й характерна постать для першої половини XIX століття, Карлейль обертається в колі тих самих суспільних ідей і уявлень, що й Гоголь.

З усіх суспільно-ідеологічних та літературних паралелів, що їх історики літератури зпаходили й знаходять для Гоголя, може ця неназвана й незазначенна паралель (Карлейль—Гоголь) найбільше заслуговує на увагу як для характеристики самого Гоголя, так й для соціологічного з'ясування гоголівської творчості, бо тут, виходячи за рамки текстуальних аналізів, можна говорити про Гоголя в цілому обсягу його образів, тем, гротеску й гумору, симпатій, сприйняття, заперечень, фантастики та соціально-політичних натяків.

Вороже ставлячись до всього сучасного розвитку, засуджуючи новіший суспільний капіталізм, Карлейль прославляв минулі часи, як політично-економічний

затримку його; він сумнівається в можливості самого розвитку, негатизує конкретну дійсність... Його ідеал реакційний: „Мелкобурж. економія и мелкобур. соціалізм. Сисмонди. Луї Блан. Шрудоп“. ГІЗ, 1926, стор. 8—10.

ідеал, ніби бажаючи знов звести розвиток європейського суспільства до середньовічного дрібного виробництва¹.

Карлейль — в даному контексті один із найяскравіших представників дрібобуржуазної, ворожої до капіталізму, ідеології. Як ідеолог дрібобуржуазної кляси, Карлейль не пропонує скинути капіталістичне суспільство, а тільки зреформувати його, усунути його негативні сторони. Він пропонує обмежити великий капітал та капіталістичну конкуренцію, сферу законів попиту й пропозиції служіння „Мамоні“ шляхом створення асоціації дрібних продуцентів².

Ідеалізація дрібного продуцента знайшла собі вияв у книзі Карлейля „Past and Present“ („Раніш і Тепер“). В цій книзі, малюючи життя ченців в абатстві св. Едмунда, Карлейль бажає відтворити зразок такої економічної асоціації, що не хоче улаштовувати свої взаємини за законами ринкового споживання, а тому і не керується цими законами.

¹ В Карлейлі ми знаходимо корні пізнішого „ресурсіянства“ й етнографічного культу кустарних промислів.

² Не забуваймо, що соціологічно романтизм був ідеологією німецької буржуазії на початковій стадії її розвитку. Дрібно-буржуазна компромісовість позначилася на всій ідеології романтичної школи. Г. Плеханов підкреслює властиве романтикам, консервативне повстання проти „буржуа“, що аж цілком не поширюється на основі буржуазного ладу (о. с., стор. 149). „Романтикам хотілось змінити суспільні звичаї, нічого не змінивши в суспільному ладі“ (161). „Теофіль Готье ненавидив буржуа і разом з тим гrimав на людей, які казали, що треба знищати буржуазні суспільні взаємини“ (171).

Ф. Енгельс писав про Карлейля: „Карлейль розуміє шкідливість „конкуренції“, „попиту й пропозиції“, „служіння Мамоні“ тощо, він не має жадного нахилу визнавати справедливість власності на землю. Але чому він не зробив з усіх цих передпосилок простого висновку й не заперечив приватної власності? Яким чином гадає він знищити „конкуренцію“, „попит і пропозицію“, „служіння Мамоні“ і т. д., коли існує корінь усього цього лиха — приватна власність? „Організація праці“ тут не допоможе; без певної тодіжності інтересів її навіть не можна здійснити“.

Він докладно спиняється на економічному житті абатства, бо гадає показати, що економічні завдання можна зрозуміти й вдіснити інакше, як це робить капіталістична політична економія¹.

За новіших часів „метода ошийників“ в Європі зникла назавжди. Робітник зробився людиною вільною, але він має дуже мало користі від своєї волі. Народня маса зробилася тепер ще біdnіш і злідениш, бо суспільні умови середніх віків не тільки на підлеглих накладали обов’язок робити на господаря, але й господаря, не менш суверено зобов’язували пеклуватись за своїх підлеглих.

І коли Гурт, раб Цедрика (дієва особа в відомому романі Валтер Скотта „Айвенго“) повинен був пасті свині свого пана і на знак свого рабського стану носити металевий ошийник, то й Цедрик повинен був зберігати до нього вірність. Гурт міг бути певен, що Цедрик не кине його в зліднях і старощах, що для Гурта завжди знайдеться місця за столом і в хаті Цедрика. Вірний слуга і вірний господар були тоді прив’язані один до одного всім своїм довгим співжиттям, з’єднані почуттям приязні й взаємної вдячності².

¹ Від Є. Т. А. Гофмана і до Карлселя, від Карлселя до Рескіна і від Рескіна до Жоржа Дюамеля та його друзів „абетств“, протягом усього XIX і до початку ХХ віку, ми знаходимо серед дрібнобуржуазної інтелігенції цю ідеалізовану уяву „манастиря“, „абатства“, як економічної асоціації, незалежних від капіталістичних законів ринку продуcentів. Це протиставлення ідеалізованого манастиря сучасному суспільству, що його дає Є. Т. А. Гофман в „Міркуваннях Кота Мура“, знаходить собі відгук також і в Гоголя в темі манастиря, введений в „Портреті“. Капіталізм, демонічний вплив грошей приносить в життя „розлад“, двоїстість, розірваність, „разлад мечты и существенности“. Манастир, протиставлений сучасному суспільству, є місце, де здійснюються одність, тиша, спокій. Такий сенс теми манастиря, що йї викладає Гоголь в своєму „Портреті“.

² Легко бачити реакційний характер Карлелівської критики буржуазного суспільства. Саме в цьому контексті „феудального“ та „дрібнобуржуазного соціалізму“, що ми його зна-

В своїй книзі „Sartor Resartus“ — „Жизнь та думки герра Тейфельсдрека“ (1831), однечасно автобіографічній і філософській, символічній і іронічній, вигадуючи ввесь час для себе, для людства й світа все нові й нові образи, символи, означення й емблеми, раз-у-раз їх руйнуючи та змінюючи на інші. Карлейль-Тейфельсдрек дає різку сатиру на існуючий суспільний лад. Сучасне суспільство цінить не те, що людина є справді, воно цінить людину тільки в її зовнішньому „оточенні“. Твердження, що „люди роблять убрання“, обертається в протилежне, — що „убрання роблять людей“.

Ці міркування про костюм виростають у Тейфельсдрека в дискусію про основи людського суспільства взагалі. Окрема думка поширюється в цілу теорію, в загальну іронічну систему; філософія убрання обертається в цілий світогляд. Реальна істота людини зникає за єдино можливою реконструкцією її костюму. В удиво-влій та парадоксальній карикатурі Карлейль-Тейфельсдрек створює картину, що було б, коли б не сподівано суспільство „оголилось“: тоді міністра не можна було б відрізнити од генерала, короля од лакея, тоді розпався б увесь зв'язок суспільного ладу, бо весь громадський лад, всі взаємини людей ґрунтуються не на внутрішній їх цінності, а на їх речевому значенні. Річ, зовнішність, убрання визначають людину.

Французькі революціонери, проголосивши війну дворянському суспільству, добре знали, чому вони на-

ходимо в 40-х роках в Зах. Європі, в контексті апології до-капіталістичних взаємин треба розглядати й Гоголівську апологію кріпацтва.

Гоголівська апологія кріпацтва в „Переписке с друзями“, що так обурила Белінського, власне уявляє з себе варіант західно-европейського „карлейліянства“, чи, беручи ширше з одного боку, дрібнобуржуазної критики капіталізму та апології докапіталістичних суспільних форм (прим. Сисмонді), а, з другого боку, літературної проповіді середньовічного ренесансу. Від ідеалізованого уявління взаємин Гуртка й Цедрика в Карлейля дуже недалеко до апології кріпацтва у Гоголя. Карлейль до речі, був противник визволення негрів.

звали себе санкюлотами: коли б людство кинуло носити штани, це могло б потрясти основи людського суспільства.

„Людину уявляли як Тварину Одягнену, в той час, як вона есть насправді Тварина Нага і тільки в певних обставинах свідомо й навмисне ховається в одяг“¹.

Висунувши таку загальну вихідну тезу, Карлейль-Тейфельсдрек берети на себе завдання „викласти моральний, політичні й навіть релігійні впливи одягу“; він берети на себе завдання викласти в усій її різноманітності таку велику тезу, що „всі земні інтереси люднини з'єднані та пристьобнуті один до одного й тримаються одягом“. Він повторює в різні способи: „Суспільство основане на Вбранні“².

Ви легко пізнаєте близькість тематики гоголівської „Шинелі“ та каркейлівських міркувань про „одяг, як наш покров“, про те, як одяг, промкнувшись в середину людини до самої глибини нашого серця, приводить нас у кравецький настрій і деморалізує нас“. Висунувши це твердження, Карлейль берети також і інший момент, той протилежний момент, коли „людина звільняє себе від сторонніх оболонок і віч-на-віч бачить, що вона нага і є, як каже Свіфт, вилообразна тварина з розкаряченими кривими ногами“.

Протиставити людину одягнену людині роздягненій, надавши цьому протиставленню одночасно соціальний і філософський сенс,—таке є тематичне завдання „Sartor'a Resartus'a“ й основа сюжетологічного ходу гоголівської „Шинелі“.

Карлейль назвав Свіфта. Справді є щось подібне в гуморі Свіфта та гіркому памфлетному гуморі Карлейля, коли він з патосом пророка обвинуває сучасне суспільство, що воно все принісли в офіру зовнішності, речевим умовностям, врадило своє призначення людини.

¹ Sartor Resartus. Жизнь и мысли герра Тейфельсдрека. Перевод с английского Н. Горбова. М. 1902, стор. 3.

² Op. cit., стор. 54.

„Часто, в хвилини міланхолійного настрою, коли я читаю про пишновеличні церемонії, про Франкфуртські Коронації, про убіральні Королів, про його *Levées et Couches*, про те як придверники, жезлоносці й герольди стоять в чеканні, як Ерц-Герцог такий то репрезентує Герцога такого то, а Генерал А, Полковника Б і незліченні Єпископи, Адмірали та різні чини витончено посугуваються до Помазаної Присутності; коли я читаю це і намагаюсь в моїй самоті приватної особи скласти ясну картину цього урочистого свята: тоді раптом, ніби помахом чарівного жезла — чи казати мені це? Убрання падають з усіх дієвих осіб, і Герцоги, Високості, Єпископи, Генерали, сама Помазана Присутність, — усі стоять передо мною як мати народила, розкарячиваючи ноги і навіть без сорочок, і я не знаю сміяться мені, чи плакати.

Ідучи за стилем доби, Гоголь в своїх портретних зображеннях виявляє таку саму тенденцію „оречення“ людини: обличчя він заміщає описом її вбрання або ж „одною деталлю его внешности“.

Поетика Гоголя — поетика речей; вона матеріальна й предметна, „косна“ й розкладена на куби й трикутники речевих образових уявлень. Портретні зображення в Гоголя витримані в тонах гротеску, речової містички, матеріального зовнішнього ірреалізму, ірреалізованої речі. Його портрети — матеріальні й предметні; це портрети уособлених убрань, оречених осіб.

В своїх мистецьких способах Гоголь відбиває суспільно-виробничу тенденцію „оречення“ людини. Як Карлейль, як Гофман, як Бальзак, як і інші романтики того часу, Гоголь замість людини дає не особу, а вбрання, не обличчя, а річ, геометричну формулу, стереометричну постат; замість людини Гоголь малює куб, квадрат і фарбую цей куб в невтральний колір. Він ізолює предмет зображення, спрощує його, примітивізує, одирає в ньому деталі, схематизує й зводить їх на чисту форму, обертаючи в такий спосіб людину на манекен, автомат, механістичну конструкцію¹.

¹ В. Виноградов каже про „типичную для Гоголя рисовку человека, как автомата, сложенного из механически движущихся членов“ (Э. Юды, ст. 89). „Этот прием замещения личи членом тела находится в связи с механизацией живого у Гоголя,

Гоголь, приміром, описує „существователя“ столиці: В його обличчі

„нельзя было заметить ни одного угла... Лоб не спускался прямо к носу, но был совершенно покат, как ледяная гора для катанья. Нос был продолжением его — велик и туп. Губа только верхняя выдвинулась далее. Подбородка совсем не было. От носа шла диагональная линия до самой шеи. Это был треугольник, вершина которого находилась в носе“ [соч. Гоголя, п. р. Н. С. Тихоправова, т. V, стор. 97].

Ви маєте математично розрахований портрет, побудований за геометричними формулами, „вформульований портрет. Замість людини Гоголь творить площинні відображення людей: „квадратову постать“, „кубик“ — схему людини без обличчя¹.

Буржуазне суспільство не знає людей, воно знає людину, як просту мінову цінність, знає тільки товарні взаємини її товарний сенс людини. Отже Гоголь не дає людей, людей немає, є їх речеві товарні заміщення. Замість людей він має „неуклюжий грязний сапог отставного солдата“, „голландські рубахи плотних со-

с представлением живых образов, как автоматов... Этот прием овеществления лиц имел широкое применение в поэтике натуралистов. Школы вплоть до 60-х годов“ (92).

¹ Поруч з цими абстрактними, схематичними портретами, трикутниками облич, кубами й квадратами постатей, своєрідними прикладами портретних інтегралів, ви знайдете у Гоголя зразки „динамічного“ пейзажу, що в ньому деструктоване обличчя міста розташовано в низці різних геометричних площин.

„Тротуар несся под ним, кареты со скачущими лошадьми казалось недвижимы, мост растягивался и ломался в своей арке, дом стоял крышею вниз, будка валилась к нему навстречу, и алебарда часовою вместе с золотыми словами вывески и нарисованными ножницами блестела, казалось, на самой реснице его глаз“.

Ви пізнаєте картини Кандінського, Глеза, Леже, Метцен-же, митців, що замість жінки малюватимуть декільки стереометричних фігур.

Геометризм Гоголя, його „експресіоністський“, формульний, абстрактний альгебраїзм — це типовий урбаністичний схематизм. Гоголь „спрощує“, як спрощують і інші урбаністичні „інтелігентські“ митці, що замість відображати емпірію, інтелектуалізують, шукаючи відтворити схематичну істоту речей, певну філософську абстрактну ідею.

держателей магазинов и их коммі", „миниатюрный башмачок дамы“, „сапоги, запачканные известью русских мужиков“, „фризовую шинель жалкой добычи человека любивого поветчика, пущенной по миру“.

Облич нема, є „выставка произведений человека“, є речі, товари, крам.

„Одни показывают щегольской сюртук с лучшим бобром, другой греческий прекрасный нос, третий несет превосходные бакенбарды, четвертая удивительную шляпку, пятый перстень с талисманом на щегольском мизинце, шестая ножку в очаровательном башмачке, седьмой галстух, возбуждающий удивление, осьмой усы, повергающие в изумление¹.

У Гоголя фігурують не люди, а речі, вбраця. Він малює людей як Тварин одягнених.

„Тут вы встретите тысячу непостижимых характеров и явлений. Создатель, какие странные характеры встречаются на Невском Проспекте! Есть множество таких людей, которые встретившись с вами, непременно посмотрят на сапоги ваши и, если вы пройдете, они оборотятся назад, чтобы посмотреть на ваши фалды. Я до сих пор не могу понять отчего это бывает. Сначала я думал, что они сапожники, но однако ни-чуть не бывало: они большую частью служат в разных департаментах².

Люди поводяться, як кравці³. Вони в полоні краївських настроїв і вражінь. У них психологія людей,

¹ „Герой совсем скрывался за характеризующей его внешность частью костюма... Вот примеры этого явления в творчестве Гоголя. Уже в „Повести об Иване Федоровиче Шпоньке и его тетушке“ есть стремление в эту сторону: „Страшная рука, протянувшись из фризовой шинели, ухватила его за ухо и вытащила на середину класса“. (Виноградов. Этюды, ст. 89).

² Ми звертаємо увагу на цю цитату, бо нею „автор“, авторсько „я“, що від його ведеться розповідь, ототожнюється з цим „множеством людей“. Гоголь, зводячи людей до „чобіт“ і „фалдів фраку“, відбиває загальну психологію усіх тих, що служать в департаментах, пишуть обіжники, читають газети, — „словом — підкresлює Гоголь, — всех большую частью порядочных людей“. Порядні люди з психологією „мануфактуриста“, чоботаря, кравця, людини, що для неї існує тільки зовнішній світ.

³ „Что же такое“, — сказал Петрович и обсмотрел в то же время своим единственным глазом весь вицмундир А. А., начиная с воротника до рукавов, спинки, фалд и петлей. Такое уж обычай у портных; это первое, что он сделает при встрече“.

що „в їх голові всеохоплююча важливість убрання розкривається без зусилля“, як іронічно зауважує Карлейль¹.

Впливи вбрання, суспільство, засноване на одежі, речеве заміщення людини, людину як убрання, Гоголь показує в своїх „Петербурзьких повістях“. Він має людину, як „з'єднання кравецьких та чоботарських обріzkів, зшитих вкупі“ (Карлейль).

Одежа деморалізовала людство. Тільки в цьому, деморалізованому через одежду, суспільстві і можливі катастрофи Пискарьова, Чарткова, Башмачкина, майора Ковальова, пародійні й трагічні, жахливі, сумні й кур'озні².

Спокуса Чарткова — спокуса одягом³. Старий професор застерігає його: „Берегись... Уж я вижу у тебе іной раз на шее щегольской платок, шляпу с лоском... Брось щегольство“. Перша думка, що з'являється в Чарткова, коли він знайшов гроші, це „одеться в модный фрак“ ... „Прежде всего зашел к портному“. Занепад таланта позначається на тому, що Чартков має не людей, а тільки „мундир, да корсет, да фрак“.

¹ Ор. cit., стор. 302.

² Гоголь створює „иллюзию смыслового уравнения названий частей или вообще принадлежностей человеческого организма с именами обособленных выше“ (О. с. стор. 80).

³ ...спокуса дендизмом. Досі ще не написано „історії руського дендизму“, але після того, як буде з'ясовано в низці нарисів дендизм Пушкіна, Чаадаєва, Лермонтова, Кириєвського та інших, з'ясовано буде „дендичну“ форму культури тих часів 20—50-х років, тоді ясним стане, що в „Петерб. повістях“, Гоголь розгортає боротьбу проти дендизму, починає своїми творами різночинську боротьбу проти ототожнення культури з великосвітським дендизмом, проти великосвітських традицій в літературі. Гоголь бере на себе те завдання, яке в англійській літературі взяв на себе Карлейль з його „проти-дендичним“ Sartor'ом Resartus'ом. З Гоголя треба починати розвиток „анти-дендичних тенденцій“. В 50-х роках збільшується ідеологічний вплив Карлейля, сприйнятий, приміром, у Дружиніна як анти-дендичний. Згодом, в 50-х роках „антидендізм“ набуває різночинський характер, виходячи за рамки „карлейліанства“.

Ковальових — Акакій Акакієвич. А. А. — приклад аскетичного заперечення цих загально-поширеніх „петербурзьких“, „кравецьких“ настроїв. Одяг для нього не має жадного значіння. „Он не думал вовсе о своем платье: вицмундир у него был не зеленый, а какого-то рыжевато-мучного цвета“. „Шинель А. А. служила предметом насмешек чиновникам“.

Акакій Акакієвич взагалі не має нічого, ніякої одяжі, ніякого майна. Коли він помер, то після його смерті лишилося

„очень немного наслідства, іменно: пучок гусиних перьев, десь белой казенной бумаги, три пары носков, две-три пуговицы, оторвавшиеся от панталон и уже известный читателю капот“.

Тим часом і Акакій Акакієвич не може вирватись з цього зачарованого кола міського оречення людини. Його історія — історія загибелі людини від незмінних, непорушних вічних законів одягу, що керують людським суспільством. Дарма що А. А. належить до числа „нагих“, але й він супроти самого себе кінець-кінцем повинен життя своє, всього себе присвятити одягові. Визволення немає.

„Ак. А. увидел, что без новой шинели нельзя обойтись, и ионик совершенно духом“. Після розмови з Петровичем „А. А. был как во сне“.

„Суспільство засновано на одягові.“

Щоб придбати шинелью А. А., „решил уменьшить издержки, изгнать употребление чаю по вечерам, не зажигать по вечерам свечи, ходя по улицам, ступать как можно легче и осторожнее по камням и плитам, почта на цыпочках, чтобы таким образом не истереть скоровременно подметок; как можно реже отдавать прачке мыть белье, а чтобы не занапивалось, то всякий раз приходя домой, скидать его и оставаться в одном только халате“.

Як і інші, так само й А. А. приніс усього себе в офіру одягові.

„Надобно сказать правду, что сначала ему было несколько трудно присыкатъ к таким ограничениям, но потом как-то прыклось и пошло на лад; даже он совершенно приучился голодать по вечерам“.

Аскетичне заперечення одягу перейшло в аскетичне служіння одягові. Піст, стриманість, офіра, вічна ідея — містичною фразеологією описує Гоголь процес „кравецького“ переродження людини. Гоголь пародіює містику.

Тема переродження — гоголівська тема. На цій темі „преображення“ збудовано розподіл повісті на дві антитетичні частини: в першій частині Акакій Акакієвич живе неповним, звуженим, інертним життям, у другій вів перероджується, його життя наповнюється змістом, стає рухливим, змістовним, „ідейним“.

Течу переродження бідої людини Гоголь витримує в звичайних для нього тонах ґротеску, речевої містики, ірреалізованої речі.

Гоголь не знає взаємин людини з людиною: він знає тільки речеві взаємини; отже тему переродження Акакія Акакієвича він розвиває, як тему речі, закоханості в річ, як тему речової ґротескої закоханості.

„Он питался духовно, нося в мыслях своих вечную идею будущей шинели. С этих пор как будто самое существование его сделалось как-то полнее, как будто он женился; как будто какой-то другой человек присутствовал с ним, как будто он был не один, а какая-то приятная супруга согласилась с ним проходить вместе жизненную дорогу, — и подруга эта была не кто другая, как та же шинель на толстой вате, на крепкой подкладке без износу. Он сделался как-то живее, даже тверже характером, как человек, который определил и поставил себе цель. С лица и с поступков его исчезло само собою сомнение, нерешительность, словом — все колеблющиеся и неопределенные черты. Огонь порою показывался в глазах его, в голове даже мелькали самые дерзкие и отважные мысли: не положить ли, точно куничу на воротник“.

„Как будто“... Це тільки нібіто повне існування, тільки ілюзорна повнота буття. „Нібіто“ панує над Акакієм Акакієвичем, над дійсністю, над суспільством, замкненим у систему зовнішніх, речевих, товарних, фіктивних взаємин.

„Не логіка діла, а діло логіки являється філософським моментом“. Логіка „нібіто“, конструкційні заміщення панують в гоголівській творчості. Зображення підлягають логічним конструкціям, речевим абстраструктурам.

ванням. Гоголь зміняє, замінює, перемішує пляни, вводить „нібито“, витримує схематизм на креслених плянів і ліній, механізує в матеріальному пляні платонівську містику „вічної ідеї“ — в такий спосіб надаючи елементів ірреалістичної стилізованості своєму реалістичному малюнкові.

З надзвичайною гостротою, пародіюючи й іронізуючи, розкриває Гоголь фіктивність цієї „шинельної“ повноти буття Акакія Акакієвича в сцені грабунку. В один момент зникається ілюзія повноти; в одну хвилину лишається саме ніщо; людину оголяється і одягнений Акакій Акакієвич знов обертається в ту саму „голу“ людину, що був і досі.

На величезному сніговому темному майдані маленька, зігнута, тремтіча постать „роздягненої“ людини.

Гоголь використовує в своїй повісті типовий „карлейлівський“ ефект протиставлення „одягненої“ людини людині „роздягненої“. У цьому сенсі цієї сцени грабунку і далішого епілогу, з фантастичними польвами „мертвого урядовця“, що роздягає, полягає в тому самому сенсі роздягання.

Історія „его превосходительства“, дарма що вона здається так умовно приточеною до всього сюжета „Шинелі“, уявляє з себе протилежно повторену історію Акакія Акакієвича. Для „роздягненого“ Акакія Акакієвича не лишається нічого; він гине після того як з нього зняли шинело і, навпаки, „роздягнений“ генерал перетворюється в „людину“, „оголений“ від усвідомлює в собі людину.

Гоголь хоче лишитись „благонадійним“...

Такий ідеологічний сенс Гоголівського способу замінати людину через убрання, сенс речового заміщення людини. Одночасно, один в Англії, другий в Росії, Карлейль та Гоголь, виступають в романтичній протестом проти „стварнення“, „оречення“, людини сучасному буржуазному суспільству.

В Карлейлі ми знаходимо Гоголя не через гіпотезу індивідуального впливу автора на автора, при

пушеннія безпосереднього текстуального запозичення, що могло бути, а могло й не бути,— а через ствердження одної із їх ідеологічних засад, через одність їх соціальної детермінованості в умовах негативного ставлення до буржуазного суспільства. Соціальна детермінованість може „зняти“ індивідуальну недетермінованість.

III.

Гоголь — письменник надзвичайної системності, надзвичайної послідовності. Кожна формула, яку він висловлює, кожен образ, що його він створює, є ланка витриманої обміркованої системи. Кідаючи, як формулу: „О, как отвратительна действительность, что она против мечты“, він претендує не на апологетичне ствердження мрії, як онтологічної даності, мрії заради мрії, а на заперечення дійсності мрією.

Наголос ставиться на запереченні „гідкої дійсності“, тобто „несвободної“ дисгармонійної дійсності, що в ній панує соціальний розлад, двоїстість, що в ній немає гармонійної єдності між суб'єктом і об'єктом, „я“ і „природою“. Для Пискарьових-Башмачкіних дійсність гідка, це „жизнь сумасшедшего“, „ужасная жизнь“ і жахлива вона через невідповідність усвідомлених бажань і неможливості їх здійснити.

„Боже! что за жизнь наша! вечный раздор мечты с существенностью“.

Повторюємо, Гоголь не є чистий естет і ця формула „раздору“ не є формула метафізичного „раздору“ а „раздору“ соціального, „раздору“ для тієї верстви, що її Гоголь змальовує в своїх „Петербурзьких повістях“.

Ми вже наводили вище слова Г. Плеханова, що визначав романтизм, як мистецтво, в основі якого лежить „ідеалізація негації буржуазного суспільства“. Отже, в романтизмі заперечується дійсність: „я“ протиставляється „суспільству“, стверджується негативне сприйняття світу.

Свою тезу про негативний характер романтичної доктрини Плеханов доповнює тезою про „почуття розладу з пануючим ладом“, що властиве романтичному світоглядові: ставлячись до сучасного ладу негативно, заперечуючи його й протестуючи проти нього, „романтики не чекають й не ждуть змін в суспільному ладі сучасної ім Франції. Тому й розлад їх з оточенням цілком безнадійний, забарвлений пессимізмом. Таким же безнадійним розладом з суспільним середовищем, що їх оточує, характеризується й настрій німецьких романтиків, як це,— вазначає Плеханов,— з'ясував. Брандес у своїй книзі „Die romantische Schule in Deutschland¹.

Негативно поставившись до сучасності, протиставивши „Париж“ „Риму“, побачивши в Петербурзі прикмети ненависного для нього буржуазного Парижу, Гоголь розвинув в своїх „Петербурзьких повістях“ загальну романтичну ідею про розлад митця з дійсністю.

Митця Гоголь бере не як естетичну категорію, поза місцем і часом, а як категорію соціальну, не як „жерця“, а як людину, що належить певній класі й певній добі. Гоголівські митці мешкають в Коломні або ж на 15-ій лінії Василівського острівку, або ж на Петербурзькій стороні. Вони голодні злідари, зовсім не подібні на „художників італіанських, гордих, горячих, як Італія і ее небо“. Це „кроткий народ, застенчивий“. „У них почти на всем серенький плоский колорит“.

Митці були улюблені образи романтичної літератури. Це стоїть у зв'язку з особливостями романтизму, з його негативним ставленням до дійсності. Заперечуючи „філістерську“ дійсність, дійсність банкірів і крамарів, заперечуючи можливість соціального виходу з дійсності, романтизм пропонує вихід індивідуалістичний, вихід в творчість відокремленої одиниці, вихід в мистецтво, що одне тільки може бути стверджено, як „праця одиниці“ в процесі загальної маши-

¹ Г. Плеханов, Ор. сіт., стор. 149.

нізації суспільного виробництва. (До речі зауважити, в середині XIX віку теоретики *à la Рускія* уперто шукали способів протиставити „працю одиниць“, як ідеал праці, ненависній для них машинізованій праці капіталістичного суспільства).

Індивідуалістичний вихід, протиставлений виходу соціальному, отже як вихід асоціальний, є вихід абстрактно-естетичний, інтелектуалістичний, особисто замкнений.

В поеті й митці вдієснюються для романтичної доктрини цей вихід, це асоціальне естетичне протиставлення особи суспільству. Звідциля не крамар, не державець, не трибун, а поет і мистець були улюблени образи романтичної літератури. Мистецтво, як творча праця одиниці, повинно було врятувати суспільство. Соціально Писькарьов з „Невського проспекту“ цей самий Акакій Акієвич, — заляканий, несміливий, без найменшої самостійності: „короткий, застенчивий, скромный, робкий“. Гоголь визначає досить ясно «соціальні, а не особисті корні цієї несміливості.

„Они (митці) вообще очень робки: зvezда и густой эполет приводят их в такое замешательство, что они невольно понижают цену своих произведений“¹.

¹ Л. Слонімський, зазначаючи, що „личные взгляды Гоголя (его мистицизм и консерватизм) оказывались в противоречии с предполагаемыми „реалистическим“ и „общественным“ значением его произведений“ (Техника комического у Гоголя, стор. 29), мав дейку рацио, коли заперечував нав'язану пізнішу рецепцію „шестидесятників“. З Гоголя не був „шестидесятник“, але сучасні формалісти, перегинаючи палку в другий бік, роблять ту саму помилку, що й „шестидесятники“, хоч і в іншому напрямку, бо і ті, і ті спрощують Гоголя і обминають суперечності, що були властиві дрібнобуржуазному світогляду 30—40-х років, і що їх відзначив в романтизмі згодом Плеханов. Як для романтизма взагалі, так і для Гогеля-романтика характеристичні одночасно: протест, негація і консерватизм. Протест Гоголя, як типового романтика, був консервативний. Він з урядом проти обуржуазненого меркантильного Петербурга—Парижа, проти Демона капіталізму, що змінює „патріархальну“ людину, але він з „третьюю верствою“, проти урядової бюрократії, „звезд и густых эцлеротов“, що роблять „несвободною“ „при-

„Звезды“ и „эполеты“ зробили Пискарьова несміливим, неприродним, замкненим в собі. Несміливий і ніяковий він бойтесь, він знищений, він ніщо. У нього немає природного свободного ставлення до дійсності, свободного ствердження свого „я“ в дійсності. Він не паважується подивитись просто в вічі: він дивиться „как-то мутно, неопределенно“; „он не вонзает в вас ястребиного взора наблюдателя или соколиного взгляда кавалерийского офицера“.

Характеристику Пискарьова дано за принципом заперечення, негації, невиявленості, запереченої „гордості“, „несвободи“, як людину заперечену „гордими і вільними“, загнану в душевне запілля.

Попільність, несміливість, „запереченість“ Пискарьова це зовсім не обмеженість внутрішньої його істоти, а впевнено зовнішніх соціальних умов, умов буття класи, що до неї Пискарьов належить. „Внутрішньо“, „істотно“, „в душі“ він зовсім інший. Його невизначений погляд де відбиток „неопределенности и бесправия граждани“, відбиток „несвободи“ тієї верстви, що з нею Пискарьов зв'язаний.

„К такому роду (робки) принадлежал описаний нами молодий чоловек, Пискарьов, застенчивий, робкий, що в душі своєї носявши чіскри чувства, готовые при удобном случае превратиться в пламень“.

Звідціля злами, викривленість, зміненість, недійсність. Звідціля ілюзія, химери, фікція, абсурдність.

роду“ для митців. Гоголь був проти „грошей лихваря“, але він був також і проти „безправия сословия граждан“. В консерватизмі Гоголя були — виразні ноти опозиціонерства. „Шестидесятники“, кінець-кінцем, мали підстави евакуати Гоголя „за свого“. Правда опозиціонерство Гоголя, його виступи на захист „сословия граждан“ не виходили поза рамки вимог адміністративних поліпшень. До Гоголя можна застосувати те, що говорив К. Маркс про „консервативний соціалізм“. „Під перетворенням матеріальних умов життя цей соціалізм розуміє зовсім не знищення буржуазних умов виробництва, що можливе тільки шляхом революції, а адміністраційні поліпшення, що здійснюються на ґрунті тієї самої організації виробництва“ (Ком. ман. стор. 50).

„Природи“ для Пискарьова не існує. Натура, що й він бере дnia своїх картин, злидена й убога.

„Он зазовет к себе какую-нибудь нищую старуху и заставит ее просидеть бигых часов шесть с тем, чтобы перевести на полотно ее жалкую, бесчувственную мину.“ Он рисует перспективу своей комнаты, в которой является всякий художественный вздор: гипсовые руки и ноги, сделавшиеся кофейными от времени и пыли, изломанные живописные станки, ошрекнутая палитра, приятель, играющий на гитаре, стены, запачканные красками, с растворенным окном, сквозь которое мелькает бледная Нева и бедные рыбаки в красных рубашках. У них почти всегда на всем серенький мутный колорит — неизгладимая печать севера“.

З Пискарьова був талановитий, здібний мистець, але „природа“, повторюємо, „не свободна“ для нього. Природа для нього „кімнатно“-замкнена, звужена, галамутно-здрібнена.

Гоголь виразно — хоч і в географічних, отже цензурних термінах — говорить про необхідність „свіжого повітря“ для митців, визволеної італійської природи, щоб їх таланти могли розкритись.

За географічною номенклатурою, за пейзажними описами, природними означеннями ховається загальне твердження про несвободу митця в несвобідній природі, про „разгор“ між митцем, між „я“ й природою.

„Они с истинным наслаждением трудятся над своей работой. Они часто питают в себе истинный талант, и если бы только дунул на них свежий воздух Италии, он бы верно развелся так же вольно, широко и ярко, как растение, которое выносят наконец из комнаты на чистый воздух“.

Тим часом для „Петербурзького художника, художника в земле снегов, в стране финнов, где все мокро, гладко, ровно, бледно, серо, туманно“, порушено гармонійний зв'язок, тотожність, одність між ним і природою.

Між мистцем і природою немає „свобідного“ зв'язку; вони не тотожні, мистець і природа; вони відокремлені між собою; природи немає, є тільки відокремлене, ізольоване „я“. Мистець повинен замкнутись в собі і з себе творити іншу ілюзорну, ідеальну дійсність: я — дійсність, дійсність, понад природну „неприродну

природу". Мистець примушений жити внутрішнім життям душі, замкненим життям мрійника, життям визволеного природою ізольованого „я“.

„Какой-то демон псилошил весь мир на множество разных кусков, и все эти куски без смысла, без толку смешал вместе“.

Діялгетика супільного життя привела до проголошення абсурду, як принципа світової структури¹. Пристосовуючись до форм дійсності, йому не властивих, створений ін. класю, заперечуючи дійсність, романтизм, як німецький, так і російський, однаково малює світ, як фіктивний. Реальність проголошується фіктивною, а фіктивна, ілюзорна мрія стверджується як реальність. Світ руйнується, нищиться, заперечується і супроти нього створюється інший уявленій абстрагований світ. „Тема „снів“ і тема „опіюму“, що їх уводить Гоголь в сюжетний розвиток „Невського проспекту“, де образові конкретизації, „протиставлення“, „заперечення“: це образовий спосіб заперечення дійсності мрію, ідеалізація негації світу, спроба негативного виходу з гідкої дійсності. „Сон“ і „опіюм“, як певні романтичні теми, це, повторюючи слова Плеханова, спроба „ідеального“, ірреального виходу з становища, з якого неможливий вихід „реальний“.

Там, де „природа“ не існує, де вона заперечена лишається тільки ізольоване „я“, там твориться внутрішній штучний світ, що для нього визначення „сну“ і „опіюму“ являються найвправнішими.

„Я“ заперечується в дійсності; воно стверджується в запереченні, в негативній дійсності, в дійсності „сну“ і „опіюму“.

Від тематики „природи“ перших ідилічних сільських повістей, від простої нескладної сільської природи „Вечорів“ Гоголь переходить до дійсності зміщених

¹ „Прием абсурда проходит через все творчество Гоголя—проникает ткань его речи, определяет соотношение реплик: в диалоге, становится в основу всего комического хода явлений“. (Л. Слонимский. Техника комического у Гоголя. П. 1923, стор. 60).

плявів, до міської багатоплянності, дотематики міської знищеної природи, до неприродної природи опофага, до колізій і контрастів похмурого, оманного, фантастичного міста.

Уся друга частина історії Пискарьова — опис його закоханості в невідому — висновок крайнього індивідуалізму, цілковитої ізольованості особи, „дисгармонії“ між місцем та „природою“, одірваності особи від природи!¹ В хаосі міського побуту Пискарьов живе внутрішнім життям свого „я“, примарами снів.

„Сновидення сделались его жизнью и вся жизнь его приняла странный оборот: он, можно сказать, съпал наяву и бодрствовал во сне... Взгляд его был вовсе без всякого значения, природная рассеянность развилаась и властительно изгоняла на лице его все чувства, все движения“.

Трагедія Пискарьова полягала в тому, що його вимріяні ідеали не мають в погляді реальності жодної цінності. Усі його мрії тільки фікції, ілюзії, химери, маячня, примари опофага.

Свідомість розірвано, світ зруйновано. Його припущення мають у собі внутрішню суперечність. Між мрією Пискарьова й дійсністю, уявленою Мадонною й вуличною повісю немає нічого сильного.

„Желанный образ является ему всегда в положении противоположном действительности“. Я вовсе не та, за которую вы меня понимаете“. „Собственный дом, карета, лакей в большой лизарре—все это он никак не мог согласить с комнатою в четвертом этаже, пыльными окнами и расстроенным фортепианом“.

Гоголь підкреслює протилежність, дисгармонійність, „странность“, „несогласованность“, порушеність одності, „искрошенность мира на куски без смысла“.

„Вседневное и действительное странно поражало его слух“. „Это был художник! Не правда ли странное явление? Художник Петербургский“².

¹ Кінчаючи розповідь про свого героя, Гоголь підкреслює цю життєву його ізольованість. „Никто не поплакал над ним; никого не видно было возле его бездушного трупа... Даже поручик Пирогов не пришел посмотреть на труп несчастного бедняка“.

² Тему „странности“ („ощущение небывалого, неправдоподобного“) у Гоголя дослідив Л. Слонимський, op. cit., стор. 34.

„Доля Пискарьова це ілюстрація того, що тільки „в Римі“ (вважаймо на те, ввесь час навмисне підкреслюване від Гоголя, протиставлення „петербурзької природи“, „петербурзьких мистців“, „Італії“, „Італійській природі“) можливі „Рефаелі“ й „Микель-Андрієло“.

Перед мистцем є два шляхи: або ж збожеволіти, як збожеволів в суспільному „розладі“ Пискарьов¹, або ж піти шляхом Чарткова, поступитись „моді“, механізувати творчість, як сучасний світ механізує мистецтво „віньєтками“ та „літографіями“.

Ми сказали „два шляхи“, але є ще й третій шлях: шлях цнотливої терплячої упертої праці, шлях некорисливого трудовника.

IV

Розглядаючи „Портрет“, як естетичний маніфест Гоголя, історики літератури не звернули уваги на те, що теоретичні міркування Гоголя про мистецтво зумовлені певною класовою базою письменника, що його естетика це відгук його ідеології, створеної класовими формами його часу та загальними тенденціями доби.

„Портрет“— не тільки естетичний маніфест, а перш за все естетична маніфестація, скерована проти велико-світських традицій у мистецтві, що герольдом цієї

В основі ці лежить той самий принцип негації, що взагалі відзначає творчість Гоголя, що, як ми бачили вище, має певний соціологічний сенс: „ідеалізації негації буржуазного суспільства“, як провідної властивості, за Плехановим, романтичного мистецтва.

¹ Див. цікаву статтю В. Виноградова: „О литературной циклизации (по поводу „Невского проспекта“ Гоголя и „Исповеди опиофага“ Де Квинси). Эволюция рус. натур. Гоголь и Достоевский. Academia 1929. „Действие опиума продолжало мечту, которая без того исчезла бы, как тень, и даже, могу сказать, осуществляло ее, ибо если впечатление продолжительно и сильно, если оно оставило в душе глубокие следы, то зачем называть его мечтою“. Де Квинси, Исповедь-опиофага (op. cit., ст. 100).

боротьби згодом в 50-х роках виступить Ап. Григор'єв і продовжуватиме її Куліш. Це естетична маніфестація за різночинців-митців проти панського, сальонового модного мистецтва.

„Сальонним“, велико-світським поглядам на мистецтво Гоголь протиставляє теорію трудового мистецтва. Мистець є для Гоголя перш за все той, хто „с пламенною душою труженика погрузився в искусство всей душой своей“. „Оно заманчиво можно пуститься писать модные картинки, портретики за деньги. Да ведь на этом губится, а не развертывается талант. Терпи... Пусть их набирают другие деньги“,— так раздить професор Чарткову і Чартков мріє: „Если поработаю три года для себя, не торопясь, не на продажу, могу быть славным художником“.

Така умова творчості: не працювати на продаж, не дбати за прибутки, не обертати продукцію в товар, не плямити своєї чистої творчості гріхами міського меркантилізму.

Естетична теорія Гоголя розглядає мистця, як дрібного трудовника, що стоїть „осторонь¹ від капіталістичних стосунків експлуатації експлуатованості.

Гоголь хотів би заперечити можливість „нетрудових прибутків“, застерегти мистця, щоб він не втягнувся в коло меркантилізму, капіталістичних, заснованих на пригнобленні стосунків великого міста. Саме з цього погляду й висуває Гоголь в другій частині свого „Пор-

¹ Ця „осторонь“, „клясово“ відмінна від пушкінської самоти поета („Ты—царь! Живи один“). Ми підкреслюємо виразність гоголівської формули: „запереться в комнате, работать“, самота мистця не є для Гоголя самота естетичної пози, а лабораторна самота людини, що працює. „Как отшельник погрузился он в труд и неразвлекаемые ничем занятия“. Тут у цих словах вихідний пункт естетичної доктрини Гоголя, що в її основі лежить принцип „некорисливого“ ставлення до мистецтва. Нема жодних сумнівів, що в Гоголівській проповіді „некорисливості“ є зовсім інший сенс, ніж в формулі Пушкінської теорії мистецтва для мистецтва: „не для користі, не для битв“... Пор. И. И. Замотин, „Три ром. мотива о произв. Гоголя“. В. 1902, стор. 10—11.

трету", як загальний принцип, що повинен визначити основні засади мистецької теорії, вимогу: „Лучше винести всю горечь возможных гонений, нежели нанести кому-нибудь тень гоненья".

У Гоголя уявлення дрібного буржуа про мистецтво.

В своїй теорії трудового мистецтва, Гоголь солідаризується з тими дрібнобуржуазними політико-економіями, що розвитку капіталістичних взаємин, пануванню грошей протиставляли уявлення дрібного продуцента, власника своїх способів виробництва й продуктів своєї праці, продуцента, що лишається непричленний до капіталістичної експлуатації й сам не є експлуатований, що зберігає свою економічну самостійність.

„Он (мистець-різничник) работал за небольшую плату, то-есть за плату, которая была нужна ему только для поддержания семейства и для доставления возможности трудиться". „Постоянством своего труда и неуклонностью начертанного себе пути он стал даже приобретать себе уважение со стороны тех, которые честили его невежей и доморощенным самоучкой".

Гоголь підкреслює незалежну гордість мистця, що ставиться до панства з різкою та зневажливою іронією.

„Покрытый снаружи несколько черствую корою, не без некоторой гордости в душе, он отзывался о людях вместе и снисходительно и резко: „Что на них глядеть“,—обыкновенно говорил он: „ведь я и е для них работаю. Не в гостину ю понесу я мои картины“.

Гоголь не єстет і не містик, він виступає як проповідник принципової незрадливості соціальної.

Щоб зберегти свою внутрішню „естетичну“ незалежність, мистець повинен зберегти свою незалежність матеріальну від „сальонів“, плекати в собі почуття суверої відчуженості, альтагоністичної холодності до панів. Мистець повинен лишатись злідarem. Він не повинен працювати для „світських людей“. Краще голодувати, ніж щести картини в сальони. З іронією Гоголь пише:

„Светского человека нечего винить, что он не смыслит в живописи; зато он смыслит в картах, знает толь в хорошем вине, в лошадях, зачем знать больше барину? Еще, пожалуй, как попробует того да другого, да пойдет умничать, тогда и житья от него не будет“.

П. С. Коган, аналізуючи естетичне вчення Гоголя, як позначилося воно на „Портреті”, пише: „Первый догмат этого учения об искусстве — бегство от мира, уединение, презрение к злобе дня, пребывание не в гуще жизни, а среди бессмертных созданий искусства”¹.

Тим часом це не так: Гоголь не Пушкін, і його теорія мистецтва не є теорією мистецтва для мистецтва. Гоголь не проповідує „бегства от мира“, „презрения к злобе дня“, він проповідує „бегство от гостиных“, зневажливе ставлення до панства. Не естетичне замкнення в башні з слонової кости, не „жизнь сладкого продремування богатых любителей искусств, погруженных в зефиры и амуры“, радить він мистцям, а незалежність людини, що й серед міського пригноблення, працюючи вміють одстоюти свою волю.

Трагедія Чарткова, як мистця, в соціальній і трудовій зраді. Соціальна і трудова невірність призводить до невірності естетичної. В своїх естетичних міркуваннях, говорячи про „вірність природі“ Гоголь має на увазі не „реалістичне“ чи то „натуралістичне“ наслідування природи, а соціальну й індивідуалістичну незрадливість мистця. Мова йде про найтонший відтінок думки, що його можна було проминути й не помітити, особливо коли до гоголівських поглядів на мистецтво підходить, орієнтуючись на пізніші суперечки про „реалістичне“, або ж „натуралістичне“ та „романтичне“ мистецтво, а не на мистецькі теорії того часу.

У Чарткова немає ані вірності природі, ані співчуття з предметом, бо він перш за все зрадив себе.

Мистецтво є спосіб для мистця розкрити всього себе, виявити своє „я“, здійснити себе в своєму творі. Тому в своїй творчості мистець, з одного боку, не повинен „насильно покорять себе“, а, з другого, він повинен співчувати з предметом зображення, бож, як учити Шелінгъ, „die Kunst ist die Vollendete Darstellung vom

¹ Н. В. Гоголь. Портрет. Вступ. статья П. С. Когана за А. В. Бакушинского. ГЕЗ, 1928, стор. 9.

Wesen des Ichs“, „Die Kunst ist die reifste Erscheinung des Ichs“. „В искусстве завершается самосозерцание я“¹.

В вірності природі мистець повинен втілити вірність собі, свободне я в природі. Естетична теорія Гоголя в „філософії тотожності“, Identitätssystem, що в ній він відчуває принцип тотожності суб'єкта й об'єкта, „я“ й природи, мистця й дійсності, генія й предмета зображення. Вірність природі можлива тільки за умовою „сочувствования с предметом“. „Я“ только в том случае есть „я“, когда оно созерцає свое собственное бытие или деятельность“. „В художественном каноне завершается самосозерцание „я“ (Шеллинг. К.-Ф., 570).

Коли немає співчуття з предметом, коли навпаки, є „безучастная бесчувственность“ або „отвращение“, або коли „співчуття“ замінюється на інше ставлення до предмета зображення (користь, заздість), тоді такий мистецький твір не може бути названий мистецьким.

Естетична помилка мистця, що малював портрет лихваря, полягала саме в тому, що він малював су-проти себе, перемагаючи себе, з почуттям огиди, „стронного отвращения“ „непонятной тягости“.

¹ Куно-Фишер. Шеллинг, его жизнь, сочинения и учение. СПБ. 1905, стор. 571. „Натурфілософія є бчення про становлення „я“, трансцендентальний ідеалізм є бчення про саме „я“. Ні в теоретичній, ні в практичній діяльності не досягає „я“ свого вищого розвитку; і там і там воно є однобічне. Тільки в естетичній функції „я“ здіймається однобічність тих двох форм діяльності. Геній бо є несвідомо-свідома діяльність „я“, його витвір, мистецтво, є довершене уявлення істоти „я“. Мистецтво здійснює повну рівновагу несвідомої й свідомої діяльності, що раніше не можлива була в досвіді і тільки уявлена в безмежності. Тільки в мистецтві розкривається почуттєвий та духовний світ: бо геній є інтелігенція, що діє як природа... Мистецтво є здійснення світового життя, воно є най-достигліше виявлення „я“, що образує основу всієї дійсності. Отже для Шеллінгового світосприймання естетичний момент є найвідзначенніший“. (O. Walsel. Die deutsche Romantik, Leipzig 1928. В. I, стор. 41).

„Я с отвращением писал его, я не чувствовал в то время никакой любви к своей работе. Насильно хотел покорить себя и, бездушно заглушив все, быть верным природе. Это не было создание художника“.

Мистець „прежде всего занялся отделкой глаз. В этих глазах столько было силы, что, казалось, нельзя бы и посметь передать их точно, как были в натуре. Однако же, во что бы то ни стало, он решился доискаться в них последней мелкой черты... Но как только начал он входить и углубляться в них кистью, в душе его возродилось такое странное отвращение, такая непонятная тягость, что он должен был на несколько времени бросить кисть и потом привиниматься вновь“.

„Он (лихвар) у меня просто выскочит из полотна, если хоть немножко буду верен натуре. Какие необыкновенные черты! — повторял он беспрестанно, усугубляя рвенье, и уже видел сам, как стали переходить на полотно некоторые черты. Но чем более он приближался к ним, тем более чувствовал какое-то тягостное, тревожное чувство, непонятное себе самому. Однако же, несмотря на то, он положил себе преследовать с буквальною точностью всякую незаметную черту и выражение“.

Щоб виразніше відтінити свій погляд на „вірність природі“ Гоголь порівнює портрет лихваря та портрет, малюваний Леонардо-де-Вінчі.

Гоголь пише „об одном портрете знаменитого Леонардо-де-Вінчі, над которым великий мастер трудился несколько лет и все еще почтат его незаконченным, и который, по словам Базари, был однако же почтен от всех за совершеннейшее и окончательнейшее произведение искусства. Окончательнее всего были в нем глаза, которым изумлялись современники; даже малейшие, чуть видные жилки были не упущены и приданы полотну“.

Отже, засуджається не „реалізм“ не копіювання натури, не наслідування природи, „натуралистичні“ способи малювання, „мікроскопізм“¹, а порушений принцип свободи „я“, справжньої одности „природи и свободы“, тотожності мистця й дійсності².

¹ Н. Котляревський обстоює твердження, що Гоголь, „касаючись вопроса о степени приближения искусства к жизни, т. е. о границах истинного реализма в художественном воспроизведении действительности“, стверджує, мовляв, ту „мысль, что искусство служит самому греху, когда так правдиво его воспроизводить“. (Op. cit., 179—181). Так само і В. В. Гіппіюс ствер-

В світлі цих Шіллерівсько-Шеллінгіанських думок і треба розглядати, навмисне введене протиставлення двох портретів. Коли про портрет Леонардо-де-Вінчі Гоголь каже як про „совершеннейшее произведение искусства“, то про іреалістичний ілюзорно-магічний портрет лихваря стверджує: „это было не искусство“.

Гоголь досить виразно як в початковій редакції своєї повісті, так і в пізнішій (р. 1842) вказує, що „портрет“ є спосіб винайти сюжетологічне роз’язання теми магічного впливу золота на людей, що, мовляв, цей портрет лихваря є рід магічного талісмана, фетиша, варіант „шматка шагреневої шкури“ з бальзаківського романа.

В першій редакції навіть вказано, що портрет антихриста зникає, як подих з холодної криці,— тобто підкresлено, що портрет був не факт мистецтва, а факт магічного існування лихваря... Що сюжетологічний спосіб портрету є щось інше і не має нічого спільного з питанням „подражания природе“, вірності природі, що видко в твердження самого Гоголя, коли він в другій редакції повісті знов таки підкresлює, що цей портрет, „не был копия с натуры“. „Это уже не была копия с натуры, это была та странная жидкость, которую бы озарилось лицо мертвца, вставшего из могилы.“ Мова не йде про мистецтво, мова йде про експеримент над мерцем, про спробу оживити мерця, примусити мерця жити. „Это было уже не искусство: это разрушало даже гармонию самого портрета. Это были живые, это были человеческие глаза“.

Послідовно рядок за рядком пояснює Гоголь різницю між враженням від мистецького твору й вражен-

дjuе, що в „Портреті“ „осуждены натуралистические приемы творчества.— рабское, буквальное подражание природе“ (121).

² „Природа и свобода составляют в эстетическом созерцании человечества действительное единство, а не как бы об'единены, как выразился Кант. Шиллер серьезно отнесся к понятию эстетической свободы и основывает на нем всю свою систему“ К. Ф. Шеллинг, 579).

ням від цього магічного втілення „душі золота“ в демонічно-живому бутті. „Здесь не было уже того высокого наслаждення, которое объемлет душу при взгляде на произведение художника, как ни ужасен взятый им предмет“. Отже, жах, що його викликає портрет, це не є естетичний жах, не є естетичне переживання, а переживання цілком іншого порядку, наслідок і висновок цілком інших впливів. В другій частині повісті Гоголь знов підкреслює: „Это не было создание искусства“.

Чому цей портрет був „не искусство“, Гоголь пояснює двома запитаннями, ставлячи одне поруч з другим, доповнюючи і відповідаючи на перше дальшим.

„Или рабское, буквальное подражание натуре есть уже проступок и кажется ярким, нестройным криком? Или, если возьмешь предмет без участно, бесчувственно, не сочувствуя с ним, он непременно предстанет только в одной ужасной своей действительности, не озаренный светом... мысли?“

„Буквальное подражание натуре есть проступок, если нет сочувствия с предметом“ — ось справжній сенс гоголівської тези, що передбачає зведення до монізму „природи“ й „я“ гармонійну тотожність об'єкта, мистця й дійсності¹.

Тільки „та вірність натурі“ заслуговує на називанієм мистецької, що сполучається в повним взаємним співчуттям мистця й мистецького об'єкта, мистця й дійсності. Між мистцем та дійсністю повинна бути цілковита гармонія. Тільки таке мистецтво цілковитої гармонії, „мистецтво тотожности“ (Гоголь і Шеллінг називають як приклади однаково Гомера та Рафаеля) заслуговує на називанієм мистецтва.

„Всякое настоящее художественное произведение есть продукт свободной сознательной деятельности“. (Шеллинг. 563).

¹ Грунтівну помилку роблять ті, що першу частину абзацу про „наслідування“ беруть без другої про „співчуття“ тим часом Гоголь, сполучаючи те й те, тільки цим сполученням і дає правдиву відповідь.

,У художника является чувство, бесконечного удовлетворения, а художественное произведение заключает в себе выражение „бесконечной гармонии“. Чувство возвышенного удовлетворения переходит из души художника в его произведение и является здесь, как выражение покоя и тихого величия. Именно это сочетание необходимости и свободы обладает естетическим характером (*ibid.*).

Уся друга частини „Портрета“ є апoteоза тиші, канонізація спокою, як естетичного принципу, розкриття цього шеллінгіанського вчення про спокій естетичного інтелектуального споглядання.

„Це було чудо кисті... Святая невыразимая тишина, обнимающая всю картину, предстала в согласной силе и могуществе красоты...“

І далі Гоголь знов пише про „торжественный покой“, про „тихую небесную страсть“, про те, що спокій є мета мистецтва.

„Для успокоения и примирения всех нисходит в мир высокое создание искусства.“

Категорію спокою Гоголь проклямує як властиву частину поняття мистецтва. І навпаки, коли немає спокою в взаєминах мистця й дійсності, немає „свободи“, „свобідного“ ставлення до природи, тоді мистця обхоплює тривога, і він не може створити мистецького твору. Такий твір не є твір мистецький.

„Наконец уже не мог он более выносить, он чувствовал, что эти глаза воинились ему в душу и производили в ней тревогу непостижимую... Он бросил кисть и сказал наотрез, что не может более писать с него.“

„Это не было создание искусства, и потому чувства, которые об'емлют всех при взгляде на него, суть уже мятежные чувства, тревожные чувства художника, ибо художник в тревоге дышит покоем.“

Тут більш ніж виразно протиставлено естетичне ставлення до дійсності поза естетичне, перше, коли мистець співчуває дійсності, і друге, коли мистець цієї дійсності не співчуває.

Проблема „вірности природі“ в світлі наведеної цитати набуває характерної „соціологічної“ скерованості. Мистець співчуває дійсності; він все сприймає з співчуттям спокійно; він лишається вірним природі.

він озяряє її якимсь світлом внутрішньої єдності. І мистець змінює дійсність, творить іншу дійсність, коли він не є „внутрішньою“ з нею споріднений, коли його взаємими з природою „не свободні“. Античному безклясовому суспільству протиставляється сучасне клясово-антагоністичне суспільство, що не знає гармонії і що в ньому панує розлад. Тільки в безклясовому „тотожньому“ суспільстві, де панує соціальна згода, клясова тиша, можливий розквіт мистецтва; в „розірваному“ суспільстві мистецтво виконує інші, поза естетичні функції.

Отже, мистецтво для Гоголя не є „свет, озаряю-
щий ужасну дійсальність“, як стверджує Гіппіос,
підбиваючи підсумок своєї аналізу „Портрета“, — а плід
гармонійної тотожності мистця й природи, плід пере-
образованої „визволеної природи, свободи мистця в при-
роді“. Гармонія мистецтва є відбиток природної соці-
альної гармонії, гармонізованої дійсності. Отже не
можна робити наголосу на „озаренії“, ніби мистецтво
„озаряє“ дійсність. Таке тлумачення зовсім не відпо-
відає шеллінгіанізованій теорії мистецтва. Гоголя з його
Identitätssystem „природа“ повинна бути „свобідна“,
повинна бути „свобода“ взаємин між „я“, й природою,
„тільки тоді можна створити шедевр, коли буде одність,
не буде розладу між мистцем і природою.“

Одність природи й свободи, одність мистця й дій-
сності, співчуття в дійсністю, вірність природі, як
вірність собі, гармонія здійсненої клясової тотожності,
спокій визволеної природи, принцип індивідуалістичного
іманентизму суб'єкта й об'єкта, внутрішнього психо-
логічного співчуття, що переходить у принцип соціаль-
ного іманентизму, — це ряд, що з нього не може ви-
пасти жадна ланка. Коли в цього ряду випадає щось,
тоді твір не є твір мистця, тоді не може бути есте-
тичного ставлення мистця до свого твору й дійсності.

Вінкельман, Лессінг, а пізніше Гете і Шіллер,
у добу свого елінізму, проголосили як гасло, що врода
античного (грецького й римського) мистецтва незрів-

няна. І, протиставляючи античність сучасності, заперечуючи сучасність, стверджували, що вже ніколи не повернеться доба подібного мистецького розквіту. Він Переклів, переважно, час естетики

Святым у вас вродливе лише було,
Од радощів не одвертався бог,

писав Шіллер в „Богах Греччини“ (1800). Чверть століття згодом німецькі романтики цілком, засвоїли цей погляд на античне мистецтво, коли „життя було вродливе“, негативну оцінку сучасності і твердження про а-естетику новіших часів. Романтики, в особі Фрідріха Шлегеля, запевняли, що призначення нового мистецтва — своєрідне, чудне, невродливе, гумор. Вони менш за все хотіли доводити, що живуть в добу „обаяння красоти“. Ні, мізерна їй туманна їх дійсність. Розвлад мистецьких прағнень і оточення, дійсності був усвідомлений як закон. Про яку ж тоді можна говорити гармонію? Гегель стверджував у своїй системі пі поширені тоді думки романтиків і за аксіому приймали тоді все це Гегелеве визначення античного мистецтва, як вищої норми естетичних досягнень¹.

Свою творчість Гоголь, як романтик, розцінює з погляду паведеної теорії: Він відмовляє їй в назві мистецтва. У п'ого немає співчуття з предметом, а тому їй не може бути вірності природі. Він творить карикатури, автомати; властивість його творчості це „невродливе, чудне, гумор“.

Я дозволяю собі сполучити дві цитати, одну, де Гоголь описує враження Чарткова від своїх творів, і другу, де Гоголь висловлює загальні свої міркування про мистецтво.

„Однообразные, холодные, вечно прибранные и, так сказать, застегнутые лица чиновников, военных и штатских, не много представляли поля для кисти: она позабывала и великолепные драпировки, и сильные движения, и страсти. О группах, о художественной драме, о высокой ее заявке нечего было и гово-

¹ Е. Аничков. Очерк развития эстетических учений. Х. 1915, стор. 98.

рить. Перед ним были только мундир да корсет, да фрак, пред которыми чувствует холод художник и падает всякое воображение".

„Если возьмешь предмет безучастно, бесчувственно, не сочувствуя с ним, он непременно предстанет только в одной ужасной действительности, не озаренный светом непостижимой, скрытой во всем мысли".

Скарги Чарткова — скарги Гоголя. Це він — Гоголь від „великолепных драпировок“, „Вечорів“, від „живописной драмы“. „Тараса Бульби“ перейшов до „заключенности в однообразных, определенных формах“, „Петербургских повестей“.

Малюючи застобнуті обличчя урядовців, „кисть его хладела и тупела“. Гоголь визначає двосторонність взаємодіяння. Тому, що застобнуті обличчя урядовців „не много представляют поля для кисти“, він звузив, схематизував свої зображення; він малював замість людей лише жест, аксесуар і вбрання. З гіркістю він скаржиться на холодну ворожість, відчуженість, констатує „безучастную бесчувственность“, брак співчуття, розрив з дійсністю.

Стверджуючи естетичну цінність „Риму“, протиставленого сучасності,— отже висовуючи принцип естетичного антикваризму, Гоголь в своїй оцінці сучасності, як доби „глубокого унижения искусства“, повторював романтиків. Уділ сучасного автора не врода, а бридке, не beau, а laid, не свята тиша, не примирення, а протест, демонічна негація. Його твори — contes diaboliques, служіння негації, літургія сатані. Замість заспокоювати сучасний автор викликає „волненые и ропот“.

Зв'язки Гоголя в „Петербургских повестях“ з так зв. „сатанинською школою“ надто ясні.

Те, що Гоголь перед смертю спалив „Мертві душі“, в цьому була глибока й послідовна логіка. Заперечуючи сучасність, проголошуючи пасеївм не тільки, як пасивне милування з минулого, але і як непевний принцип політичної акції, тобто з'єднуючи естетичний антикваризм з консерватизмом, Гоголь з вихідної тези про

заперечення естетичної сучасності повинен був зробити висновок про непотрібність для сучасності мистецтва.

В „Портреті“ Гоголь робить першу спробу авторського зれчення, мистецького авто-да-фе, остаточного самозасудження. „Портрет“ не був „естетичний маніфест“ Гоголя. Він був маніфестом „изжитого естетизму“. Від початку до кінця це повість самозасудження.

Чи, може, треба сказати — засудження дійсности, в якій уже неможливі Гомер і Рафаель?.. Гоголь не визнає своїх зображень змальованих „рукою, принадлежавшею скоріє грубо сделанному автомatu, нежели чловеку“, за мистецтво. Це не мистецтво. Це дещо інше. Що саме, Гоголь не договорює. Тим часом думка його ясна. Мистецтво можливе тільки за умовою інших взаємин між оточенням і мистцем, а так це тільки карикатурний відбиток карикатурної дійсности, негативне зображення запереченої природи, тільки негація.

„Мятежные чувства, тревожные чувства — не чувства художника“, стверджує Гоголь.

Мистцеві нема чого робити в сучасності,— отже людина, що хотіла б послужити сучасному суспільству, повинна була б заперечити своє призначення як мистця, і віддати себе іншій меті, „політично-економічного“ поліпшення суспільства.

Перед автором „Петербурзьких повістей“ лежав дальший шлях — шлях заперечення мистецтва: „політично-економічних“. „Выбранных мест из переписки с друзьями“ і спалених „Мертвых душ“.

V

Яке значіння може мати для сучасного читача, для пролетаріату, для робітника й селянина Гоголь і його творчість?

На це питання відповів А. В. Луначарський у своїй статті „Що вічне в Гоголі?“, написаній у 75-ті роки вінини в день смерті (Правда, 1927, № 52, Красна Газета, 1927, веч. вып. № 60).

В попередніх розділах ми показали, що Гоголь вів боротьбу проти влади грошей, проти капіталізму, що руйнував світ феодальних взаємин, проти буржуазної реконструкції старого ладу.

Яке значення ця критика Гоголя може мати для нашого часу?

„Відомо, — визначає т. Луначарський, — що Гоголь типовий дрібномаєтний дворянин, в багатьома відповідними соціальними забобонами. Чому ж він піднявся над цим дрібномаєтним дворянством, чому ж він так ясно усвідомлював його смішну нікчемність?.. В цьому то й полягає особливість письменника, як типа: коли він повстaeє против своєї ~~ж~~ляси, то він робить це через поширене розуміння та особливо поширене відчування людяності“. А. В. Луначарський настоює, що „не слід казати тільки про урядовців миколаївських часів, не вірно казати, що Гоголь має свою добу та що його слід пригвинити до цієї доби“. Значення Гоголя ширше й плідніше, критика його глибша й принциповоща. „Гоголь, — пише т. Луначарський далі, — освітив тут деяку справжню глибину, деякий справді товстий і потворний корінь, а саме: дух власності. Бо це ж етично-психологічний прояв і разом з тим постійне джерело того, що зробило проклятою історію людства з перших початків власності, як помітив це ще Руссо, до наших днів, більш того — до днів, коли соціалізм тріумфуватиме повністю. Не в знущанні над вадами міколаївського урядовництва суть „Ревізора“, а разом з тим і всього Гоголя, а в тому, що, користуючись масками свого часу, (можна було користуватися й іншими, — користувався ж Шекспір римськими масками для сучасних йому цілів), Гоголь розкривав, розуміється, не містичне „загально-людське“, а „длительное, буржуазное, длительно-собственническое“, що живе ще навколо нас і в нас самих“.

Ця формула Луначарського, заслуговує на особливу увагу, бо через узагальнення головного сенсу, провідного цілеспрямування, виразних творчих тенденцій

Гоголя т. Луначарський з'ясовує зв'язок Гоголя з нашою сучасністю. Аналіза циклу тем, розвинених у „Петербургських повістях“, стверджує правдивість визначення гоголівської творчості, що його висловив А. Луначарський. „Портрет“, „Невський проспект“, „Шинель“, „Рим“,— усі ці повісті об'єддані однією тенденцією: негацією „меркантильного“, крамарського духа часу, влади речей, золота, „Парижу“, або ж, говорячи ширше, негацією капіталізму.

„Капіталізм і його бюрократія,— пише т. Луначарський в тій же статті,— ось той ворог, що стоїть заважаючи, на дорозі людині. І в нас, в нашому СРСР, ми теж повинні боротися проти капіталізму й бюрократії, бо власність і зиск грають ще в нас, за переходової доби, велику роль...“ Гоголь для нас — свідок початкових стадій цієї боротьби з капіталізмом, чи, за термінологією самого Гоголя, „меркантилізмом“, духом „Парижу“ й „Невського“, протиставлених „Риму“.

Правильно визначивши провідну ідею гоголівської творчості, як ідею боротьби з „длительно-буржуазным, длительно-собственническим“, т. Луначарський тим часом зовсім не спинився на принципово-важливому питанні: в ім'я інтересів якої класи Гоголь проголосував цю ідею негації власності? Одвертаючи від буржуазного Парижу, Гоголь вів назад до феодального Риму. Очевидча, що ця апологія феодального Риму, протиставленого буржуазному Парижу, цей своєрідний, так би мовити, „феодальний соціалізм“ Гоголя є спроба суто реакційна, цілком чужа й ворожа пролетаріатові.

Mutatus mutandis до нердальних мистецько-ідеологічних побудовань Гоголя можна прикладти слова „Комуністичного маніфесту“: „Так впник феодальний соціалізм, почали скарга, почали відгомін минулого; він іноді вдало вражає буржуазію гірким, дотепним та уїдливим міркуванням, але завжди справляє недоречне вражіння повною нездібністю зрозуміти хід новітньої історії“.

також про значення Гоголя для нашої сучасності, треба мати на увазі діялектику питання. В залежності від середовища, в яке потрапляє твір, навіть і з реакційним спрямованням своєї соціальної природи, цей твір, як продукт споживання, може мати прогресивне значення. Соціально-класову детермінованість творчості цевного письменника треба відрізняти від використання окремого твору цього письменника в окремих клясових прошарках за різних часів.

Хіба з різким протестом заперечивши консерватизм Гоголя, публіцистична критика 40—60-х років, Белінський і Чернишевський не використали Гоголя, як пралор у боротьбі з миколаївським феодально-поміщицьким самодержавством?

На Гоголя посилається Чернишевський в боротьбі з царатом! Гоголь Чернишевського — одно і Гоголь якого-небудь Бурачека, редактора ретроградного „Маяка“, дещо зовсім інше.

Прикладаючи до Гоголя цитовані слова „Комуністичного маніфесту“, конче слід розрізнати в творчості Гоголя дві сторони: з одного боку, його консервативний ідеал „застойного государства“, апологію Риму, уявлення прийдешнього як повороту до минулого, проховід спокою руїн, що має реакційне значення, а з другого боку, міць його негацій, патос його заперечень, його повстань проти оман „Невського“, проти фальшу „Парижу“.

Треба вміти розрізнати в Гоголі умовно-класове від того, в чому Гоголь зумів піднестися над обмеженістю своєї кляси й свого часу. Ми не раз підкреслювали ляшідарні гоголівські компліменти на адресу міколаївського уряду. Вони не спокусливі, ді лукаві, може, навіть і зовсім не щирі компліменти. Їх легко розпізнати. Гоголь був більший за свою апологію Риму. Гоголь бачив оманну умовність „Риму“, як і „Парижу“. Він кликав до „Риму“, бо ненавидив „Париж“, ненавидив те прийдешнє, що на нього претендувала буржуазія. Його ствердження „Риму“ родилося в негації

„Паріжу“. Його апологія — зразок негативного ствердження. Нездібний зрозуміти хід новітньої історії, Гоголь був здібний заперечити буржуазний „меркантизм“, проkläсти „гропі“, в сатирично-гумористичних образах знущатись з феодально-поміщицької дійсності миколаївського „застойного“ государства“.

Не в ствердженнях, ні, в своїх запереченнях Гоголь співзгучний нашій добі, співзгучний пролетаріатові, що стоїть на порозі остаточних, рішучих героїчних боїв з капіталістичним світом.

Віктор Петров.

ПОВІСТІ

НЕВСЬКИЙ ПРОСПЕКТ

Немає нічого понад Невський проспект, принаймні в Петербурзі: для нього він усе. Чим не пишниться ця вулиця — красуня нашої столиці? Я певен, що ніхто з ~~блідих~~ та рангових пожильців її на всі добра не проміняє Невський проспект. Не тільки хто має двадцять п'ять років віку, чудові вуса та напрочуд пошитий сурдут, а навіть і той, у кого на підборідді прохоплюється сиве волосся і голова гладенька, мов який срібний таріль, і той у захваті перед Невським проспектом. А дами! О, дамам ще любіший Невський проспект. Та їй кому ж він немилій? Скоро но ступиш на Невський проспект, як уже на думці саме погуляння. Хоч би їй мав яку пильну справу, та, ступивши на нього, позабудеш за всяке діло. Тут одиноче місце, де показуються люди без потреби якої, куди не загнала їх нужда якась чи меркантильний інтерес, що весь Петербург обіймає. Здається, чоловік, стрінущий на Невськім проспекті, не таєй егоїст, як на Морській, Гороховій, Літейній, Міщенській та по інших вулицях, де жадобу і користь, і потребу знати на прохожих і на проїжджаючих у каретах та дрожжами. Невський проспект є загальна комунікація Петербурга. Тут обиватель з Петербурзької чи Виборзької частини, кілька років у свого приятеля на Пісках чи коло Московської застави не бувавши, певен може бути, що здібається з ним неодмінно. Жаден адрес-календар чи довідковий заклад не сповістяТЬ вам такої правдивої новини, як Невський проспект. Всемогущий Невський проспект! Одна однісінька розвага бідного на гульбища Петербурга! Як чисто заметені його тротуари, і, боже, скільки під сліди свої на нім залишають! І незграбний брудний

чобіт вислуженого солдата, що під вагою його, здається, аж ґраніт лущить, і мініатюрний, легкий, як дим, че-ре-~~личок~~ молоденької дами, що обертає свою голівку до осяйних вікон магазина, мов той соняшник до сонця, і гримлива шабля сповненого сподіванок пра-порщика, яка карбуве його гострими слідами, — все мститься на ньому могутністю сили чи могутністю кво-лости. Яка швидка відбувається на нім фантасмагорія протягом одного тільки дня! Скільки вазнає він змін на протязі однієї доби! Починмо з раннього рана, коли весь Петербург душить гарячим, допіру випеченим хлі-бом, і повно в ньому стариць у дранім плахітті й са-лопах, які чинять свої насекомі на церкви й на спо-чутливих перехожих. Тоді Невський проспект порожній: огрядні власники магазинів і їх комі ще сплять у своїх голляндських сорочках або милять свою благородну щоку і п'ють каву; старці збираються під дверима цу-куренъ, де сонний ганімед, що літав учора, як муха, з шоколядою, вилізає з мітлою в руці, без краватки, і кидає їм черстві пиріжки та недоїдки. Вулицями плен-тається потрібний люд: іноді переходять її руські му-жуки, поспішаючи на роботу, в чоботях, закаляних вапном, що іх і Катерининський канал, знаний за його чистоту, неспроможній був би обмити. Під цей час звичайно не годиться ходити дамам, бо наш люд по-люблєє висловлюватися такими гострими зворотами, яких вони не почують навіть у театрі. Іноді сонний урядовець проплентаетесь з портфелем під пахою, якщо через Невський проспект стелеться йому шлях до де-парраменту. Можна сказати з певністю, що в цей час, тобто до 12. години, Невський проспект не становить ні для кого цілі, він править тільки за засіб: його по-малу сповнюють особи, що мають свої промисли, свої клопоти, свої приєрости, але зовсім не думають про нього. Руський мужик гомонить про гривню чи про сім шагів міді, старики і стариці вимахують руками або говорять самі до себе, часом з досить разючими же-стами, але ніхто не слухає й не сміється з них, хіба

що хлопчаки у пістрювих халатах, що з порожніми штофами або готовими чоботями в руках блискавично женуть Невським проспектом. Під цей час хоч би й що ви на себе убрали, хай навіть замість капелюха картуз був би у вас на голові, хоч би й комірчики надто далеко з-під вашої краватки висминулись, ніхто цього не помітить.

О 12 годині на Невський проспект сунуть ґувернери всіх націй із своїми вихованцями в батистових комірчиках. Англійські Джонси і французькі Коки йдуть під ручки із звіреними на їх отецьке піклування вихованцями і з гожою повагою з'ясовують їм, що вивіски над крамницями роблять для того, щоб можна було за помогою їх дізватись, що є в самих крамницях. Ґувернантки, бліді міс і рожеві мадмуазелі ідуть величаво позад своїх легеньких, вертливих дівчаток, наказуючи їм звести трохи ліве плече й триматись рівніше; кіротше кажучи, в цей час Невський проспект — педагогічний Невський проспект. Та що ближчає друга година, то меншає ґувернанток, педагогів і дітей: їх, напрещті, витісняють упадливі їх батьки, іduчи під руки із своїми соробатими, кольористими, тендітними подружницями. Потроху приєднуються до їх товариства всі, що покінчили не абліякі хатні справи, як оті, хто поговорив із своїм лікарем про погоду та про невеличкий прищік, що нарядився на носі; хто дізнався про здоров'я коней і дітей своїх, що, зрештою, появляють велику кебету; хто прочитав афішу й важливу статтю в газетах про приїжджих та відїажджих; хто, напрещті, випив чашку кави і чаю; до них прилучаються й ті, кому заздрости годна доля приділила бути на благословенному становищі урядовців для особливих доручень. До них пристають і ті, що служать у закордонній колегії і визначаються благородством своєї праці та звичок.

Боже, які є прекрасні уряди й посади! як вони підіймають і тішать духа! Та, на жаль, я не служу і позбавлений приемності бачити делікатне поводження

з собою начальників. Все, що здibaєте на Невськім проспекті, все додержане в своїй звичайноті: чоловіки в довгих сурдутах, залишивши в кишені руки, дами в рожевих, білих і блідонебесних отласових рединг'отах та в чепуристих капелюшках. Ви тут стрінєте бурці незрівняні, пропущені з надзвичайним і подиву гідним умінням під краватку, бакені оксамитні, саєтові, чорні, мов той собіль чи вугілля — та ...гай-гай! — приналежні тільки самій закордонній колегії. Урядовцям інших департаментів провидіння відмовило чорних бурців; вони повинні, на превеликий жаль собі, носити руді. Тут ви здibaєте вуса пречудові, ніяким пером, жадним пензлем незображені; вуса, яким присвячено крапшу половину життя, предмет пильнування вдень і вночі; вуса, на які злито найчудовіші паходці, помашені всіма найкоштовнішими й найневизначайнішими помадами, вуса, що їх обгортують на ніч тонким веліновим палером; вуса, що до них так зворушливо прихиляються їх володільники, і що заздрять на них перехожі. Тисячі гатунків капелюшків, убранин, хусток, картатих, легких, до яких інколи на протязі аж двох днів триває прихильтність їх властителько, вaslіплять кого-хоч на Невськім проспекті. Здається, мов би то ціле море метеликів знялося враз із стебла і хвилює блискучою хмарою над чорними жуками чоловічої статі. Тут ви вгledите такі талії, які навіть не снилися вам ніколи: тонененькі, вузенькі станочки аж ніяк не грубші за пляшкову шийку, що, здibaвши їх, ви шанобливо поступитесь геть, щоб якось необережно не штовхнути нечесним лікtem; серце ваше обгорнуть боясть і страх, щоб якось, через необережний навіть подих ваш, не переломився чарівний витвір природи і штуки. А які стрінєте ви дамські рукава на Невськім проспекті! Ах, яка розкіш! Вони трохи скидаються на дві повітrolітальні кулі, так що дама відразу б знялася в повітря, коли б не підтримував її чоловік; адже даму так же легко й приемно підняти на повітря, як піднесений до рота бокал, сповнений шампанським.

Ніде, зустрічаючись, не вклоняються так благородно га певимущено, як на Невськім проспекті. Тут ви вгледите усмішку найдобрішу, усмішку — верх артизму, порою таку, що можна розтанути з утіхи, порою таку, що ви враз знітитесь і понурите голову; порою таку, що відчуєте себе вищим за адміралтейський шпиль і задерете її вгору. Тут ви натрапите на тих, що розмовляють про концерт чи про погоду з надзвичайним благородством й самоповагою. Тут ви здібаєте тисячу незбагнених натур і явищ. Творче! які дивні натури сподибуємо на Невськім проспекті! Є багато таких людей, що, перестрівши вас, доконечне поглянуть на чоботи ваші і, коли ви пройдете, обернутися назад, щоб подивитися на ваші фалди. Я досі не можу збагнути, чому це буває. Спочатку я гадав, що вони шевці, але ж зовсім ні: вони здебільшого служать по всяких департаментах, багато хто з них пречудово може написати завідомлення з одної урядової установи до іншої; або ж — люди, що займаються прогулянками, читанням газет по цукернях, — словом, здебільшого все люди статечні. В цю благословенну пору від 2. до 3. години по півдні, яку можна назвати посувною столицею Невського проспекту, відбувається головна виставка всіх кращих витворів людських. Один показує чепурний сурдut з щонайкращим бобром, другий грецький прекрасний ніс, третій несе пречудові бурці, четверта — пару гарненьких оченят і прочудливий капелюшок, п'ятий — перстень з талісманом на випещеному мізинці, шоста ніжку в чарівному черевичкові, сьомий — краватку, що викликає подив, восьмий — вуса, що викидають у диво. Та б'є третя година — і виставка кінчиться, натовп рідшає... О третій годині нова відміна. На Невському проспекті враз настає весна: його вкривають увесь урядовці в зелених віцмундирах. Голодні титулярні, надвірні та інші радники намагаються щосили прискорити свою ходу. Молоді колезькі реєстатори, губерські й колезькі секретарі хапаються ще використати час і пройтися Невським проспектом так

сановито, не мов би вони зовсім не сиділи 6 годин в урядовому містці. Але старі колезькі секретарі, титулярні і надвірні радники ідуть скоро, понуривши голову: їм не до того, щоб роздивлятися на перехожих; вони ще не цілком спустили з думки клопоти свої; в їх голові плутанина й цілий архів розпочатих і неокінчених справ; їм довго замість вивіски ввижається картонка з паперами або повновидий правитель канцелярії.

З четвертої години Невський проспект пустий, і на-всяк чи стрінете ви на нім хоч одного урядовця. Якакебудь швачка з крамниці перебіжить через Невський проспект з коробком у руках; якась там мізерна пожива чоловіколюбного канцеляристи, пущена на жебри у фрязовій шинелі; якийсь заїжджий дивак, що йому кожна пора однакова; котрась довготелеса, висока англійка з ридикулем та книжкою в руках; якийсь артільник, руський чоловік, в демікотоновому сурдуті з талією на спині, з вузенькою бородою, що все життя живе лиха прикупивши, що все в ньому ворушиться: і脊на, і руки, і ноги, і голова, коли він звичайненько проходить пішоходами; часом простий рукомесник... більше нікого не здираєте ви в цю пору на Невськім проспекті.

Та скоро присмерки впадуть на домій та вулиці, і будник, напнувши рогожу, відереться на драбину світити ліхтаря, а з низеньких вікон крамниць виглянуту ті естампи, що не сміють показуватися перед днем,— тоді Невський проспект знов оживає й починає ворушилтися. Тоді настає той таємничий час, коли лямпи надають усьому якогось принадного, чудесного світла. Ви зустрінете дуже багато молодих людей, здебільшого нежонатих, у теплих сурдутах і шинелях. В цю пору відчувається якась ціль, чи, певніше, щось подібне до цілі, щось надто нерозвірнє; кроки всіх прискорюються і стають взагалі дуже нерівні; довгі тіні шугають по стінах і брукові і мало не сягають головами поліцейського мосту. Молоді колезькі реєстратори, губерські й колезькі секретарі дуже довго прохожуються, але

старі колезькі реєстратори, титулярні й надвірні ради-
ники, здебільшого, сидять вдома, або тому, що пе-
рід жонатий або тому, що їм дуже добре готують
страву куховарки-німкені, які живуть в їх домах.
Тут ви зустрінете поважних стариків, що так статечно
і з таким надзвичайним благородством прогулювалися
Невським проспектом о другій годині. Ви побачите,
що вони так само вганяють, як і молоді колезькі
реєстратори, щоб зазирнути під капелюш здаля заба-
ченої дами, котрої товсті губи й лиця, потиньковані
рум'янами, та б до вподоби багатьом погулящим, а надто
крамарчукам, артільникам, купцям, що завсіди, в німецьких
сурдугах, походжають цілою юрбою і звичайно під ручки.

— Стривай! — гукнув цієї пори поручник Пирогов,
сіпнувши молодого чоловіка у фраці й плащі, що йшов
з ним.— Бачив?

— Бачив; чудова, достеменна Перуджінова Біянка.

— Та ти про котру говориш?

— Про неї, про ту, що з темним волоссям... І які
очі! Боже, які очі! Вся статура і контури, і зариси
личка — диво!

— Я кажу тобі про білявку, що пройшла за нею
в той бік. Чом же ти не йдеш за чорнявкою, коли
вона так тобі сподобалася?

— О, як можна! — покликнув зашарівши молодий
чоловік у фраці.— Так немов вона з тих, що вештаються
ввечорі Невським проспектом: це, певне, дуже вель-
можна пані,— вів він, зідхнувши: — один плащ на ній
коштує карбованців з вісімдесят.

— Простак! — закричав Пирогов, силою штовхнувши
їго в той бік, де майорів ясний плащ її: — іди по,
бевзю, прогавиш! А я піду за білявкою.— Обидва
приятелі розійшлися.

„Знаємо вас усіх“, думав про себе з самодовольною
її самовпевненою посмішкою Пирогов, певний, що не-
має краси, яка могла б йому протистати.

Молодий чоловік у фраці й плащі несміливою й не-
певною ходою пішов у той бік, де маяв віддалеки бар-

вистий плащ, що то брався ясним полиском, в міру, я наближався до світла ліхтаря, то враз повивався тьмою віддалившиесь від нього. Серце йому кидалося, і він не можіть прискорював кроки свої. Він не смів і думат про те, що дістане якесь право на увагу відлетіло в далечінъ красуні, а тим більше припуститися тако чорної думки, на яку натикав йому поручник Прогод але йому кортіло тільки бачити дім, заприміти, і має житло це чудове створіння, що, здавалося, злетіз неба просто на Невський проспект і, певне, відіде тить невідомо куди. Він летів так швидко, що збива раз-у-раз із тротуару поважних добродіїв з сивими бурдями. Цей молодик належав до тої кляси, що становить у нас досить дивне явище і так само належить до громадян Петербурга, як особа, привиджена у сон видіді, належить до сущого світу. Ця особливість дуже незвичайна в тім місці, де всі або урядовці, або купці, або ремісники-німці. Це був художник. Справді бо, дивне явище — художник петербурзький? Художник у краю снігів, художник у крайні фінів, де все могре гладеньке, рівне, бліде, сіре, туманне! Ці художники аж ніяк не похожі на художників італійських, гордих палкіх, як Італія та її небо; навпаки, це здебільшого добрій, сумирний, соромливий, недбалливий народ, що тихо любить своє мистецтво, п'є чай з двома приятелями своїми в маленькій кімнаті, скромно гомонить собі про улюблену матерію, і зовсім не дбає про рожкоші. Він раз-у-раз зазве до себе якусь бабку-старчину і примусить її висидіти добрих шість годин для того щоб відтворити на полотні її хирну бездушну міну. Він змальовує перспективу своєї кімнати, в якій валається всякий художній гамуз: гіпсові руки й ноги, що стали кофейні від часу й пороху, поламані мальярські стани, звалена палітра, приятель, що грає на гітарі, стіни замазані фарбами, з розчиненим вікном, крізь які, майорить бліда Нева і бідні рибалки в червоних сорочках. У них завсіди майже на всьому сіреневий мутний кольорит — невитравна печать півночі. З усі

тим, вони з правдивою втіхою трудяться коло свого діла. Вони зчаста плекають в собі правдивий талант, і коли б тільки на них свіже повітря Італії, він би, певне, розвинувся так само вільно, широко й яскраво, як рослина, яку виносять, нарешті, з кімнати на чисте повітря. Вони, загалом, дуже несміливі. Звізда й грубий еполет вкидають їх у таке збентеження, що вони мимохіт обнижують ціну на свої твори. Вони полюбляють інколи похизуватись, та хизування завсіди видається в них надто різким і трохи скидається на залатки. На них побачите ви іноді прегарний фрак і закаляний плащ, дорогий оксамитовий жилет і сурдут весь у фарбі,—так само, як на недокінченому їх пейзажі побачите ви іноді намальовану сторч головою німфу, яку він, не знайшовши іншого місця, накидає на замазанім ґрунті переднішого свого твору, колись писаного з насолодою. Він ніколи не дивиться вам просто в вічі; коли ж дивиться, то якось помутно, невиразно він не затоплює в вас яструбовий зір постерегача або соколиний погляд кавалерійського офіцера. Це буває через те, що він заразом бачить і ваші риси, і риси якогось гіпсового Геркулеса, котрий стоїть в його віннаті, або йому ввижається його власна картина, яку він ще збирається утворити. Через це він відповідає часто нескладно, іноді не доладу, і різні предмети, мішуючись в його голові, ще дужче підсилюють його несміливість.

До такого поріддя належав і описаний тут молодий чоловік, художник Пискарсьов, соромливий, боязкий, але з іскрами почуття в душі, готовими, при добрій нагоді, взятися полум'ям. З потаємним трепетом поспішав він за своїм предметом, що так сильно його вразив, і, здавалося, дивувався сам на своє зухвалство. Незнайома істота, що до неї так привернулися його очі, думки й чуття, зненацька повернула голову й по-звирнула на нього. Боже, які божественні риси! Чарівне спічукої біlosti чоло отінене було прекрасним, як агат, волоссям. Вони вилися, ці чудові кучері, і ча-

стиня їх, спадаючи з-під капелюха, дотикались щоки, пойнятої тонким, свіжим рум'янцем, що проступив від вечірнього холоду. Вуста були замкнуті цілим росм звабливих мрій. Все, що лишається від згадок про дитинство, що насилає маріння й тихе надхнення при засвіченій лямпі, все це, бачилося, поєдналось, злилось і віdbилось в її гармонійних вустах. Вона позирнула на Пискарьова, і при цім погляді затріпотіло його серце; вона подивилась сурово: почуття обурення прохопилося в неї на лиці, вгледівши такий зухвалий переслід; але на цьому прекрасному обличчі і самий гнів був чарівливий. Уражений стидом і страхом, він став, понуривши очі; та як загубити це божество і не дізнатись навіть того святилища, де воно спустилося гостювати? Такі думки впали в голову молодому мрійникові, і він наважився доганяті. Але, щоб не дати цього помітити, він віddалився на велику відстань, безпечно поглядав на всі боки і роздивлявся па ви-віски, а тим часом не спускав з очей жадного кроку незнайомки. Перехожі рідше почали здібатися, вулиця ставала тихіша, красуня озорнулася, і йому здалося, мов би легенька усмішка бліснула на її устах. Він увесь затремтів і віри своїм очам не йняв. Ні, це ліхтар манливим світлом своїм відбив на лиці її подобу усмішки, ні, це власні мрії його сміються в нього. Але дух захопило йому, все в нім пойнялося невиразним трепетом, всі почуття його паленіли, і все перед ним огорнулося якимсь туманом; тротуар мчав під ним, карети з кіньми учвал видавалися нерухомими, міст розтягався і ламався на своїй арці, дім стояв дахом униз, будка валилася йому назустріч, і алебарда вартового, разом із золотими словами вивіски й намальованими ножицями, вилискувала, здавалося, на самісінських віях його очей. І все це спричинив один погляд, один поворот гарненької голівки. Не чувши, не бачивши, не зважаючи, він мчав по легких слідах чудових ніжок, намагаючись сам угамувати поспіх своїх кроків, що летіли в один такт з серцем. Іноді

обортала його непевність, чи справді вираз обличчя й був такий ласкавий, і тоді він на хвилину спинявся; та калатання серця, непереможна сила й тривога всіх почувань поривали його вперед. Він навіть не помітив, як раптом зависочів перед ним чотириповерховий дім; всі чотири ряди вікон, вблискуючи вогнем, глянули на нього враз, і поруччя біля ганків протиставили йому залізний поштовх свій. Він бачив, як незнайомка мчала сходами, оглянулася, поклала на уста палець і подала знак іти за нею. Коліна йому тремтіли; почуття, думки паленіли; близькість радості нестерпучим вістрям затопилася в його серці. Ні, це вже не мрія! Боже, скільки щастя за одну мить! таке чудесне життя в двох хвилинах!

Та чи не сниться це йому? Невже та, що за один небесний погляд її він ладен був би віддати все життя, що наблизитись до її оселі вінуважав за невимовне уже блаженство, — невже та була допіру така ласкова й прихильна до нього? Він злетів на сходи. Він не відчував аніякої земної мислі, він не був зігрітий полум'ям земної пристрасти, — ні, він був під ту хвилину чистий і непорочний, як безвинний юнак, ще надихнутий невиразною духововою потребою кохання. І те, що збудило б в розпуєній людині зухвалі помисли, те саме, навпаки, ще більше освятило їх. Ця довіра, яку появило до нього тендітне прекрасне створіння, ця довіра наклала на нього зарік суворости лицарської, зарік рабськи виконувати всі повеління її. Він тільки жадав, щоб ці веління були щонайтрудніші та важкоздійсненні, щоб із більшим напруженням сил летіти на довершення їх. Він не сумнівався, що якесь таємна й разом з тим важлива пригода змусила незнайомку звіритись йому; що від нього, певне, зажадають не абияких послуг, і він почував уже в собі силу й відвагу на все.

Сходи вилися, і разом з ними вилися його бистро-летні мрії. „Ідіть обережніше!“ зазвучав, мов та арфа, голос і сповнив всі жили його новим трепетом. В тем-

ній вишині четвертого поверху незнайомка постукала в двері; ті розчинилися, і вони увійшли разом. Жінка, досить непогана на вигляд, зустріла їх із свічкою в руці, але так чудно її нахабно подивилася на Піскарьова, що він мимохіть знизив свій погляд. Вони вступили до горниці. Три жіночі постаті в різних кутках з'явилися йому перед очі. Одна кидала на карти, друга сиділа при фортепіані і награвала двома пальцями якусь нужденну подобу старовинного полонезу; третя сиділа перед дзеркалом, розчісуючи гребнем свою довгу косу, і гадки не мала облишити туалет свій, коли вступила незнайома особа. Якесь неприємне безладдя, що можна зусити тільки в занедбаній кімнаті нежонатого, панувало скрізь. Меблі, досить гарні, були вкриті порохом; павук засновував своїм павутинням ліплений карніз; крізь непричинені двері до другої горниці блишав чобіт з острогою й червоніла лямівка мундира; гучний чоловічий голос та жіночий сміх лунали зовсім невимушено.

Боже, куди зайшов він! Спочатку він не хотів вірийняти і почав пильніше вдивлятися в речі, понаставляні в кімнаті; алеж голі стіни й вікна без завіс аж ніяк не показували уважності дбайливої господині; змарнілі обличчя цих нужденних створінь, що одна з них сіла майже перед його носом і спокійно розглядала його, немов би пляму на чужім убрани, — все це впевнило його, що він зайшов у той мерзотний притулок, де житлом своїм осілася нужденна розпуста, породжена марнотою освіченістю та страшенною велелюдністю столиці, — той притулок, де чоловік свято-татно потлумив і насміявся з усього чистого й святого, що життя прикрашає, де жінка, ця краса світу, вінєць творіння, обернулася на якусь чудну та непевну істоту, де вона разом з незайманістю душі, позбулася усього жіночого, огидно засвоївши собі звичай й зухвалість чоловічі і вже перестала бути тим тендітним, тим прекрасним і таким відмінним від нас створінням. Піскарев оглядав її з голови до ніг

здивованими очима, мов би ще бажаючи впевнитися, чи це вона — та, що так причарувала й звадила його на Невськім проспекті. Але вона стояла проти нього та ж гарна, волосся її було таке ж чудове; очі її здавалися все ще небесними. Вона була свіжа; їй було тільки 17 літ; видно було, що недавно ще спобігла її жахлива розпуста, вона ще не сміла діткнутися її лиць, вони були свіжі й легко відтінені тонким рум'янцем; вона була прекрасна.

Він нерухомий стояв проти неї і вже ладен був так само простодушно забутися, як забувся перед тим. Але красуні докучила така довга мовчанка, і вона виразисто посміхнулась, дивлячись йому просто в вічі. Та ця усмішка була сповнена якоїсь прикрої зухвалості; вона така була дивна і так само їй личила, як той вираз побожності — тварі хабарника або бухгалтерська книга поетові. Він здригнувся. Вона розтушила свої гарненькі вуста й почала говорити щось, але ж все це було таке безглазде, таке утерте... Немов разом з непорочністю покидає людину й розум! Він уже нічого не хотів чути. Він був надто смішний і немудрий, мов та дитина. Замість скористати таку прихильність, замість зрадити такій пригоді, що їй, напевне, зрадів би на його місці кожен, — він кинувся щодуху, як дикий сайгак, і вихопився на вулицю.

Понуривши голову і спустивши руки, сидів він у себе в кімнаті, мов той бідах, що знайшов був неодіненну перлину й зараз же упустив її в море. „Така красуня, такі божественні обриси! І де ж? в якім місці?..“ От усе, що він міг вимовити.

Справді, ніколи жаль так сильно не обгортає нас, як бачачи красу, діткнуту згубним подихом розпусти. Хай би ще бридота дружила з нею, але краса, краса ніжна... Вона тільки з самою непорочністю та чистотою зливается в наших думках. Красуня, що так причарувала бідолашного Пискарьова, була справді чудовна, надзвичайна поява. Її пробування в цьому мерзеному товаристві ще більше видавалося незви-

чайним. Всі риси її були так чисто витворені, весь вираз прекрасного обличчя її був позначеній таким благородством, що аж ніяк би не можна було гадати, що розпуста вже наставила на неї страшні свої пазурі. Вона була б неодіненою перлою, всім світом, цілим раєм, усією розкішшю пристрастного подружжя; вона була б прекрасною, тихою зорею в непомітному родинному колі й самим поруком чудових уст своїх давала б милі веління. Вона була б за божество серед велелюдної залі, на лискучім паркеті, у сяйві свічок, при німотному упаданні юрми кинутих під ноги її захованців; та багато жахлива воля якогось пекельного духа, що прагне геть зруйнувати гармонію життя, вкинула її з реготом в цей страшний вир.

Пройнятий пекучим жалем, сидів він перед нагорілою свічкою. Вже й північ давно минула, дзвін на башті бив опів до першої, а він сидів, нерухомий, без сну, у бездіяльній чуйності. Дрімота, скориставши з його непорушності, вже почала була тихенько змагати його, вже кімната почала зникати, самий тільки вогонь свічки проблискував у марінні, що його обгорнуло, коли це стукіт у двері примусив його здригнути й пробудитися. Двері розчинилися, і вступив льокай у пишній ліберії. До його самотньої кімнати ніколи не наверталася пишна ліберія, до того ж такої незвичайної години... Він чудувався і з нетерплячою цікавістю дивився на захожого льокая.

— Тá пані, — мовив, членно вклоняючись, льокай, — де ви з ласки своєї кілька годин перед цим були, звеліла просити вас до себе і прислала по вас карету.

Пискарьов стояв у німому зачудуванні: „карету, льокай у ліберії!.. Ні, тут, певне, є якась помилка“...

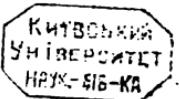
— Стривайте, добродію, — вимовив він боязко: — ви, певне, не туди, ласкаві, зайшли. Вас пані, безперечно, прислала по когось іншого, а не по мене.

— Ні, пані, я не помилувся. Адже ви з ласки вашої провели пані пішки до будинку, що на Літейній, до кімнати на четвертому поверсі?

— Я.

— Ну, так потрудіться ж до нас мерщій, пані неподмінно бажає вас бачити і просить вас уже завітати просто до неї.

Пискарьов збіг сходами. На дворі, справді, стояла карета. Він сів у неї, дверці стукнули, зачинившись, брукове каміння загуркотіло під колесами й копитами — і освітлена перспектива домів, з ліхтарями й вивісками, понеслася повз вікна карети. Пискарьов думав усю дорогу, і не зінав, як пояснити цю пригоду. Власний дім, карета, льокай у пишній лібері... Все це він ніяк не міг погодити з кімнатою на четвертому поверсі, запиленими вікнами та розладженим фортепіаном. Карета стала перед ясно освітленим ганком, і його одночасно уразили — низка екіпажів, гомін кучерів, ясно освітлені вікна і звуки музики. Льокай у пишній лібері випровадив його з карети й почтиво провів у сіни з мармуровими колонами, з облитим золотом швайдцаром, з розкиданими плащами й шубами, з ясною лямпою. Легкі сходи з блискучими поручнями, обвіяні пахощами, здіймалися вгору. Він уже був на них, уже зайшов до першої залі, жахнувшись і падавши назад за першим кроком від страшеної велелюдності. Надзвичайна ряснота облич вкрай його збентежила; йому здавалося, що якийсь демон покрив увесь світ на силу-силенну шматочків, і всі ці шматочки без пуття, без ладу змішав докуши. Лискучі дамські плечі і чорні фраки, лямпи, легкі хвилясті серпанки, етерні стрічки і оглядний контрабас, що витикався з-за бильців розкішних хорів — все було для нього пишновеличне. Він бачив за одним разом стільки поважних стариків і півстариків із звіздами на фраках, дам, що так легко, гордовито і граційно виступали по паркеті або сиділи рядами; рін почув стільки слів французьких і англійських; до того ж молодики в чорних фраках були сповнені такого благородства, з такою повагою говорили й мовчали, так ле вміли сказати нічого зайного, так велично жартув-

вали, так ґречно посміхалися, такі пречудові носили бурці, так мудро вміли показувати прегарні руки, поправляючи галстух; дами такі були пишні, такі заглиблені в цілковиту самовтіху й піднесення, так чарівно спускали очі,— що... але самий уже смиренний вигляд Пискарьова, що боязко притулився до колони, показував, що він розгубився цілком. В цей час натовп оточив групу танцюристів. Вони линули, оповиті прозорим витвором Шаріжу, в сукнях зітканих з самого повітря; недбало торкалися вони ясними ніжками паркету і були ще легші, етерніші, ніж коли б зовсім до нього не дотикалися. Але одна з-поміж них найкраща, за всіх розкішніше й пишніше прибрана. Невимовне, найдтонше поєдання смаку розвилося в усім її уборі, і з усім тим вона, здавалось, зовсім про нього не дбала, і воно утворилося само чимоволі. Вона і дивилася і не дивилася на тиск глядачів навколо; прекрасні довгі вій спустились байдуже. І бліскотлива білість обличчя її ще розкішніше впала в око, коли легка тінь обгорнула, як схилила вона голівку, чарівне чоло її.

Пискарьов доклав усіх зусиль, щоб розсунути натовп і роздивитись на неї; але, на превелику досаду, якась величезна голова з темним кучерявим волоссям заступала її раз-у-раз; знов же натовп його притис так, що він не смів податися наперед, не смів уступитися назад, опасуючись зацепити ненароком котрогось із таємних радників. Та от він продерся таки наперед і поглянув на своє убрання, бажаючи як слід обсмикатися. Творець небесний! що це? На нім був сурдut і весь вимазаний у фарбу: спішивши їхати, він забув навігъ передягтися в пристойне вбрання. Він почервонів по вуха і, понуривши голову, хотів провалитися, але провалитися не було куди: камерюнкери, у пищних уборах, збилися позад нього, мов та стіна. Він уже волів бути якнайдаліше від красуні з чудовим чолом та віями. З страхом звів віп очі поглянути, чи не дивиться вона на нього. Боже! вона

OK

стоїть перед ним... Але що це? що це? „Це вона!“ скрикнув він майже на весь голос. Справді, це була вона,—та сама, що зустрів він на Невськім і провів до її оселі.

Вона підняла тимчасом вії свої і глянула на всіх своїм ясним поглядом. „Ай, ай, ай, яка гарна!..“ міг тільки вимовити він із затамованим диханням. Вона обвела своїми очима все коло, що назахват прагнуло привернути її увагу, та з якоюсь утомою й неувагою скоро відвела їх, і очі її зазирнулися в очима Пискарьова. О, яке небо! який рай! Дай сили, боже, вичерпти це! Життя не змістить його, цей рай зруйнуеть його і забере душу! Вона подала знак, та не рукою, не схиливши голову, ні, в її непереможних очах появився цей знак таким тонким, непомітним виразом, що ніхто не міг його бачити,—але він бачив, він зрозумів його. Танець точився довго; стомлена музика, здавалося, зовсім погасала й завмирала, і знову виривалася, вищала й гриміла; нарешті, танець скінчився. Вона сіла; стомлені груди її здіймалися під тонким димом серпанку, і рука її (боже, яка чудова рука!) впала на коліна, зібрала під собою легеньке вбрання, і вбрання під нею, видалося, почало дихати музикою, і тонкий бузковий колір його ще видніше позначив яскраву білість цієї прекрасної руки. Діткнувшись би тільки її — і нічого більше! Ніяких інших бажань—вопи всі вухвалі... Він стояв за її стільцем, не сміючи говорити, не сміючи дихати.

— Вам було нудно?— промовила вона,— я теж нудилася. Я примічаю, що ви мене ненавидите...— додала вона, спустивши свої дивні вії.

— Вас ненавидіти? Мені? Я...— хотів було вимовити зовсім стороپлій Пискарьов і наговорив би, певне, силу найнедоречніших слів, але в цей час підійшов камергер з дотепними й приємними увагами, з чудово звитим на голові чубом. Він досить приємно показував ряд досить непоганих зубів і кожним дотепом своїм вганяв гострого цвяха в його серце. Нарешті, хтось

із сторонніх, на щастя, звернувся до камергера з якимсь запитанням.

— Як це прикро! — сказала вона, звівши на нього свої небесні очі. — Я сяду в іншому кінді залі: будьте там! — Вона майнула крізь натовп і зникла. Він, немов причинний, розштовхав юрбу і був уже там.

Так, де вона! Вона сиділа, мов цариця, найкраща з усіх, з усіх найпрекрасніша, і шукала його очима.

— Ви тут? — промовила вона стиха. — Я буду одверта з вами: вам, певне, дивними видалися обставини нашої зустрічі. Невже ви гадаете, що я можу належати до того мерзеного бола створінь, де ви зустріли мене? Вам видаються чуднimi мої вчинки, але я перед вами виявлю таємницю. Чи будете ви спроможні, — мовила вона, вточивши в нього пильні очі свої, — ніколи не зрадити її?

— О, буду, буду, буду!

Але в цей час підійшов досить літній чоловік, заговорив до неї якоюсь незрозумілою для Пискарьова мовою і подав їй руку. Вона благальним поглядом подивилася на Пискарьова і подала знак востатися на своєму місці і чекати її приходу; та в нападі нетерплячки йому не сила була слухати якісь накази, навіть з її вуст. Він рушив слідом за нею, але натовп роз'єднав їх. Він уже не бачив бузкової сукні; з тривогою пробирається він з покою в покій і штовхав без милосердя всіх стрічних, та по всіх покоях все сиділи тузи за вістом, загліблені в мертву мовчанку. В кутку спречалося кілька літніх людей про переваги військової служби проти цивільної; в іншому — молодики, в чудових фраках, сипали легкими увагами про многотомні труди поета-працівника. Пискарьов почував, як один підстаркуватий чоловік, такий поважний на вигляд, схопив його за гудзик фрака й здавав на його суд одне дуже справедливе своє міркування, — але він грубо відштовхнув його, навіть не помітивши, що в того на ший був досить значний орден. Він перебіг в другий покій, і там немає її; в третій — теж немає. „Де ж вона?

Дайте її мені! О, я не можу жити, не поглянувши на неї! Мені хочеться дослухати, що хотіла вона сказати!“ Але всі пошуки його лишилися марні. Знепокоєний, стомлений, він притулився в кутку й дивився на настовп; але напружені очі його почали показувати йому все в якомусь неясному вигляді. Нарешті, йому почали виразно з'являтися стіни його кімнати. Він підвів очі: перед ним стояв свічник з вогнем, що майже пригасав у глибині його; вся свічка стопилась; лій був розлитий на старому його столі...

Так це він спав! Боже, який чудовий сон! І нащо було прокідатися? Чому було одну хвилину не почекати? Вона, певне, знову б з'явилася! Прикрий світанок неприємним своїм тъмяним сяйвом дивився в його вікна. Кімната в такому сірому, такому каламутному безладді... О, яка відразлива дійсність! Що вона проти мрії? Він розібрався швиденько й ліг у ліжко, вкрившись ковдрою, бажаючи силоміць повернути відлетіле маріння. Сон, справді, не загаявсь до нього з'явитись, але появляв йому зовсім не те, що бажав би він привидити: то поручник Пирогов з'являвся з люлькою, то академічний сторож, то дійсний державний радник, то голова чухонки, з якої він колись малював портрет, і всяка подібна нісенітниця.

Аж до полуночі пролежав він у ліжку, бажаючи заснути; але вона не з'являлася. Хоч би на хвилину з'явила прекрасні риси свої, хоч би на хвилину прошелестіла легка її хода, хоч би її оголена, ясна, як надхмарний сніг, рука майнула перед ним!

Все покинувши, все призабувши, сидів він в замурренім, безнадійним виглядом, сповнений тільки самим сновиддям. Ні до чого не думав він приторкнутися; очі його без ніякої уваги, без ніякого життя дивилися в вікно, звернене в двір, де брудний возивода лив воду, що замерзала в повітрі, і цапиний голос розносника деречав: „старого шмаття продати“. Повсякденне їй дійсне дивно вражало його слух. Так просидів він до вечора і з жадобою кинувся в ліжко. Довго змагався

він із бессонням, нарешті, переміг його. Знов якийсь сон, якийсь утертий бридкий сон. „Боже, зглянься: хоч на хвилину, хоч на одну хвилину покажи її!“. Він знову чекав вечора, знову заснув, знову ввижався якийсь урядовець, котрий був заразом і урядовець і фаг'от. О, це нестерпно! Нарешті, вона з'явилася! Її голова й кучері... вона дивиться... О, як не надовго! знову туман, знову якесь безглазде сновиддя...

Нарешті, маріння стало його життям, і відтоді все буття його повернуло на дивне: він, можна сказати, спав на яві і пильнував у сні. Коли б хтось бачив, як він німо сидить перед порожнім столом або йде вулицею, то, певне, полічив би його за сновиду, або підбитого мідними напоями: погляд у нього був зовсім без ніякого виразу, природня неуважність, кінець-кінцем, розвинулася і владно згонила з лиця його всі почуття, всі порухи. Він ждавшав тільки-тільки, як ніч заходила.

Такий стан розладив його сили, і найжахливішою мукою було для нього те, що, кінець-кінцем, сон почав його обминати зовсім. Бажаючи врятувати це одиноче своє багатство, він уживав усіх способів його відновити. Він чув, що є засіб відновити сон — для цього треба зажити тільки опіюму. Але де дістати цього опіюму? Він згадав про одного персіянина, що мав крамницю шалів, і завсіди майже, як здібав його, просив намалювати йому красуню. Він наважився піти до нього, гадаючи, що в нього, безперечно, є цей опіюм.

Персіянин привітав його, сидячи на канапі й підбравши під себе ноги.

— Нашо тобі опіюм? — спитав він його.

Пискарьов розповів йому про своє бессоння.

— Гаразд, я дам тобі опіюму, тільки намалюй мені красуню. Щоб гарна була красуня! Щоб брови були чорні і очі великі, як маслини; а я сама щоб лежала коло неї і палила люльку! Чуеш, щоб гарна була! щоб була красуня!

Пискарьов обіцяв усе. Персіянин на хвилину вийшов і повернувся із слоїком, налитим чимсь темним, бережно відлив частину до іншого слоїчка і наказав Пискарьову вживати не більше, як по сім крапель у воді. Пожадливо схопив він цього дорогоцінного слоїка, якого не віддав би й за купу золота, і прожогом побіг додому.

Прийшовши додому, він відлив кілька крапель у шклянку з водою й, проковтнувши, уклався спати.

Боже, яка радість! Вона! знову вона, але вже цілком в іншому світі. О, як гарно сидить вона біля вікна сільського світлого домочка! Убір її віддає такою простою, якої тільки набирає думка поетова. Зачіска па голові її... Боже, яка проста ця зачіска, і як вона личить її! Коротенька косинка була злегенінькою накинена на стрункій її шийці; все в ній скромно; все в ній — таємне, невимовне відчуття смаку. Яка мила її граційна хода! Який музичний шелест її кроків і простенькою сукні! Яка гарна рука її, стиснута волосьяною обручкою! Вона говорить йому із слізовою на очах: „Не гордуйте мною: я зовсім не та, за яку вважаєте ви мене. Подивіться на мене, подивіться пильніше й скажіть: хіба я здатна на те, що ви думаете?“ — „О, ні, ні! Хай той, хто насмілиться подумати, хай той...“

Але він проクリнувся, зворушеній, змордований, із сльозами на очах. „Краще б ти зовсім не існуvalа! не жила на світі, а була б ти витвір надхненого митця! Я не відходив би від полотна, я вічно дивився б на тебе її цілував би тебе, я жив би і дихав би тобою, якнайкращою мрією — і я був би тоді щасливий: жадне бажання мое не сягало б далі. Я кликав би тебе, як ангела охоронця, уві сні і в безсонні, і тебе я ждав би, коли б випало змалювати божествене й святе. Але тепер... яке жахливе життя! що з того, що вона живе? хіба життя божевільного приемне його родичам і друзям, які його колись любили? Боже, яке то життя наше! — одвічний розбрат поміж мрією і сущим!“ Майже такі думки обгортали його повсякчас.

Ні про віщо він не думав, майже не їв нічого, і нетерпляче, з пристрастю кохання, чекав вечора та жаданого привиддя. Безнастанне прагнення думками до одного, нарешті, так опанувало все буття його та уяву, що пожаданий образ з'являвся йому майже щодня, завсіди в становищі протилежному дійсності, бо чисті були думки його, мов думки дитини. Через це маріння самий предмет якось ставав чистіший і цілком преображенався.

Заживання опіюму ще дужче розпалило його уяву, і якщо був коли хто закоханий до останнього ступня шаленства, поривно, жахливо, руїнницьки, бентежно,— то цей безщасний був — він.

З-поміж усіх сновиддів, його одно було найвтініше йому за всі: йому приснилася його майстерня. Такий він був веселий, з такою насолодою сидів він в палітрою в руках! І вона з ним. Вона була вже його дружина. Вона сиділа коло нього, спершись гарненьким ліктиком своїм на спинку його стільця, і дивилася на його працю. В її очах, млюсних, утомлених, написана була тягота блаженства; все в кімнаті його подихало раєм; було так ясно, так прибрано. Боже! вона скилила до нього на груди чарівну свою голівку... Кращого сну йому ще ніколи не снилося. Він устав після нього мовби свіжіший і не такий неуважний, як перше. В голову йому запали дивні думки. „Може“, думав він, „її затяг у розпусту якийсь наглий жахливий випадок; може, рух думії її скилиється до каяття; може, вона бажала б сама вибитися з жахливого становища свого. І невже байдужно дати її загинути і саме тоді, коли досить тільки подати руку, щоб урятувати її від загину?“ Думки його сягали ще далі. „Мене ніхто не знає,“ казав він сам собі: „та й кому яке діло до мене, та й мені теж байдуже до них. Якщо вона виявить шире каяття і змінить життя своє, я поберуся з нею. Я повинен одружитися з нею і, певне, зроблю куди краще за багатьох, що женяться із своїми ключницями і навіть часто з найуспільнішими істотами. Але

подвиг мій буде некорисливий і, може, великий: я поверну світові найкращу його окрасу!"

Ублавши такого легковажного пляна, він відчув, як зашарілося йому обличчя; він підійшов до дзеркала і злякався сам запалих щік та блідоти свого обличчя. Пільно почав він чепуритися: вмився, пригладив волосся, вдягнув новий фрак, франтовитий жилет, накинув плаща і вийшов на вулицю. Він дихнув свіжим повітрям і відчув свіжість на серці, мов хто одужуючи, наважився вийти вперше після затяжної хвороби. Серце його кидалося, як підходив він до тієї вулиці, де нога його не ступала, з часу фатальної зустрічі.

Довго він шукав дому, здавалося, пам'ять його зрадила. Він двічі пройшов вулицею і не знов, коло якого спіянилися. Нарешті, один видався йому підхожим. Він швидко збіг сходами, постукав у двері: двері розчинилися, і хто ж вийшов до нього на зустріч? Його ідеал, його таємничий образ, оригінал вимріянних картин,— та, якою він жив, так жахливо, так стражденно, так солодко жив— вона, вона сама стояла перед ним. Він затремтів; він ледве міг устояти на ногах од кволости, пойнятій поривом радості. Вона стояла перед ним така ж прекрасна, хоч очі їй були заспані, хоч блідість закрадалась на лицезрій, вже не таке свіже; але вона все ще була прекрасна.

— А! — скрикнула вона, побачивши Пискарьова й протираючи очі свої (то було вже о другій годині):— чом ви втекли тоді від нас?

Він знеможений сів на стільці й дивився на неї.

А я допіру прокинулася, мене привезли о сьомій годині вранці. Я була п'янісінька, — прикинула вона з усмішкою.

О, краще б ти була німа й позбавлена зовсім язика, як мовити такі речі! Вона враз показала йому, як у панорамі, все життя свое. А все ж, не зважаючи на це, скріпившись серцем, наважився спробувати він, чи не подіє на неї його умовляння. Набравшися духу, він тримтячим і разом палким голосом почав змальо-

вувати їй жахливе її становище. Вона слухала його з виглядом уваги із тим почуттям подиву, що виявляємо ми, бачачи щось несподіване й чудне. Вона позирнула, легко посміхнувшись, на свою приятельку, що, сидячи в кутку, теж слухала з увагою нового провідника, покинувши вичищати гребінець.

— Правда, я бідний,— сказав, нарешті, після довгого та повчального умовляння Лискарьов:— але ми будемо працювати, ми змагатимемся, одно перед одним, поліпшити наше життя. Немає нічого приемнішого, як завдячувати у всьому самому собі. Я буду сидіти за картинами, ти будеш, сидячи біля мене, одушевляти мою прадю, вишиватимеш чи яке інше рукоділля робити-меш,— і нам нічого не бракуватиме.

— Як то можна! — перебила вона мову йому з виразом якоїсь зневаги.— Я не праля й не швачка, щоб братися до роботи.

Боже! в цих словах відбилося все нице, все нікчемне життя,— життя, сповнене марності й неробства, вірних солутників розпусти.

— Одружітесь зо мною! — підхопила з зухвалим виглядом її приятелька, що мовчала досі в кутку.— Коли я буду дружиною, я спідітиму ось-як! — При цьому вона вдала якусь дурну міну на нужденнім обличчі своїм, якою дуже розсмішила красуню.

О, це вже занадто! Цього не сила стерпіти! Він кинувся геть, рішившись і почуттів, і думок. Розум його помутнів: по-дурному, без цілі, не бачачи нічого, не чуючи, не відчуваючи, бродив він цілісінський день. Ніхто не міг знати, очував він де, чи ні; тільки другого дня з якогось дурного інституту зайшов він па свою квартиру, блідий, в жахливому вигляді, з розпатланим волоссям, з ознаками божевілля в обличчі. Він замкнувся в своїй кімнаті і нікого не пускав, нічого не вимагав. Минуло чотири дні, і його замкнена кімната й разу не відчинялася; нарешті, минув тиждень, і кімната все ще була замкнена. Кинулись до дверей, почали кликати його, але віякої не було відповіді:

нарешті, виламали двері і найшли бездушний труп його з перерізаним горлом. Закривавлена бритва валялася на підлозі. З конвульсією розкинутих рук та страшно спотвореного вигляду можна було гадати, що рука йому схибила, і він довго ще мучився, доки грізна душа його покинула тіло.

Так загинув, жертва шаленої пристрасти, бідолаха Пискарьов, тихий, несміливий, скромний, по-дитячому простодушний, що носив у собі іскру таланту, який, може, з часом спалахнув би широко й ясно. Ніхто не оплакав його, нікого не виділо було біля бездиханного його трупа, крім звичайної фігури квартирального наглядача та байдужої міни міського лікаря. Труну його тихо, без усяких навіть обрядів релігії, повезли на Охту; за ним ідучи, плакав тільки сам солдат-вартовий, і то через те, що хильнув зайвий штоф горілки. Навіть поручник Пирогов не прийшов подивитися на труп несчастного бідака, якому за життя його був заступником та оборонцем. А втім, йому було не до того: його захопила незвичайна пригода.

Але вернімось до нього.— Я не люблю трупів і по-кійників, і мені завсіди неприємно, коли переходить мені дорогу довга похоронна процесія, і інвалідний солдат, зодягнений, капуцином, нюхає з лівої руки табаку, бо в правій тримає смолоскип. Я завсіди почиваю в душі досаду, бачачи пишний катафальк і оксамитову труну; але досада моя поєднується із смутком, коли я бачу, як біндюжник тягне червону, нічим не-прикриту домовину бідака, і тільки одним одна якась старчиха, стрівшилась на перехресті, плентаеться за нею, не маючи іншого діла.

Ми, здається, покинули поручника Пирогова тоді, як він розлучився з бідолашним Пискарьовим і подався за білявкою. Ця білявка була тендітне, досить інтересне створіннячко. Вона спинялася перед кожною крамницею, задивлялася на виставлені по вікнах пояси, косинки, сережки, рукавички та інші дрібнички, безпестану вертілася, видивлялася на всі боки й озирава-

лася назад. „Ти, голубко, моя!“ казав з самопевністю Пирогов, продовжуючи свою гонитву й закутавши обличчя своє коміром шинелі, щоб не стріти когось із знайомих. Але не зайнів оповістити читачам, хто такий був поручник Пирогов.

Та перше, ніж ми скажемо, хто такий був поручник Пирогов, годиться дещо розповісти про те товариство, до якого Пирогов належав. Є офіцери, що становлять у Петербурзі якусь середню клясу громадянства. На вечері, на обіді в державного радника або в дійсного державного, що заслужив цей чин сороклітніми трудами, ви завсіди здібаєте одного із них. Кілька блідих, зовсім безбарвних, як Петербург, дочек, що з них декотрі перестарілися, чайний столик, фортечно, домашні танці — все це нерозлучне буває з світлим еполетом, що виліскує при лямпі поміж добровинчайною білявкою та чорним фраком братіка чи домашнього знайомого. Цих байдужих дівчат надто важко розворушити й примусити сміятися; для цього потрібний великий хист або, слушніше сказати, треба зовсім не мати ніякого хисту. Треба говорити так, щоб не було ні надто розумно, ні надто смішно, щоб у всьому був той дріб'язок, що його полюбляють жінки. Щодо цього треба віддати належне названим добродіям. Вони мають особливий дар змушувати сміятися та слухати цих безбарвних красунь. Поклики, приглушувані сміхом: „Ах, облиште! Чи не сором вам так смішити!“ бувають їм часто найкращою нагородою. У вищому товаристві вони трапляються дуже рідко або, вірніше, ніколи: звідти їх цілком вйтіснили ті, що їх називають у товаристві аристократи. Проте, їх уважають за людей вчених і вихованих. Вони полюбляють поговорити про літературу; хвалять Булгаріна, Пушкіна і Греча і озиваються з презирством та ущипливими дотепами про О. А. Орлова¹. Вони не пропускають жадної прилюдної лекції, будь вона з бухгалтерії чи навіть про

¹ Нездарний (російський) письменник 30-х років.

лісництво. В театрі, хоч яка буде п'еса, ви завсіди здібаєте котрогось із них, хіба що гратимуть якогось „Філатку“, що надто вражав їх перебірливий смак. В театрі вони незмінно. Це найвигідніші люди для театральної дирекції. Вони особливо полюбляють у п'есі гарні вірші, також люблять дуже голосно викликати акторів, багато хто з них, викладаючи в казенних закладах або готовуши в казенні заклади, заводять собі, нарешті, кабріолет та пару коней. Тоді товариство їх розростається; вони досягають, нарешті, того, що жнуться з купецькою дочкою, що вміє грati на фортепіано, з сотнею тисяч або близько того готівки та купою цілою бородатої рідні. Однаке, цієї чести вони не раніше можуть здобутися, як дослужившись, принаймні, полковницького рангу, бо руські борідки, дарма що від них трохи одгонить ще капустою, ніяк не хотуть бачити дочек своїх ні за ким, oprіч генералів, або, щонайменше, полковників. Отакі головні риси цього поріддя молодих людей. Алё поручник Пирогов мав крім цього силу талантів, особисто йому принадлежних. Він пречудово декламував вірші з „Димитрія Донського“ та „Горя от ума“ і мав особливу кебету пускати з люльки дим звоями так удало, що відразу міг напизати їх добрий десяток одне на одне; вмів дуже втішно розповісти анекdotу про те, що гармата то одно, а одноріг щось інше. А втім не так воно й легко перелічити всі таланти, якими доля обдарувала Пирогова. Він любив поговорити про актрису й танцівницю, але вже не так гостро, як звичайно говорить про цю матерію молодий прaporщик. Він був дуже вдоволений своїм рангом, в який був промований недавно, і хоч іноді, лягаючи на канапу, говорив: „Ох, ох, ох! Суeta, все суeta! Що з цього, що я поручник?“ — та справді його дуже тішила ця нова поважність; він у розмові не забував закинути назdogad про неї, і одного разу, як навернувся йому на вулиці якимсь писар, що здався йому неввічливим, він зараз же спинив його і небагатьма але гострими словами

зауважив йому, що перед ним стояв поручник, а не який інший офіцер. Тим більше намагався він висловити це красно, бо тоді проходили повз нього дві дуже непогані дами. Пирогов взагалі виявляв охоту до всього добірного й опікувався художником Пискарьовим; проте, це було, може, того, що йому дуже кортило побачити мужню свою фізіономію на портреті. Але годі про властивості Пирогова. Людина така дивна істота, що ніколи не можна злічити відразу всі її якості, і що пильніше до неї придивляєшся, то більше вбачаєш нових властивостей, і опис їх був би нескінчений. Отож Пирогов не кидав гнатися за незнайомкою раз-по-раз притягаючи її увагу запитами, на які вона відказувала рідко, уривчасто і якимсь невиразними звуками. Вони вийшли мокрою Казанською брамою на Міщанську вулицю,—вулицю тютюнових та роздрібних крамничок, німців-ремісників та чухонських німф. Білявка летіла швидше і впурхнула ворота якогось досить забрудженого будинка. Пирогов за нею. Вона збігла вузенькими темними східцями і увійшла в двері, в які сміливо прошився і Пирогов. Він опинився у великій кімнаті з чорними стінами, з закуреною стелею. Купа залізних шрубів, слюсарного струменту, бліскучих імбріків до кави і свічників височіла серед столу; підлога була засмічена мідними та залізними ошурками. Пирогов зразу збагнув, що це була квартира ремісника. Незнайомка пурхнула далі в бічні двері. Він на хвилину було завагався, та, додержуючи російського звичаю, зважився піти вперед. Він вступив у другу кімнату, аж ніяк не подібну до першої; вона була прибрана дуже охайнно, показуючи, що господар був німець. Його вразило надзвичайне видовище:

Перед ним сидів Шіллер,—не той Шіллер, що написав „Вільгельма Теля“ та „Історію тридцятилітньої війни“, але відомий Шіллер, бляхар з Міщанської вулиці. Коло Шіллера стояв Гофман,—не пісменник Гофман, а не абиякій швець з Офіцерської вулиці, великий друзяка Шіллерів. Шіллер був п'яний і сидів

на стільці, тупаючи ногою й говорячи щось із запалом. Все це ще не здивувало б Пирогова, але зчудувала його чудернацька позиція обох фігур. Шіллер сидів, виставивши свій досить товстий ніс і задравши голову, а Гофман тривав його за цей ніс двома пальцями й орудував лезом свого шевського ножа над самісінкою його поверхнєю. Обидві особи розмовляли німецькою мовою, і тому поручник Пирогов, що знов пізніше тільки „гутморген“, нічого не міг зрозуміти з усієї цієї історії. А втім, слова Шіллера означали таке:

— Я не хочу, мені не треба носу! — казав він вимахуючи руками. — У мене на один ніс виходить три фунти табаки місячно. І я плачу в руську паршиву крамницю, — бо німецький магазин не держить російської табаки, — я плачу в руську паршиву крамницю за кожен фунт по 40 копійок — це буде карбованець двадцять копійок — це буде чотирнадцять карбованців сорок копійок. Та святами я нюхаю Рапе, бо я не хочу нюхати святами російську погану табаку: на рік я винюхую два фунти Рапе, по два карбованці за фунт. Шість та чотирнадцять — двадцять карбованців сорок копійок на саму табаю. Це руйнаця! Питаю тебе, мій друже Гофман, не так хіба? — Гофман, що й сам був п'янний, тій мові притакував. — Двадцять карбованців сорок копійок! Я швабський німець; у мене є король у Німеччині. Я не хочу носа! Ріж мені носа! Ось тобі мій ніс.

І коли б не раптова поява поручника Пирогова, то, безперечно, Гофман отак з доброго дива і відтяв би носа Шіллерові, бо він так уже наставив ножа, немовби хотів краяти підошву.

Шіллерові завдало великої прикраси, що раптом незнайома, непрохана особа так не до речі йому перешкодила. Він, дарма що пробував у чарівному чаді од пива й випа, почував, що трохи непристойно в такому вигляді та при такім ділі бути перед стороннім постремачем. Тим часом Пирогов злегка вклонився і з властивою йому приемністю мовив:

— Ви пробачте мені...

— Геть звідси! — з протягом відповів Шіллер.

Це спантеличило поручника Пирогова. Така незвичайність йому була зовсім таки упервину. Усмішка, що злегененька показалася на його обличчі, враз ізникла. З почуттям враженої гідності він сказав:

— Мені дивно, пане-добродію... Ви, певне, не помітили... я офіцер...

— Що таке офіцер! Я швабський німець... Мій сам (при цьому Шіллер ударив кулаком по столі) буде офіцер: півтора року юнкер, два годи поручник, і я завтра зараз офіцер. Але я не хочу служити. Я з офіцером зроблю таке: фу! — При тому Шіллер підставив долоню і хукнув на неї.

Поручник Пирогов побачив, що йому більше нічого не лишалося, як піти геть; однаке таке трактування, зовсім не слушне для його гідности, було йому неприємне. Він кілька разів спинається на сходах, мов би бажаючи набратися духу й поміркувати про те, яким способом дати Шіллерові відчути його грубіянство. Нарешті, розміркував, що Шіллерові можна пробачити, бо голова його наповнена пивом та вином; до того ж уявилася йому гарненька білявка, і він поклав собі пустити все те в забуття. Другого дня поручник Пирогов рано-вранці з'явився в майстерні бляхара. В передній кімнаті зустріла його гарненька білявка й досить суворим голосом, що так пасував до її личка, спітала:

— Чого вам?

— А, здорові були, ясочко! Ви мене не признали? Хитрушечко, які гарненькі оченята!

При цьому поручник Пирогов хотів дуже мило підняти пальцем її підборіддя; але білявка злякано поклікнула й так само суворо спіталася:

— Що вам треба?

— Вас бачити, більше нічого мені не треба, — провівши поручник Пирогов, досить мило посміхаючись і підступаючи ближче; але, помітивши, що положила

білявка хотіла промкнутися в двері, додав: — Мені треба, ясочко, замовити остроги. Ви можете мені зробити остроги? •Хоч для того, щоб кохати вас, зовсім не потрібні остроги, а скоріше вуздечка. Які гарненькі ручки!

Поручник Пирогов завсіди бував дуже люб'язний в таких освідченнях.

— Я зараз покличу чоловіка, — скрикнула німкеня й пішла, і за кілька хвилин Пирогов побачив Шіллера, що вийшов із заспаними очима, ледве очутившися після вчорацького похмілля. Поглянувши на офіцера, він пригадав, немов у невиразному сні, вчоращню пригоду. Він нічого не пам'ятав так, як воно було, алеж почував, що втів якоїсь дурниці, і тому прийняв офіцера з дуже суворим виглядом. — Я за остроги не можу взяти менш як п'ятнадцять карбованців, — сказав він, бажаючи здихатися Пирогова, бо йому, як чесному німцеві, дуже ніжково було дивитися на того, хто бачив його в непристойному вигляді. Шіллер любив пити зовсім без свідків, з двома-трьома приятелями, і замикався на цей час навіть від своїх наймитів.

— Чому такого дорого? — ласково сказав Пирогов.

— Німецька робота, — спокійненько вимовив Шіллер, погладжуючи підборіддя: — росіянин вів'ється зробити за два карбованці.

— Гаразд, щоб довести, що я вас люблю і бажаю з вами зазнайомитися, я плачу п'ятнадцять карбованців!

Шіллер якусь хвилину пробував міркуючи: йому, як чесному німцеві, стало трохи соромно. Бажаючи сам відвернути його від замовлення, він з'ясував, що раніше, як за два тижні, не можна зробити. Та Пирогов, зовсім не сперечавши, висловив цілковиту згоду.

Німець замислився і почав міркувати про те, як би краще виконати свою роботу, щоб вона справді коштувала п'ятнадцять карбованців.

В цей час білявка вступила до майстерні й почала поратися біля столу, заставленого кофейниками. По-

ручник скористався з задуми Шіллера, підступив до неї й потис їй руку, оголену аж до плеча.

Шіллерові це дуже не сподобалося.

— Майя фрау! — закричав він.

— Вас волені дох? — одразала білявка.

— Гензі на кухня!¹ — Білявка пішла.

— Отже через два тижні? — сказав Пирогов.

— Так, через два тижні, — відповів роздумуючи Шіллер: — у мене тепер дуже багато роботи.

— До побачення, я до вас зайду!

— Ідіть сдорові, — відказав Шіллер, замикаючи за ним двері.

Поручник Пирогов поклав собі не кидати своїх залъотів, дарма що німкеня дала йому відкоша. Він не міг збагнути, як то можна йому противитися, тим більше, що його звичайність та значний ранг давали певне право на увагу. Треба, зрештою, сказати й те, що жінка Шіллера, з усією вродливістю своєю, була дуже небагата на розум. Проте, недоумство додає особливої привабливості гарненькій дружині. Приймні, я знов багатьох чоловіків, що в захваті від дурости своїх жінок і вбачають у ній всі прикмети дитячої невинності. Краса творить справжні дива. Всі душевні вади в красуні, замість викликати огиду, стають якось особливо принадні; самий порок подихає в них привабністю; але зникни вона — і жінці треба бути вдвадцятро разумнішою за чоловіка, щоб викликати до себе, коли не любов, то, приймні, повагу. Проте жінка Шіллера, поза всією глупотою була завсіди вірна своїм обов'язкам, і тому Пирогову тяженько було доконати свій одважний намір, але з перемогою над перешкодами завсіди поєднується насолода, і білявка ставала для нього привабливішою з дня на день. Він почав частенько довідуватися про остроги, так що Шіллерові це, зрештою, набридло.

¹ Жінко... — Чого вам? — Ідіть но на кухню.

Він доклав усіх зусиль, щоб закінчити швидше початі остроги; нарешті, остроги були готові.

— Ах, яка чудова робота! — закричав поручник Пирогов, побачивши остроги. — Господи, як це добре зроблено! В нашого генерала нема таких острог.

Почуття самозадоволення пойняло душу Шіллерові. Очі його почали подивлятися досить весело, і він думкою зовсім примирився з Пироговим. „Російський офіцер — розумна людина“, мовив він сам собі. ♦

— Так ви, виходить, можете зробити й оправу, наприклад, на кінджал або іншу річ?

— О, дуже можу! — сказав Шіллер, посміхаючись.

— Так зробіть мені піхви на кінджал. Я вам принесу. В мене дуже гарний турецький запоясник, але мені хотілось би піхви на нього зробити інші.

Шіллера це мов би бомбою вдарило. Чоло йому враз наморщилося. „Отакої!“ подумав він собі, сам себе лаючи, що знов набився на роботу. Відмовлятися він уважав уже за нечесне; до того ж російський офіцер похвалив його роботу. — Він, трохи похитавши головою, дав свою згоду; але поцілунок, що, на відході, Пирогов, припік нахабно в самісінські губки гарненької білявки, вкинув його в цілковите збентеження.

Я вважаю, що не зайва буде річ познайомити читача трохи ближче з Шіллером. Шіллер був щирій німець, в повному розумінні цього слова. Ще з двадцяти років, з тієї щасливої пори, коли росіянин живе на фуфу, Шіллер уже розміряв усе своє життя і ніякого, в жадному випадкові, не робив винятку. Він поклав уставати о сьомій годині, обідати о другій, бути точним у всьому й бути п'яним щонеділі. Він ухвалив протягом десяти років збити капітал у п'ятдесят тисяч, і вже це було таке певне й неминуче, як доля, бо скорше урядовець забуде навідатися в швайцарську до свого начальника, аніж німець зважиться зламати своє слово. Ні в якому разі не збільшував він своїх витрат і якщо ціна на картоплю надто зростала проти звичайної, він не додавав жадної ко-

пійки, а тільки зменшував міру і, хоч лишався іноді трохи голодний, та скоро, зрештою, звикав до цього. Акуратність його сягала до того, що він поклав цілувати жінку свою на добу не більше, як двічі, а щоб якось не поцілувати зайвий раз, він ніколи не клав перцю в свій суп більше як одну чайну ложечку; а втім, по неділях Шіллер не так суверо додержував цього правила, бо випивав тоді дві пляшки пива й єдну пляшку тміної горілки, яку, однаке, ніколи не похвалив. Пив він зовсім не так, як англієць, що зараз же по обіді замикає двері на гака й набирається сам. Навпаки, він, як німець, пив завсіди надхненно, або з шевцем Гофманом, або з столяром Кунцом, теж німцем і великим випивакою. Отака була вдача благородного Шіллера, що, нарешті, потрапив у надзвичайно скрутне становище. Хоч був він флегматик і німець, однаке зальоти Прогрова збудили в нім щось похоже на ревнощі. Він голову сушив, а не міг здумати, як йому спекатися цього російського офіцера. Прогров, пахкаючи лульку в колі своїх товаришів, — так бо само провидіння приділило, що де офіцери, там і лульки, — пахкаючи лульки поміж товаришів своїх, натякав значуще й з приемною усмішкою про інтрижку з гарненькою німкенею, з якою, на слово його здавшися, був він зовсім близький, а справді мало не втрачав уже надію, прихилити її до себе.

Одного разу походжав він Міщенською, поглядаючи на будинок, де красувалася вивіска Шіллера з кофейниками та самоварами; на превелику собі радість побачив він голівку білявочки, що, звісившися з вікна, роздивлялася на перехожих. Він спинився, зробив їй ручкою й сказав: „Гут-морг'ен“. Білявка вклонилася йому як знайдому.

- Що, ваш чоловік вдома?
- Вдома, — відповіла білявка.
- А коли його не буває вдома?
- Його неділями не буває вдома, — сказала немудра білявка.

„Де не зле,“ подував собі Пирогов: „з цього треба покористатися“— і першої неділі немов уродився перед білявкою. Шіллера, справді, не було вдома. Гарненька господиня злякалася; але Пирогов тримався цього разу досить обережно, обійшовся дуже почтливо і вклонившись, показав усю красу свого гнучкого, перетягненого стану. Він дуже мило й члено жартував, але дурненька німкеня відповідала на все односкладово. Нарешті, підсипавшись усяково й бачачи, що нічим не може привернути її увагу, він запропонував їй танцювати. Німкеня погодилася відразу, бо німкені завсіди охочі до танців. На цьому будував Пирогов великі надії: поперше, що вже справило їй приемність; подруге, що могло показати його турніру¹ та моторність; потрете, танцюючи найлекше можна зближитися, пригорнути гарненьку німкеню і зробити всьому початок; коротше, з цього висновував він цілковитий успіх. Він почав приспівувати якогось г'авота, тямлячи, що німкені потребують ступневості. Гарненька німкеня стала посеред кімнати і підняла чудову ніжку. Ця позиція так зчарувала Пирогова, що він кинувся її цілувати; німкеня почала брикати і цим ще збільшила свою привабливість в очах Пирогова; він її засипав попілунками, коли це двері розвчинилися і ввійшли Шіллер в Гофманом та з столяром Кунцом. Всі ці поважні ремісники були п'яні, як чіп.

Але... хай читачі самі уявлять собі гнів та обурення Шіллерові.

— Грубіян! — закричав він, страшенно обурений:— як ти смієш цілувати мою жінку? Ти мерзотник, а не руський офіцер. Під три чорті! чи не так, мій друже Гофмане? Я німець, а не руська свиня (Гофман потакнув). О! мені зовсім не кортить бути з рогами! Бери його, мій друже Гофмане, за комір; бо я не хочу,— провадив він, сильно вимахуючи руками, при чім усе обличчя його було похоже на червоне

¹ Поставу, стан.

сукно його жилета.— Я вісім літ живу в Петербурзі, у мене в Швабії мати, у мене і дядько в Нюренберзі; я німець, а не рогата яловичина! Геть з нього все, мій друге Гофмане! Держи його за рука й нога, камраде мій Кунце!

І німці схопили Пирогова за руки та ноги.

Даремно силкувався він відбиватися; ці три ремісники були найміцніший народ з-поміж усіх петербурзьких німців, і повелися з ним так брутално й нечесно, що, призналася, я ніяк не доберу слів змалювати цю сумну подію..

Я певен, що Шіллера другого дня трусила прикра пропасниця, що він тримтів, як листок, щохвилини чекаючи поліції, що він бог знає чого не дав би, щоб усе вчорашнє було вві сні. Та що вже сталося, того не можна змінити. Ніщо не могло зрівнятися з гнівом та обуренням Пирогова. На саму думку про таку жахливу образу він лютився. Сибір і канчукі вінуважав за найменшу кару Шіллерові. Він летів додому, щоб, прибравшись, звідти йти просто до генерала, змалювати йому найразючішими фарбами бешкет німецьких ремісників. Він заразом хотів подати й писану скаргу до Головного Штабу; наколи ж призначена кара не задовольняла б, тоді вдаватися вище й вище.

Та все це скінчилася якось дивно: по дорозі він зайшов у цукерню, з'їв два листовані пиріжки, почипав дещо у „Северной Пчеле“ і вийшов геть, не та-кий уже гнівний. До того ж досить приємний прохолодний вечір заохотив його трохи пройтися Невським проспектом; на 9 годину він заспокоївся і розважив, що в неділю негаразд турбувати генерала; до того ж він, безперечно, кудись запрошений. І тому подався на вечір до одного правителя контрольної колегії, де зібралися дуже приємне товариство з багатьох урядовців та офіцерів його корпуса. Там залюблки пробавив вечір і так виказав себе, мазурку танцюючи, що захопив не тільки дам, а й кавалерів.

„Дивно ведеться на цьому світі,“ думав я, плентаючись позавчора Невським проспектом та пригадавши

собі ці дві події. „Як чудно, як незбагнено грається нами доля наша! Чи дістаемо ми будь-коли те, чого праґнемо? Чи досягаєм того, до чого саме її наготовані, здається, сили наші? Все відбувається навпаки. Тому доля дала найчудовіші коні, і він байдужо катає ними, зовсім ще помічаючи їх краси, тоді як інший, якого все серце палає конярською пристрастю, чимчикує пішки й задовольняється тільки, що язиком поцмокає, коли повз нього проводять рисака. Той має добрячого кухаря, та, на жаль, такий малий рот, що ніяк не може пропустити більше як два шматочки; інший має рот завбільшки з арку Головного Штабу, та, леле! мусить контентуватися таким-сяким німецьким обідом з картоплі. Як дивно жартує з нами доля наша!“

Та найдивніша річ — події, що трапляються на Невськім проспекті. О, не вірте цьому Невському проспектові! Я завсіди закутуюся щільніше плащем своїм, коли йду по ньому, і намагаюся зовсім не дівитися на все стрічне. Все облуда, все мрія, все не те, чим видається! Ви думаете, цей панок, що гуляє в чудово пошитому сурдуті, дуже багатий? — зовсім ні: в нього тільки сурдут та й годі. Ви гадаєте, ці два пузані, спинившись проти церкви, що саме будуться, розмовляють про її архітектуру? — Зовсім ні: вони говорять про те, як чудно вмостилися дві гави одна проти одної. Ви вважаєте, цей ентузіаст, вимахуючи руками, сповідає про те, як його дружина винула з вікна хлібною кулькою в зовсім незнайомого йому офіцера? — та ні ж бо: він розводиться про Ляфайєта. Ви гадаєте, ці дами... алеж дамам найменше вірте. Менше задивляйтесь в вікна магазинів: дріб'язок, там виставлений, чудовий, та відгонить він страх якою купою асигнацій. Але крий вас боже зазирати дамам під капелюшки. Хоч як знадиво майорітиме ввечорі в далині плащ красуні, я нізащо не пожену за нею цікавости ради. Далі, на бога, подалі від ліхтаря! і швидше, як-мога швидше, поминайте його! То ще гаразд, як відбудеться тим, що він заляпає вам чепурного сурдути

смердючим своїм олієм. Та й крім ліхтаря, все дихає там ощуканством. Він лжею зводить повсякчас, цей Невський проспект, а найбільше тоді, як піч обважнілою навалою впаде на нього і позначить білі та блідо-жовті стіни будинків, коли все місто візьметься громом та блиском, миріяди карет сунуть з мостів, форейтори погукують і гасають на конях, і коли сам демон за-свічує лямпи тільки на те, щоб показати все в облуднім вигляді.

ЗАПИСКИ БОЖЕВІЛЬЧОГО

Октомбря 3.

Сьогоднішнього дня трапилася надзвичайна пригода. Я встав уранці досить пізно, і коли Мавра принесла мені почищені чоботи, я спітався, котора година. Попчувши, що вже давно вибило десяту, я приспішився з одяганням. Правду кажучи, я б і зовсім не пішов до департаменту, знаючи заздалегідь, як кисло покривиться наш начальник відділу. Він давно вже мені каже: „що це в тебе, братіку, завжди в голові такий розгардяш? Ти часом бігаєш, мов би учадівши, справу іноді так переплутаеш, що й сам сатана не розбере, в титулі проставиш маленьку літеру, не виставиш ні дня, ні номера.“ Проклята чапля! Він певне ваздрить, що я сиджу в директора в кабінеті та направляю пера для його превосходительства. Одно слово, не пішов би я до департаменту, коли б не мав надії побачитись із скарбником та, якраз може випросити в того сценарюghi хоч щонебудь з платні наперед. От іще шмат людини! Щоб він тобі видав коли гроші за місяць наперед, — боже ти мій господи, та швидше страшний суд настане! Проси, хоч розсядься, хоч нехай яке тебе скрутить лихо-перелихо, — не дасть чортяка сивий. А на квартирі власна куховарка б'є його по щоках. Про це весь світ знає. Я не розумію, що за користь служити в департаменті. Ніякісінських тобі ресурсів. От у губернському правлінні, в гражданській та казенній палацах, — зовсім інша річ: там, дивись, приткнувся, котрий у самім куточку та й пописує. Фрачина на ньому паскудний, пика така, що плонути хочеться, а глянь но ти, яку він дачу наймає. Порцелянової філіжанки золоченої

ти йому й не показуй: „Це, — каже, — лікарський подарунок“, а давай ти йому пару коней-рисаків, чи колясу, або хутро боброве карбованців на триста. Такий тихенький на взір, так делікатно балакає: „зазичте ножичка перпе загострити“; а тає обголить, що саму сорочку воставить на просителеві. Правда, в нас за те служба благородна. Така у всьому чистота — в вік судній не діждеться того губернське правління: столи з червоного дерева, і все начальство говорить тобі ви. Еге, правду кажучи, коли б не те благородство в службі, я давно покинув би департамент.

Я надів стару шинелю і взяв парасолю, бо дощик так і лив. По вулицях не було нікого; самі тільки баби, полами понапинавшись, та руські купці під парасолями, та кур'ери, попадались мені на очі. З благородних тільки якісь із нашого брата чиновник плентався. Я побачив його на перехресті. Я, скоро його побачив, зараз і казав собі: „Еге! Ні, голубчику, йдеш ти не до департаменту, ти поспішаєш он за тією, що біжить поперед тебе, і дивишся на її ніжки“. Що то за бестія наш брат чиновник! Не згірше за кожного офіцера, ійбогу: аби тільки пройшла яка така в капелюшку, зачепить безпремінно. Думавши про це я побачив, як підіхала карета до крамниці, побіля якої я проходив. Я зараз упізнав її: була то нашого директора карета. „Але ж йому нема за чим до крамниці“, — подумав я: — „це певне його дочка“. Я прищулівся до стіни. Льюкай розчинив дверцята, і вона пурхнула з карети, мов та пташечка. Як поглянула вона праворуч та ліворуч, як майнула бровами своїми та очима, боже ти мій милий! Пропав я, та й годі! І чого їй виїжджати в таєм дощ? От і кажи тепер, що жінки не такі її охочі до всього того шмаття. Вона не впізнала мене, та я її сам намагався забутатись яко мога більше; бо на мені була дуже заложена шинеля та ще її старого кшталту. Тепер плащі носять з довгими комірами, а на мені були коротенькі, один поверх другого. Та її сукно зовсім не прибиване.

Собача її, не встигши проскочити дверима до крамниці, зосталось на вулиці. Мені по знаку оте собача. Звуть його Меджі. Не встиг я пробути хвилини, аж чую, щось тоненьким голоском: „здорова будь, Меджі!“ От тобі її на! Хто це говорить? Я розглянувся і побачив двох, що йшли під парасолем, паній: одну стареньку, другу молоденьку; та вони вже пройшли, а біля мене знову пролунало: „Гріх тобі, Меджі!“ Що за біс! Я побачив, що Меджі знюхується з собачам, яке йшло за паніями. „Еге!“ сказав я сам до себе: „та чи я, бува, не п'яний! Тільки ж це либо нь рідко коли во мною трапляється“. „Ні, Фідель, даремне ти думаеш“, — проказала — я сам бачив, як проказала Меджі: „Я була, гав, гав! Я була, гав, гав, гав! дуже хвора“. Ах ти ж собача! На правду, я дуже здивувався, почувши людський від неї голос. Але потім, розміркувавши все тєє доладу, зараз і перестав дивуватися. Справді, на світі вже було безліч отаких прикладів. В Англії, кажуть, випливла риба, та її сказала дві слові такою чудною мовою, що вчені вже три роки силкуються збагнути і ще її досі ніяк ладу не доберуть. Читав я теж у газетах, як дві корові зайшли до крамниці й сказали дати собі чаю. Але призватися, я далеко більше здивувався, коли Меджі сказала: „я писала до тебе, Фідель; не принес видно Полкан листа моого“. Та бодай я й платні своєї не одержав! Я ще не чував, одколи живу, щоб собака, та міг писати. Поправно писати може тільки дворянин. Щоправда, деякі й купчики-конторники і простий навіть люд із поспільства пописують іноді; але писанина їхня механічна, здебільшого: нема тобі ні коми, ні крапки, ні складу в мові.

Мене це здивувало. Правду кажучи, трапляється мені тепер іноді, — недавно це сталося, — почути чи побачити таке, чого ще піколи не чув і не бачив. „Піду но я“, сказав я сам до себе: — „за цим собачам, дізнаюся, що воно за одно та що в нього на мислі“. Я розіп'яв свого парасоля і рушив за двома паніями. Перейшли на Горохову, повернули на Міщен-

ську, звідтіля на Столлярну, до Кукушкиого мосту нарешті,— і спинились перед великим будинком. „Цей будинок мені по знаку“, сказав я сам до себе; „це Звіркова будинок“. Ото махиня! Якого тільки люду тут не мешкає: скільки куховарок, скільки приїжджих! А пашого брата, чиновників, як собак, один на другому сидить, а третім поганяє. Є там і в мене один приятель, гарно в трубу грає. Панії вибрались на п'ятий поверх. „Добре“, надумав я: „я тепер не піду, а запам'ятаю місце, і як тільки буде оказія, то вже скористуюсь доконче“.

Октября 4.

Сьогодні середа, і через те я був у нашого начальника в кабінеті. Я зумисне прийшов зарання, засів там і перетемперував усі пера. Наш директор десь то тяжко розумна людина. Весь кабінет його заставлений шафами з книжками. Я читав деякі назви: усе вченість, така вченість, що наш брат і не піdstупайся: все по-французькому та по-німецькому. А глянути йому в обличчя: ух, яка поважність сяє в очах! Я ще ніколи не чув, щоб він сказав зайве слово. Тільки хіба як подаси папери, запитає: „як там на дворі?“ „Вогло, ваше превосходительство!“ Еге, не то що наш брат! Державна особа. Помічаю я одначе, що він мене особливо любить. Коли б то й дочка... ех, шельмівство!.. Нічого, нічого, мовчу. Читав „Нчілку“. І дурні ж вони, оті французи. Ну, чого їм треба? От взяв би, йіжебогу, та й одшмагав різками всіх до ноги. Прочитав я теж про баль, вельми приємно пише про нього курський дідич. Курські дідичі хороше пишуть. Після того помітив я, що вже вибило пів на першу, а наш не виходить зі своєї опочивальні. Та близько пів другої сталась подія, що її жадне перо не спише. Відчинились двері, я думав, що то директор, і скочив з креселка з паперами; а то була вона, сама вона. Свят, свят, що за одіж була на ній! Сукня біла, мов той лебідь: ух, яка ж пишна! А як глянула: сонце,

їйбогу, сонце! Вона вклонилась і сказала: „Пана тут не було?“ Ай, ай, ай! Що за голос! Канарка, далебі, канарка. „Ваше превосходительство“, так то я хотів сказати: „не веліть іскарати, а коли вже маєте скарати, то скарати своєю генеральською рученькою“. Та, чорти б його взяли, якось то язик не повернувся, і я тільки сказав: „Ні, таки ні“. Вона глянула на мене, на книжки — і випустила з рук хусточку. Я кинувся чимдуж, послизнувся на проклятому паркеті та трохи-трохи не розквасив носа, вдергався проте і подав хусточку. Людоњки святії, що за хусточка! Тонюсінка, батистова, амбра, справжня тобі амбра! Так і тхне від неї генеральством. Вона подякувала і злегенька всміхнулась, так що її вуста медові сливе не зворухнулись, і після того вийшла. Я ще годину спідів, аж раптом прийшов льокай і сказав: „Ідіть, Аксентію Івановичу, додому, пан уже виїхав“. Духом я ненавиджу льокайське кодло: завжди розсядеться в прихожій і хоч би тобі головою завдав собі клопоту схитнути! Це ще не все: одного разу которась із тих бестій прирозумілась, не встаючи з місця, почастувати мене нюхачкою. Та чи знаєш же, дурне ти бидло, що я чиновник, що я шляхетного роду! Взяв я одначе шапку і сам надів на себе шинелю, бо те добродійство не подасть ніколи, — та й пішов собі. Вдома здебільшого лежав на ліжку. Потім списав дуже гарні віршики: „Душеньки часок не видя, Думал — год уж не видал. Жизнь мою возненавіда, Лъзя ли жить мне, я сказал“. Пушкінове, певне, писання. Надвечір, обкутавшись шинелею, ходив попід ганок до її превосходительства і чекав довго, чи не вийде сісти в карету, щоб ще раз поглянути. Та ні, не виходила.

Ноябрь 6.

Розлютувався я на начальника відділу. Коли я прийшов до департаменту, він підклікав мене до себе і почав мені казати тако: „Му, скажи мені, на ласку,

що ти робиш?" „Як то що? Я нічого не роблю", — одважив я. „Ну, зміркуй собі гарненько. Та же тобі більш, як сорок літ — час би до розуму дійти. Що тобі вроїлось в голову? Думаєш, я не знаю всіх твоїх витівок? Ти ж залишаєшся до директороної дочки. Ну, глянь ти на себе, здумай лишень, що ти таке. Ти ж собі нуль — та й годі! В тебе ж шеляга нема за душою. Глянь хоч у дзеркало на своє обличчя, куди тобі думати про таке!" Чи не матері твоїй чорт, що в нього обличчя скідається трохи на слоїчик з-під ліків, а на голові кущик волосся, закрученій чубчиком, що дере він його догори та примашує якоюсь там розеткою, то вже й думає, що тільки йому все й дозволено. Знаю, знаю, чого він узлився на мене! Його заздрість бере: він побачив либо нь, переважно мені приділену зичливість. Та плюю я на нього! Велика цяця надвірний радник! Привісив золотого ланцюжка до годинника, справляє чоботи по тридцять карбованців — та черти б тебе побрали! Хіба я з яких різночинців, із кравців, зunterофіцерських дітей? Я дворянин, можу й я дослужитись, хіба що. Маю тільки сорок два роки — такі літа, коли, як на правду, тільки починається служба. Зачекай но, пане брате! Будемо й ми полковниками, а може, як бог дасть, і ще чим значнішим. Обставимося й ми кватирею, може ще крашою, як у тебе. Що це ти вбив собі в голову, ніби крім тебе, то вже й немає порядної людини! Дай по мені ручівського фрака, по-модному зшитого, та нехай би я вив'язав собі такого, як ти галстуха — ти не годен тоді і в слід мені ступити. Нестатки мої — от біда!

Ноябрь 8.

Був у театрі. Грали руського дурня Філатку. Дуже сміявся. Був ще якийсь водевіль з кумедними віршами про стряпчих, особливо про одного колезького реєстратора, дуже сміливо компоновані аж я дивуюсь, що цензура пропустила. А про купців так і каже, що вони обманюють людей і що синки їхні бешкетують та лізуть

у дворяни. Про журналістів теж дуже комедне колінце: що вони люблять все облаяти, і що автор просить у публіки захисту. Дуже втішні п'еси компонують тепер письменники. Я люблю ходити до театру. Аби тільки кошійка замуляла в кишені — ніяк не втерпиш, щоб не піти. А от із нашого брата, з чиновників, є такі свині: ні за що не піде, мугиряка, до театру; хіба що на дурничку, як даси йому квитка. Співала одна співачка дуже гарно. Я згадав про ту... ех, шельмовство!.. Нічого, нічого... мовчу.

Ноября 9.

О восьмій годині виправився до департаменту. Начальник відділу вдає, буцім то він не помічає, що я прийшов. А я й собі теж удаю ніби б то нічого поміж нами не сталося. Переглядав та звіряв папери. Вийшов о четвертій годині. Проходив побіля директорової квартири, але нічого не було видно. По обіді здебільшого лежав на ліжку.

Ноября 11.

Сьогодні сидів у кабінеті в нашого директора, затемперував для нього двадцять і троє перів, а для Й... ой! ой!.. для її превосходительства четверо перів. Він дуже любить, щоб стояло перів багатенько. У! Мудра десь то голова! Усе мовчить, а в голові, певне, все собі розмірковує. Хотілося б мені дізвнатись, про що він найбільше думає, що там снується в тій голові. Хотів би я додивитись ближче до того панства, до його життя, до всіх отих фіглів-міглів, еківоків та придворних штучок, як там вони, що вони роблять у своєму колі — от про що хотів би я дізвнатись. Я кілька раз думав зняти розмову з його превосходительством, тільки, лихий його знає, ніяк язик не слухається: скажеш тільки холодно чи тепло на дворі, а більш ані телень, нічого не вимовиш. Хотів би я заглянути до вітальні, куди бачу тільки іноді розчинені двері, та за вітальню ще в якусь кімнату. Ех, як то

там пишно прибрано! Які дзеркала та порцеляни! Хотілось би заглянути туди, на ту половину, де її пре-восходительство, — от куди б мені хотілось! до будуару, як то там стоять усі тій сліїчки, пляшечки, квітки такі, що її дихнути на них страшно, як лежить порозкидане вбрання, більше схоже на воздух, аніж на вбрання. Хотілось би заглянути в опочивальню — там я, думаю, дива, там я думаю, рай, якого й на небі немає. Глянути би на той дзиглик, що на нього ставить вона, встаючи з постелі, свою ніжку, як надівається на тую ніжку біла, мов сніг, панчішка... ай! ай! ай! Нічого... нічого... мовч.

Сьогодні, однаке, сонце мене осіяло: я згадав про розмову двох собачат, що чув на Невському проспекті. „Добре“, подумав я сам із собою: „я тепер про все дознаюсь“.

Треба заходити листування, що провадилось поміж тими паскудними собачатами. Звідти я певне про дещо довідаєся. Правду кажучи, був я якось одного разу підбіляв до себе Меджі і сказав: „Слухай но, Меджі, от ми тепер з тобою наодинці; я, коли хочеш, і двері замкну, отже ніхто нас і бачити не буде, — розкажи мені все, що ти знаєш про цанночку, що вона, як вона? Я забожужся перед тобою, що нікому не признаюсь“. Та хитре собача підібгало під себе хвоста, скардюбилось удвоє і вийшло тихесенько в двері, мов би нічого не чуло. Я давно подумав, що собака далеко розумніший за людину; я був навіть певний, що він може говорити, та що є в ньому тільки якась упертість. Він напрочуд добре знається на поліциї: все помічає, божен людський крок. Ні, хоч що буде, я завтра виправлюсь у той Звіркова дім, візьму на допит Фідель, і коли пощастиТЬ, перехоплю всі листи, які писала до неї Меджі.

Ноября 13.

О другій після півдня годині виrushив я, маючи на меті доконче побачити Фідель та взяти її на допит. Та

І не терплю ж я капусти, що тає і дхне зо всіх роздрібних крамниць, на Міщанській! До того з-під кожної брами шибає таким пеклом, що я, затуливши носа, біг навзваводи. Та й погані оті ремісники напускають із своїх майстерень стільки кіптяви та диму, що змоги нема ніякої тут благородній людині проходитися. Коли я вибралася на шостий поверх і задзвонив у дзвіночок, вийшло дівча, не зовсім погане з себе, трохи у ластовинні. Я відізнала її: то була та сама, що йшла разом із старою. Вона трошки зашарілася, і я зразу домінувся: „тобі, голубонько, заміж хочеться“. „Чого вам, добродію, треба?“ сказала вона. „Мені треба побалати з вашим собачам“. Дурна то була дівчинина. Я зразу відізнала, що дурна. Собачена підбігло на той час, гавкаючи; я хотів його вхопити, та воно, мерзене, трохи не вхопило мене зубами за ніс. Побачив я проте в кутку її қозубеньку. Е, цього пак мені її треба! Підійшов я туди, перетрусив солому в дерев'яній коробці і, на превелику радість, видобув невеличкий жмут маленьких папірців. Паскудне собача, побачивши таке, спершу вкусило мене за літку, а тоді, як донюхалось, що я забрав його папери, почало вищати та лашитись, але я сказав: „Ні, голубонько, прощавай!“ І кинувся навтікача. Дівчина мабуть подумала, що я божевільний, бо злякалася страшенно. Прийшовши додому, я хотів був зараз узятися до роботи і розсортувати тій листи, бо при свічках трохи недобачаю. Але Мавра заходилася мити підлогу. Ці дурні чухонки завжди охайліві не до речі. І через те я пішов проходитьсь та поміркувати про цю подію. Аж тепер дізнаюсь я нарешті про всі діла, помисли, про всі ті пружини, дійду нарешті до всього. Ці листи все мені виявлять. Собаки народ розумний, знають вони всі політичні стосунки, і через те буде там, певне, все про нашого: портрет та всі того мужа діла. Буде там щонебудь і про ту, хто... нічого, мовчу. Надвечір я прийшов додому. Здебільшого лежав на ліжку:

Ноября 13.

А ну, гляньмо: писання досить прозірне. А рука проте ніби щось має в собі собаче. Прочитаємо:

„Люба моя Фідель, я все не можу звикнути до твого міщанського ймення. Не могли б то вже таки назвати тебе краще? Фідель, Роза — який тривіяльний тон! Ну, та менше з тим. Дуже я рада, що ми надумались писати одна до одного“.

Листа писано дуже поправно. Пунктуація і навіть буква є скрізь на своєму місці. Та так, коли хочете, не напишеш її наш начальник відділу, хоч він і хвалиться, ніби десь то вчився в університеті. Гляньмо далі.

„Мені здається, що ділиться з другим своїми думками, почуттями, враженнями — це велике, з найбільших у світі, щастя“.

Гм! Думку цю зазичено з одного твору, перекладеного з німецької мови. Не пригадую, як зветься.

„Кажу це з досвіду, хоч у світ і не бігала далі, як до брами коло нашого будинку. Хто бо зазнає в житті стільки втіхи, як я? Панна моя, на яку папа каже Софі, любить мене як душу“.

Ай! ай!... Нічого, нічого! Мовчу.

„Папа теж дуже жалує. Я п'ю чай та каву з вершками. Ах, ма chére, мушу тобі сказати: не бачу я жадної радості з великих, обгрізених кісток, що їх жере в кухні наш Полкан. Кістки добре тільки з дичини, та їй то лише тоді, коли ніхто не встиг висмоктати з них мозку. Дуже добре змішати докупи кілька підлев, але щоб без коперців та без городини, а не знаю я гіршої звички, як давати собакам виліплені з хліба кульки. Сидить собі за столом якийсь добродій, що поподдержал у своїх руках усякого паскудства, та їй візьмети м'яти отими руками хліб, підкличе тебе і тикне тобі в зуби кульку. Одмовицься якось незвичайно, ну їй іси; з огидою, а іси...“

Чорт батька зна що! Ото нісенітниця! Не було ніби чогось крашого, про що написати. Подивимось на другій сторінці. Чи не буде чого доладнішого:

„...Я дуже радо сповіщатиму тебе про всі, що в нас трапляються, події. Я вже дещо тобі казала про найстаршого пана, на якого Софі каже папа. Це дуже чудна людина“.

Ага! Ось нарешті! Так, я знов: у них політичний погляд на всі речі. Шобачимо, що папа:

„...дуже чудна людина. Він мовчить здебільшого. Говорить дуже рідко, але тиждень тому безпереч; говорив сам із собою: Дадутъ, чи не дадутъ? Візьме в одну руку папірця, другу стулить порожню та й говорить: дадутъ чи не дадутъ? Раз якось і до мене звернувся, запитав: як на твою думку, Меджі? дадуть чи не дадутъ? Я нічогісінько не могла зрозуміти, понюхала його чобота й пішла собі геть. Потім, та сїєре, так за тиждень палá прийшов радий-радісінський. Цілій ранок ходили до нього пани в мундирах і з чимсь поздоровляли. За столом такий був веселій, як іще ніколи я не бачила, утинав анекдоти. А по обіді підняв мене до своєї штій й сказав: „А глянь, Меджі, що воно таке“. Я побачила якусь стрічечку. Я понюхала її та не знайшла там жадних тобі паюштів; нарешті лизнула помалесеньку: солонувате капельку“.

Гм! Це собача, вдається мені, занадто вже... щоб не одшмагали його часом. А, то він шанолюб! Це треба собі запам'ятати.

„Прощай, та сїєре. Побіжу і таке інше... і таке інше... Взимку закінчу листа. Ну, здорована будь, я тепер знову з тобою. Сьогодні панна моя Софі“...

А! Ну, побачимо, щó Софі... Ех, шельмовство! Нічого, нічого... читаймо далі.

„...панна моя Софі надзвичай метупилася. Вона збиралася на баль, я зраділа, що її не буде і я могтиму писати до тебе. Моя Софі завжди надзвичайно радо їде на баль, хоч удягаючись раз-у-раз дуже сердиться. Ніяк не доберу, та сїєре, чого воно люди зодягаються. Чого не ходять так як ми наприклад і хороше і відгно. Я ніяк не доберу, та сїєре, що воно за втіха іхати на баль. Софі приїжджає з балю додому о шостій годині ранку і я сліве завжди догадуюсь, бачивши її таку бліду та охялю, що їй бідолашній не давали там юсти. Я, правду кажучи, ніколи не могла б отак жити. Коли б мені не давали підлеви з рябцем, чи печені з курячих крилець, то... я й не знаю, що б зо мною було. Добра теж підlevа з кашкою. А морква чи ріпа, чи там артишоки — ніколи вони не будуть добрі“.

Надзвичайно перівний склад мови. Зараз видно, що не людина писала. Почне як слід, а скінчить собачиною. А загляньмо но ми ще в одну писульку. Довгеньке щось. Гм! І числа не проставлено.

Ах! люба моя, як почуваєш, що надходить весна! Серце мое б'ється так, ніби все сподівається чогось. В ушах шумить безперестанку. Аж я часто, піднявши шіжку, стою кілька хвилин.

наслухаю в двері. Я тобі признаюсь, що в мене багато куртизанів. Я часто, єдачи на вікні, приглядаюся до них. Ах, коли б ти знала, які є поміж ними виродки! Інший пренезугарний бровко, дурний страшенно, з лица видно, що дурний, іде пишно-препишино вулицею, вроїлося йому в голову, що превельможна з нього особа, думає, що так усі на нього й задивляються. Куди таки! Я навіть уваги не звернула, так, ніби й не бачила його. А який страшний дог спиняється в мене під вікном. Коли б він став на задні лапи,— а він, нечема цього певно й не вміє,— то був би він на цілу голову вищій за моє! Софі папа, а той пак теж досить високий на зрост і товстий із себе. Це дурило — нахаба мабуть престрашений. Я погарчала на нього, а йому байдужісінько. Хоч би скривився. Висолопив свого язика, розвісив величезні уші та й дивиться в вікно — такий мугирия! Але навже ти думаеш, ща chère, що я сердцем байдужа до всіх упадань — ой, ві!. Коли б ти бачила одного кавалера, що перелазить через паркан від сусіднього дому, Трезора на імення. Ах, ща chère, якій у нього писочок!

Тъху, к уражому батьку!.. Ото паскудство! I як то можна виповнювати листи отакими дурницями! Мені людину давайте! Я хочу бачити людину; я вимагаю поживи духовної, яка живила б та давала втіху моїй душі; а замість того отакі тобі теревені... Перегорнімо сторінку, чи не буде краще:

„...Софі сиділа за столиком і щось шила. Я дивилась у вікно, бо люблю розглядати перехожих. Аж раптом увійшов льохай і сказав: „Теплов!“ „Прости!“ крикнула Софі, їй кинулась мене обнімати. „Ах, Меджі, Меджі! Коли б ти знала, хто це такий: чорнявий, камер-юнкер, а очі які! Чорні та ясні, мов агат!“ I Софі побігла до себе. За хвиліну ввійшов молодий камер-юнкер, з чорними бакенами, підійшов до дзеркала, поправив зачіску і оглянувся по кімнаті. Я погарчала і сіла на своє місце: Софі незабаром вийшла і весело вклонилася, а він аж до землі припадав, шархаючи ногами; я ж собі нічого ніби й не бачу, все дивлюся собі в вікно; голову одначе похилила трохи набік, намагаючись почути, про що вони говорять. Ах, ща chère, про які дурниці вони говорили! Вони говорили про те, як одна пані, танцюючи, замість одного коліна та зробила якесь інше. А теж, що якийсь там Бобов дуже скідався в своєму жабо на лелеку і трохи був не впав. Що якась то Лідіна уявляє собі, ніби в неї голубі очі, а тимчасом вони в неї зелені,— та й пішли, та й пішли... Куди тобі, подумала я сама до себе: коли порівняти камер-юнкера з Трезором! Боже правий! Яка різниця! у камер-юнкера, поперше, зовсім гладеньке, широке обличчя, а навколо бакени, ніби він обв'язався чорною хусткою

а в Трезора писочок тонесенький, і на самому лобі біла ліспика. І стан у Трезора — не можна й порівняти до камер-юнкерового. А очі, хода, вся постава зовсім не ті. О, яка різниця! Не знаю, ша *chère*, чим він їй так в око впав, отої Теплов? Чого вона так його вихвалиє?“

Мені їй самому здається — щось тут воно не так. Не може того бути, щоб міг так причарувати її Теплов. Подивімось далі.

Мені здається, коли вже подобається оцей камер-юнкер, то незабаром подобатиметься і той чиновник, що сидить у папа в кабінеті. Ах, ша *chère*, як би ти знала, що це за виродок! Справжня тобі черепаха в мішку”...

Що ж би то був за чиновник?...

„Прізвище в нього чудне-пречудне. Він завжди сидить та темперує пера. Волосся в нього на голові дуже скидається на сіно. Папа часом посилається ним, мов слугою“...

Мені здається, що це мерзенне собача натякає на мене. Де ж там у мене волосся неначе сіно?

„Софі ніяк не може втриматись від сміху, коли дивиться на нього“.

Брешеш ти, кляте собача! Чи бач, який паскудний язик! Ніби я не знаю, що все те роблять зашидки? Ніби я не знаю, хто це броїть? Це броїть начальник відділу. Заклявся ж чоловік на смерть ворогувати, от і шкодить та їй шкодить, на кожному кроці шкодить. Подивлюсь одначе ще на один лист. Там може справа сама якось викриється.

„Ма *chère* Фідель, ти даруй мені, що я так давно не писала. Я сп'яніла була від щастя вкрай. Правду щиру сказав якийсь-то письменник, що кохання — то друге життя. До того ж у нас в господі тепер велиki зміни. Камер-юнкер тепер у нас щодня. Софі закохалася в нього до нестягами. Папа дуже веселий. Чула я навіть від нашого Григорія, того, що замітає підлогу і сливє завжди говорить сам із собою, піби незабаром має бути весілля; бо папа докончє хоче побачити Софі чи за генералом, чи за камер-юнкером, чи за військовим полковником“.

Чорти на його голову! Я не можу більше читати... Все або камер-юнкер, або генерал. Все, що є краще на світі, все припадає або камер-юнкерам, або генералам. Наглянеш собі бідне те багатство, от-от думка

руково досягти — зірве поперед тебе камер-юнкер, або генерал. Хотів би я, матері його чорт, хотів би я сам зробитись генералом, не за для того, щоб заручитись чи що там. Ні, хотів би я бути генералом задля того тільки, щоб побачити, як вони будуть упадати, чинить всі ті різні придворні штуки та єківоки, а тоді сказати їм, що плюю я на вас обох. Сердито, матері його чорт! Я на клапті порвав дурного того собачати листа.

Декабря 3.

Не може того бути! Брехня! Не буде з того весілля нічого! Що там таке, що він камер-юнкер? Адже це один тільки титул, та на тому й край, не якакнебудь річ видима, яку можна б у руки взяти. Адже з того, що камер-юнкер, не проріжеться третє око в лобі. Адже у нього ніс не з золота зроблений, а так само, як і в мене, як і в кожного; адже він ним нюхає, а не ює, чхає, а не кашляє. Я вже кілька раз хотів дійти, через що виникає вся та неоднаковість. Через що я титулярний совітник і з якої речі титулярний совітник? Може, я зовсім не титулярний совітник? Може я граф якийнебудь, чи генерал, а тільки так здається, що я титулярний совітник. Може й сам я не знаю, хто я та-кій. Адже скільки є прикладів з історії: якийнебудь простий, не кажу вже дворянин, а просто якийнебудь міщанин, або павільть із поспільства, — і раптом виявляється, що він якийнебудь пан вельможний, чи барон, чи як там ще. Коли з мужика та вийде тобі часом таке, то що ж із дворянами може вийти! Входжу я раптом, скажімо, у генеральському мундирі: і на правому плечі в мене еполета, через плече голуба стрічка — що? якої то вона тоді заспівас, красуня моя? що то казатиме й сам пала, директор наш? О, шанолюб з нього великий! Це масон, доконче масон, хоч прикидається він і сяким і таким, та я зразу помітив, що він масон: він, коли подасть кому руку, то висовує тільки два пальці. Та хіба б то не можуть мене, от зараз таки,

настановити за генерал-губернатора, чи за інтенданта, чи за когось там ще іншого? Хотів би я знати, через що я титулярний совітник? Чому саме титулярний совітник?

Декабря 5.

Я сьогодні цілий ранок читав газети. Дивні діла робляться в Гішпанії. Я навіть не міг їх доладу розібрати. Пишуть, що престола скасовано і що тепер чини в скрутному становищі щодо обрання престолонаступника, і виникають з того заколоти. Дивне мені все те надзвичайно. Яким би то робом можна скасувати престола? Якась, кажуть, донна має зійти на престол. Не може донна зійти на престол, ніяк не може. На престолі повинен бути король. Та, кажуть, немає короля — не може того статись, щоб не було короля. Держава не може бути без короля. Король є, та тільки десь він у такому місці, у недовідомості. Він, і те може статись, там таки й перебуває, тільки через якісь причини фамільні, чи через страхання від приграличних держав, от як Франції, та інших земель, мусить ховатись, або є ще тому інші які причини.

Декабря 8.

Я вже зовсім хотів був іти до департаменту, але різні причини та міркування задержали мене. Все не йшли мені з голови Гішпанські справи. Як же то може бути, щоб донна та зробилася королевою? Не дозволять на те і найперша Англія не дозволить. Та ще до того й справи політичні по цілій Європі: австрійський імператор, наш цар... Правду кажучи, всі ці події так мене приголомшили, так збурили, що ніяк не міг я взятись до жадного діла цілий день. Мавра закидала мені, що я за столом був неуважний надзвичайно. І справді, я дві тарілки, либонь, якось нетямлячись, кинув на підлогу, які й порозбивалися на місці. По обіді ходив

собі до гір: нічого собі на науку не виснував. Здебільшого лежав на ліжку і міркував про Гішпанські справи.

Pік 2000-й апріля 43 числа.

Сьогоднішній день — велике-превелике свято! В Гішпанії є король. Він знайшовся. Той король я. Сьогодні власне я про це дізвався. Правду кажучи, мов близька вненацька мене осіяла. Я не розумію, як я міг думати та уявляти собі, що я титулярний совітник. Як могла мені вліти в голову ця неподобна думка? Ще добре, що ніхто не догадався тоді засадити мене до божевільні. Тепер мені все зрозуміле. Тепер я бачу все мов на долоні. А перше, не розумію я, перше — все передо мною було немов туманом повіте. І все де стається, так я думаю, з того, що люди уявляють собі, нібіто мозок людський міститься в голові; зовсім ні: його наносить вітер з-помад Каспійського моря. Спершу ознаймив я перед Маврою, хто я такий. Коли вона почула, що перед нею Гішпанський король, вона сплеснула в долоні і трохи не вмерла з яку. Вона, дурна, ще ніколи не бачила Гішпанського короля. Я однаке намагався заспокоїти її, милостивими словами намагався їй довести ласкаву свою прихильність, сказавши, що я зовсім не гніваюсь за те, що вона мені іноді кепсько чистила чоботи. Це ж чернь, поспільство. З ними не можна говорити об речах високих. Вона влякалася тому, що певна, ніби всі королі в Гішпанії подібні до Філіппа II. Але я їй розвтумачив, що межи мною та Філіппом немає жадного подобенства. До департаменту не ходив. Хай там його дідко вхопить! Ні, глубчики, тепер мене не заманите; не переписуватиму я тепер паскудних ваших паперів!

Мартобря 86 числа поміж днем та нічю.

Сьогодні приходив наш екзекутор, щоб я йшов до департаменту, що вже більше, як три тижні, одеколи я не ходжу на службу.

Я для штуки пішов до департаменту. Начальник відділу думав, що я йому вклонюся, почну перепрошувати, але я глянув на його байдужим оком, пе як гнівно, не як прихильно, сів на своє місце, ніби не помічаючи нічого. Я дивився на всю канцелярську на-воловоч і думав: „що, як би ви знали, хто поміж вами спідить?.. Боже ти мій, господи, який би то ви гармидер ізчинили! Та й сам начальник відділу почав би мені кланятися в пояс, як тепер він кланяється перед директором. Поклали передо мною якісь там папери, щоб я зробив із них екстракт. Та я й пальцем не доторкнувся. За кілька хвилин усі заметушились. Сказали, що директор іде. Багато з чиновників повибігали чимдуж, щоб йому показатись. А я ні з місця. Коли він проходив нашим відділом, всі позастівали на гудзики свої фраки; а я хоч би тобі що! Що мені директор? Щоб я встав перед ним — ніколи! Який він директор! Він затичка, а не директор. Звичайна затичка, просто затичка та й годі. Ота, що нею затикають пляшку! Мені найутішніше було, коли мені підтисли папера, щоб я підписав. Вони думали, що я напишу на аркуші, з самого краєчку, столонаочальник такий то. Ще б пак! Я на найчільнішому місці, де підписується директор департаменту, черкунув: Фердинанд VIII. Треба було бачити, яка побожна тиша запанувала; та я скинув тільки рукою, сказавши: „Не треба нічого на знак підданства!“ — і вийшов. Звідтіля пішов просто до директорового помешкання. Його не було вдома. Льокай не хотів мене пустити, та я йому таке сказав, що в нього й руки опустилися. Я побрався просто до вбиральні. Вона сиділа перед дзеркалом, схопилася й поточилася від мене. Я сказав тільки, що судилося йї таке щастя, якого вона собі й уявити не може, і хоч які там вороги підступні, а ми будемо в парі. Й більше нічого не хотів казати і вийшов. О, зрадлива то істота, жіноцтво! Я тепер тільки збагнув, що таке жінка. До цього часу ніхто ще не дізнявся, в кого вона закохана: я перший це викрив. Жінка закохана

в чорта. Так, без жартів. Фізики дурниці пишуть, що вона і се й те — вока любить самого тільки чорта. Он бачите, з ложі першого поверху наставляє льорнета. Ви думаете, що то вона дивиться на того опецькуватого з звіздою. Якраз! Вона дивиться на чорта, що стоїть у нього за плечима. Он він заховався до нього у фрак. Он він киває звідтіля до неї пальцем! І вона піде за нього! Піде! А ось ці всі, батьки їхні чиновні, ці всі, що завилюють на всі боки та пруться до двору, та говорять, що вони патріоти, і сякі й такі: посесії, посесії ҳочуть ці патріоти! Матір, батька, бога, все продадуть за гроші, честолюби, христопродавці! Все оте честолюбство та й честолюбство походить з того, що під язичком робиться маленький пухирець, а в ньому невеличкий хробачок, так як голівка в шпильці завбільшки, а виробляє це якийсь цилюрник, що живе на Гороховій. Не пам'ятаю, як його звати; але відомо напевне, що він, укупі з однією бабою-повитухою, хоче привернути увесь світ до магометанства, і через те, кажуть, у Франції більша частина люду визнає Магометову віру.

Ніякою числа. День був без числа.

Ходив інкогніто по Невськім проспекті. Проїджав государ імператор. Усе місто посыпало шапки, і я теж; не подав проте жадного знаку, що я гішпанський король. Уважав, що не годиться назвати себе тут таки, перед усім миром; бо треба найперше стати перед царській двір. Тільки те мені на заваді, що я досі не маю національного гішпанського вбрання. Хоч би на мантію розжитись. Я хотів був дати пошити кравцеві, та то ослики непрітворенні, і вони ж зовсім занехаяли свою роботу, кинулись на легкий хліб і здебільшого вкладають на вулицях бруківку. Я наважився зробити мантію з нового віцмундира, якого я надівав тільки два рази всього. Але щоб тій поганці не змогли зіпсувати, то я сам намислив шити, замінувши двері, щоб

піхто не бачив. Я геть його пошматував пожплями, бо крій повинен бути зовсім інакший.

Числа не пам'ятаю. Місяця теж не було. Було чорті батька зна що.

Мантія геть чисто готова її пошита. · Мавра скрикнула, коли я надів її. Проте ще не наважуюсь стати перед царським двір. Досі немає депутатії з Гішпанії. Без депутатів не личить. Не матиме жадної ваги моя гідність. Сподіваюся їх щодня, щогодини.

Числа 1-го.

Дивують мене страшенно депутати своїм зволіканням. Які б то причини могли їх задержати? Невже Франція? Так, це найаесприятливіша держава. Ходив довідатись на пошті, чи не прибули гішпанські депутати. Та поштмайстер дурний страшенно, нічого не знає. Немає тут, каже, жадних гішпанських депутатів, а листи як маєте писати, то ми приймемо за встановленим курсом.— Чорт на його голову! Що там лист! Лист дурниця! Листи пишуть алтекарі. Та ѹ то наперед намочивши язика в оцеті, бо коли б не це, то було б їм усе обличчя у лишаях.

Мадрид. Фебруарій тридцятий.

От я і в Гішпанії, і так воно хутко трапилось, що я ледве міг отямитись. Сьогодні рано з'явилися до мене депутати гішпанські, і я разом з ними сів у карету. Вельми здивувало мене, як швидко ми іхали. Мчали так прудко, що за півгодини добулися до гішпанських кордонів. Та врешті тепер по всій Європі чавунна колія, і пароплави їздять надзвичайно скоро. Чудна земля Гішпанія! Коли ми зайшли до першої кімнати, то я побачив безліч людей з виголеними головами. Я одначе дорозумівся, що то певне чи гранди, чи солдати, бо вони голять голови. Надзвичайно див-

ним видалось мені те, як поводився державний канцлер, що вів мене за руку. Він пхнув мене в невелику кімнату і сказав: „Сиди отут, і коли ти взвиватимеш себе королем Фердинандом, я виб'ю з тебе тую хіть“. Та я, знаючи, що він тільки ума вивірє та й годі, не пристав на його слова, а канцлер за те ударив мене два рази палицею по спині, і так дошевульно, що я трохи не крикнув, проте здергався, згадавши, що то лицарський звичай, коли осягнеш високого стану, бо в Гішпанії й до цього часу ще не звелисся лицарські звичаї. Залишившись насамоті, я постановив узятися до справ державних. Я викрив, що Китай та Гішпанія одна і зовсім та сама земля, і тільки через неуцтво вважають їх за різні держави. Я всім раджу написати зумисне на папері Гішпанія, от і вийде Китай. Але замутила мене одначе надзвичайно подія, що має статися завтра. Взявити о сьомій годині відбудеться дивне явище: земля сяде на місяць. Про це і славетний англійський хемік Велінгтон пише. Правду кажучи, почув я неспокій на серці, коли здумав про надзвичайну ніжність та тендітність місяця. Адже місяця роблять звичайно в Гамбурзі, і препогано роблять. Я дивуюсь, як не зверне на те уваги Англія. Робить його кривий бондар, і ні трохи, видно, не знається, дурень, на місяці. Поклав просмоленої кодоли та трохи оливи; і через те то по всій землі сморід страшенній, аж треба затулити носа. І через те сам місяць така ніжна куля, що люди ніяк не можуть жити, і там тепер живуть самі тільки носи. І тому ми своїх носів бачити не можемо, бо всі вони на місяці. І коли я уявив собі, що земля річ тяжка і може, насівши, на борошно розмолоти наші носи, то опанував мене такий неспокій, що я, надівши панчохи й черевики, побрався сквално до валі, де відбуваються засідання державної ради,— видати поліції наказа, не попустити, щоб земля сіла на місяць. Голені гранди, що я їх застав у валі засідань державної ради без ліку, були люди вельми розумні, і коли я сказав: „урятуймо, панове, місяць,

бо земля хоче на нього сісти!“, то всі миттю кинулись виконувати мою зверхню волю, і багато їх полізло на стіни задля того, щоб досягти до місяця; та на той час увійшов великий канцлер. Побачивши його, всі порозігались. Я, бувши королем, зостався сам. Але канцлер, на диво мое, ударив мене палицею і прогнав у мою кімнату. Таку то силу мають в Гішпанії народні звичаї!

Того самого року январ, що випав після фебруарія.

До цього часу не можу зрозуміти, що воно за земля така Гішпанія. Народні звичаї та етикети придворні на прочуд дивні. Не розумію, не розумію, ані трохи не розумію нічого. Сьогодні обголили мені голову, хоч я й кричав з усієї сили, що не хочу бути монархом. Та я вже не можу й пригадати, що було з мною тоді, як почали капати мені на голову холодною водою. Такого пекла я ще ніколи не зазнавав. Я мало не ошалів, аж ледве могли мене здергати. Не можу я ніяк збегнути, що має означати цей дивний звичай. Дурний звичай, безглаздий! Не можу я збегнути, чого тій королі такі необачні, чого вони до цього часу на знищать його. Зміркувавши, догадуюся, чи не попався я в руки до інквізиції, і той, що я його вважав за канцлера, чи не самий він великий інквізитор. Тільки я все ще не можу збегнути, як же то міг король щіпасти під інквізицією. Могло воно, правда, в боку Франції, і особливо Поліньяка. О, то бестія, той Поліньяк! Заклявся, що робитиме мені шкоду до самої смерті. І от гнобить та й гнобить; та знаю я, пане брате, що тобою верховодить Англієць. Англієць великий політик. Скрізь він завилює. То вже весь світ знає, що коли Англія нюхає кабаку, то Франція чхас.

Число 25.

Сьогодні великий інквізитор зайшов до мене в кімнату, але я, ще здалека зачувші його ходу, склався

під креселко. Він, побачивши, що мене немає, почав гукати. Спершу крикнув: Поприщин! — Я ні пари з уст. Потім: Аксентію Івановичу! Титулярний совітнику! Дворянине! — Я все мовчу. — Фердинанде VIII, королю гішпанському! — Я хотів був віткнути голову, та потім подумав: ні, братино, не в ті взвуся! Знаємо ми вас: знов літимеш холодну воду мені на голову. Він одначе побачив мене і вигнав палицею з-під креселка. Надзвичайно шкіулько б'є проклята палиця. Все те врешті відшкодував я сьогоднішньою новиною: я довідався, що кожен п'веень має свою Гішпанію, що вона в нього міститься під пір'ям недалеко біля хвоста. А великий інквізитор пішов проте від мене гнівний і загрожуючи мені якоюсь карою. Та я до краю нехтую безсилою його злістю, знаючи, що він діє, як машина, як англійцеве знаряддя.

Чи 34 сло. М-цъ ркоу
чтвдззф 349

Ні, не маю я більше сили терпіти. Боже! Що вони роблять зо мною! Вони ллють мені на голову холодну воду! Вони ні зважають, не бачать, не чують мене. Що зробив я їм? За що вони мучать мене? Чого вони хочуть з мене бідолашного? Що можу я їм дати? Я нічого не маю. Я не маю сили, я не спроможен знести всі ті муки, горить у мене голова і все йде обертом передо мною. Рятуйте мене! Візьміть мене! Дайте мені тройку бистрих, мов вихор, коней! Сідай ти, мій погоничу, дзвони ти, мій давіночку, шугніть мої коні, і несіть ви меце з цього світу! Далі ї далі, щоб не видно було нічого, нічого. Ген, ген клубочиться передо мною небо; зірняка сяє здалека, ліне ліс назустріч, темні дерева та місяць; сизий туман стелиться під ногами, струна дзвенить у тумані; по цей бік море, по той бік — Італія; он і руські хатки маячать. Чи не дім тоб мій синіє в дахи? Чи не мати мої спідить край вікна? Рятуй, матінко, свого бідного сина! Зрони слізину на

недужу його голівоньку! Глянь, як вони його мучать! Пригорни до грудей бідного свого сирітку. Немає йому місця на світі. Гноблять його! Пожалуй, матінко, недуже своє дитятко... А чи ви знаєте, що в альжірського бея під самим носом гуля?

НІС

I.

Марця 25-го сталася в Петербурзі напрочуд дивна пригода. Цилюрник Іван Яковлевич, що живе на Вознесенському проспекті (прізвище його втратилося, і навіть на вивісці — де змальовано панка з намиленою щокою і надписано: „і кров пускають“ — немає нічого більше), цилюрник Іван Яковлевич прохинувся досить рано і почув дух гарячого хліба. Підвівши трохи на ліжку, він побачив, що дружина його, доволі почтива дама, дуже ласа до кофію, виймала свіже печиво хліба.

„Сьогодні я, Прасков'є Осиповно, не питиму кофію“, сказав Іван Яковлевич: „а натомість хочеться мені з'їсти гарячого хлібця з цибулею“. (Бачте, Іван Яковлевич хотів би і того, її того, та зінав, що аж ніяк не можна просити двох речей одразу: Прасков'я бо Осиповна дуже не любила таких витребеньок). „Хай дурень єсть хліб; мені ж лучче“, подумала собі дружина: „зостанеться кофію зайва порція“, і кинула один буханець на стіл.

Іван Яковлевич задля пристойності надів поверх сорочки фрака, сів за стіл, насипав соли, обібрав дві цибулини, взяв у руки ножа і, набравши поважного вигляду, почав краяти хліб. — Розрізавши хліб надвое, він заглянув у середину і здивувався не помалу, як побачив там щось біле. Іван Яковлевич колупнув обережно ножем і помадав пальцем: „Тверде?“ сказав він сам собі „і що б воно могло таке бути?“ Він устроив пальці і витяг — носа... Іван Яковлевич і руки опустив; почав протирати очі та мацати: ніс, справді таки ніс! та ще й ніби б то знайомий чийсь. Жах

одбився на виду в Івана Яковлевича. Та далеко було тому жахові до гаїв, що охопив його дружину.

„Де це ти, звірюко, одрізав носа?“ закричала вона луго: „жульмане ти! п’янюго! Я сама на тебе викажу поліції. Розбищака який! От я уже від третього чула, що ти, як голиш, то так термосуеш за носи, аж ледве держаться“.

Та Іван Яковлевич був сам не свій од ляку. Він упізнав, що це був не чий ніс, як саме колезького асесора Ковальова, котрого він голив щосереди й щонеділі.

„Стривай, Прасков’є Осиповно! Я покладу його, звинувши в шматинку, у куток: хай там собі трошки полежить; а потім я його винесу“.

„І слухати не хочу! Щоб я дозволила у себе в кімнаті лежать одрізаному носові... Ач, сухар перепечений! Тільки ѹ його, що бритвою яловити по ремінці, а повинностей своїх глядіти скоро зовсім уже не здолає. Хвойда ти, поганець! Щоб я за тебе та ставала перед поліцією? Ах ти, нечупаро, колодо дурноверха! Геть із ним! Геть! Неси куди знаєш! Щоб я духу його не чула!“

Іван Яковлевич стояв як убитий. Він думав, думав— і не зінав, що подумати. „Лихий його знає, як воно сталося“, сказав він нарешті, почухавшись за вухом. „Чи п’яний я вчора вернувся, чи ні, цього вже напевне не скажу, а з усього знати, що пригода це зовсім нечувана; де ж таки: хліб — діло печівнє, а ніс зовсім що інше. Нічого не второпаю!“ Іван Яковлевич замовк. Здумавши, що поліція знайде в нього носа і звинуватить його, він зовсім стратив тяму. Вже йому привиджувався червоний комір, сріблом лепсько галтований, шпада... і він труси́вся всім тілом. Нарешті достав він свою спідню одіж та чоботи, натяг на себе все це дрантя і, під тяженькі таки напучування Прасков’ї Осиповни, звинув носа в ганчірку і вийшов на вулицю.

Він хотів його кудинебудь підкинути: чи в тумбу під ворітми, чи так якось ненароком упустити, та й

звернути у ваулок. Та на лихо йому стрічався який-небудь знакомий, зразу ж таки її питаючи: „Куди йдеш?“ або: „Кого так зарання виправився голити?“— і Іванові Яковлевичу ніяк не випадало слухної хвилини. А то раз він уже зовсім був кинув його; але будник ще здаля показав йому алебардою, промовивши: „Шідійми! Он у тебе щось упало“. І Іван Яковлевич мусів підняти носа і сковать його в кишеню. Безнадія огорнула його, а до того ж, як одна по одній відчинялися крамниці, то й народу дедалі прибувало па вулицях.

Він намислив піти до Ісаакіївського мосту: чи не вдастеться часом закинути його в Неву?.. Та я трохи завинив, не сказавши досі нічого про Івана Яковлевича, людину, багатьма сторонами гідну пошани.

Іван Яковлевич, як і кожний путящий руський ремісник, був п'яница несвітений. І хоч голів щодня чужі підборіддя, а власне його було завсіди неголене. Фрак у Івана Яковлевича (Іван Яковлевич чікоти не ходив у сурдуті) був рябий; тобто він був чорний, але весь у брунатножовтих та сірих яблучках; комір лиснів, а замість трьох ґудзиків висіли самі ниточки. З Івана Яковлевича був великий цинік, і коли колезький асесор Ковалев бажав було, як той його голить: „У тебе, Іване Яковлевичу, завжди руки смердять“, то Іван Яковлевич одповідав на це, питуючись: „Чого ж би їм смердіти?“ „Не знаю, брат, а тільки смердять“, казав колезький асесор,— і Іван Яковлевич, заживши кабаки, милив йому за це і на щоці, і під носом, і за вухом, і під бородою — одно слово, де тільки йому хотілося.

Цей достойний громадянин був уже на Ісаакіївськім мості. Він перш за все розглянувся круг себе, опісля нагнувся на поруччя, буцім то подивитись під міст, чи багато риби ходить, і кинув крадькома шматинку з носом. Йому так полекшало, наче з нього відразу десять пудів спало: Іван Яковлевич навіть усміхнувся. Замість іти голити чиновницькі підборіддя, він рушив

собі туди, де ото надписано „їстивнє та чай“, сказать подати шклянку пуншу, аж зненацька наглядів кінець мосту благородної поставі квартального надзвірата з широкими бакенами, в трикутному капелюші, при шпаді. Він похолов; а тим часом квартальний кивав йому пальцем і говорив: „а йди но сюди братіку!“

Іван Яковлевич, добрий звичай знявши, здійняв іще здалека кашкета, підійшов хутенько і сказав: „доброго здоров'я вашому благородію!“ — „Ні, ні, небоже, не благородію; скажи но, що ти там робив на мості?“

„Йбогу, вашець, ходив голити, та глянув тільки но, чи бистро річка тече“.

„Брешеш, брешеш! Цим не відбудеш! Призняйся но краще“.

„Я, ваше добродійство, двічі на тиждень, або й тричі ладен голити з дорогою душою“, одказав Іван Яковлевич.

„Ні, панібрате, це пусте! Мене три цилурники голять, та ще й за велику честь собі мають. А от зволяєсь но розказати, що ти там робив?“

Іван Яковлевич поблід... Але тут подія зовсім затуманюється, і що далі сталося, аж ніяк невідомо...

II.

Колезький асесор Ковалев прокинувся досить рано і зробив губами, брр... Так завжди він робив, прокидаючись, хоч сам не міг розтлумачити, з якої причини. Ковалев потягся і сказав собі подати з столу невелике дзеркало. Він хотів глянути на прищік, що вчора ввечорі вискочив у нього на носі; та зумівся без краю, побачивши, що у нього замість носа гладеньке місце. Зляканий Ковалев ізвелів подати води і протер рушником очі: справді нема носа! Він уявився мацати рукою, вщипнув себе, щоб переконатися, чи не спить часом: здається, не спить. Колезький асесор Ковалев скочив з ліжка, стріпнувся: нема носа!.. Він наказав зараз же подати одежду і помчав просто до обер-поліцмайстра.

Тут, однак, доконче треба сказати дещо про Ковальова, щоб читальник міг бачити, що за один був цей колезький асесор. Колезьких асесорів, що доходять до цього стану, спираючись на вчені атестати, аж ніяк не можна рівнятися із тими колезькими асесорами, які робилися на Кавказі. То одно, а то зовсім щось інше... Учені колезькі асесори... Та Росія така химерна земля, що коли скажеш за одного колезького асесора, то всі колезькі асесори від Риги до Камчатки конче подумають на себе. Те саме розумій і про всі інші стани та чини.— Ковалев був кавказький колезький асесор. Він допіру ще два роки як доскочив цього стану, і тому ні на хвилину не міг його призабути; а щоб більше додати собі панськості та ваги, він ніколи не звав себе колезьким асесором, а завжди майором. Слухай но, голубко“, каже, було, зустрівши на вулиці жінку, що продавала манішки: „ти приходь до мене додому; квартира моя на Садовій; спитайся тільки, чи тут живе майор Ковалев — тобі кожне покаже“. „А як стрічав яку гарненьку, то пцє й наказував щось потасемки, додаючи: „ти спитай, душечко, де живе майор Ковалев“. З цієї от причини і ми будемо надалі цього колезького асесора звати майором.

Майор Ковалев мав за звичай щодня походжати по Невському проспекті. Комірець у нього завжди був чистісінький і накрохмалений. Бакени мав він такі, які й тепер можна бачити у губерських та повітових землемірів, у архітектів та полкових лікарів, також у людей, що виконують різні обов'язки і, гуртом беручи, у всіх тих мужів, які мають круглі рум'яні щоки, дуже добре грають у бостон: ці бакени йдуть саме посеред щок і доходять просто аж до носа. Майор Ковалев носив силу печаток сердоликових і з гербами, і таких, де накарбовано: середа, четвер, понеділок тощо. Майор Ковалев приїхав до Петербурга за ділом, а саме шукати пристойної для свого стану посади: коли пощастиТЬ, то віце-губернаторської, а як ні — екзекуторської в якімнебудь значнім департаменті.

Майор Ковалев був не від того, щоб оженитись; але тоді тільки, коли за молодою буде двісті тисяч капіталу. Отже читач може тепер зміркувати сам, як почувся майор, коли набачив замість непоганого собі і помірного носа безглазде, рівне та гладеньке місце.

Як на лихо, жадного візпика не видно було на вулиці, і він мусів іти пішки, закутавшись у свій плащ, і закривши хустиною вид, удаючи, ніби в нього йшла кров. „Та може, пак, воно мені так здалось: не може бути, щоб ніс пропав з доброго дива“. Він зайшов до цукерні умисне, щоб глянути в дзеркало. На щастя, в цукерні нікого не було; хлончаки мели кімнати і розставляли кріслечка; декотрі, в сонними очима, виносили на тацях гарячі пиріжки; на столах і стільцях валялись облиті кофієм вчорашні газети. „Ну, слава богу, нікого нема“, промовив він: „тепер можна подивитись“. Він несміливо підійшов до дзеркала і глянув. „Чорт його знає, що за гидота“, сказав він, плонувши... „Хоч би вже щонебудь замість носа, а то нічого!..“

Спересердя стиснувши губи, вийшов він із цукерні і поклав, проти свого звичаю, не дивитись ні на кого і нікому не усміхатися. Та враз він став, як укоپаний, біля одного будинку перед дверима; при очах йому зробилося щось зовсім незрозуміле: коло ганку спинилася карета; дверцята одчинились; виплигнув, зігнувшись, пан у мундирі і побіг сходами вгору. Як же вжахнувся і зчудувався разом Ковалев, коли відізнав, що то власний його ніс! З великого того дива здалося йому, ніби все перевернулось у нього в очах; він ледве міг устояти; проте наважився доконче ждати, поки той вернеться в карету, а сам трусився, як у пропасниці. За дві хвилини ніс і справді вийшов. Він був у мундирі, галтованому золотом, з великим стоячим коміром; на ньому були замшеві пантальони; при боці шпада. Капелюш із плюмажем давав догадатись, що він у рангу статських совітників. З усього бачити було, що він іхав когось візитувати. Він подивився на обидва боки, гукнув до машталіра: „подавай!“ сів та й поїхав.

Бідний Ковальов мало не збожеволів. Він не зінав, що й подумати про таку чудну придибашку. Чи ж то чувана річ, ісправді, щоб ніс, який ішле вчора був у нього на обличчі, не міг ні їздити, ні ходити, — був у мундирі! Він побіг за каретою, що на щастя од'їхала недалеко і спинилася перед Гостиним двором.

Майор поспішився туди, протисяє поміж старчих із зав'язаними обличчями та двома розпоріхами на очі, що так перше з них сміявся. Люду було небагато. Ковальов мався так зле, що ні на що не міг зважитись і шукав очима того пана по всіх кутках. Нарешті побачив, — він стояв ізбоку. Ніс зовсім заховав своє обличчя в великий стоячий комір і з глибокою увагою розглядав якийсь крам.

„Як підступитися до нього?“ думав Ковальов. „По всьому, по мундирові, по капелюші видно, що він статський совітник. Лихий його знає, як це зробити.“

Він почав біля нього кахикати, та ніс, ні на хвилину не виходив із свого стану.

„Пане добродію...“ сказав Ковальов, сам собі духу піддаючи: „пане добродію...“

„А що скажете?“ відповів ніс, обернувшись.

„Мені чудно, пане добродію... мені здається... ви повинні знати свое місце. І раптом я вас бачу і де ж?.. Самі ж пак знаєте...“

„Даруйте мені, я ніяк не второпаю, про що саме підеться... Скажіть, що й до чого?“

„Як йому сказати?“ подумав Ковальов і, набравшись одваги, почав: „Звичайно, я... а втім, я майор. Мені ходити без носа, самі знаєте, не випадає. Якійнебудь перекупці, що продає на Воскресенському мості облуплені помаранчі, можна сидіти без носа; та маючи на увазі дістати... при тому бувши у багатьох домах знакомий з дамами: Чехтарьова, статська совітниця та інші... Ви зміркуйте самі... я не знаю, пане добродію... (тут майор Ковальов знізвув плечима)... вибачте... пам'ятаючи про веління обов'язків та честі... ви самі можете зрозуміти...“

„Нічогісінко не розумію“, одказав ніс „Кажіть до діла“.

„Пане добродію...“ сказав Ковальов самоповажливо: „я не знаю, як розуміти слова ваші. Тут, здається, і говорити нема про що... Чи може ви хотете... Також ви мій власний ніс!“

Ніс глянув на мафора, і брови йому трохи нахмурилися.

„Помиляєтесь, пане добродію: я сам собі пан. До того ж у нас із вами не може бути ніяких близьких стосунків. По ґудзиках на вашім віцмундирі бачу, що ви служите в іншому відомстві...“ Це в мовивши, ніс одвернувся.

Ковальов геть зніяковів, не знаючи, що його робити і що навіть подумати. На той час почулося приемне шелестіння жіночої одежі; надійшла літня вже пані, уся в мережеві, і з нею тоненька, в білій сукні, що дуже мило вимальовувалась на її стрункім стані, в блідо-жовтому, легкому, як збите печиво, брилику. За ними спинився і відчинив кабатирку високий гайдук з величими бакенами і з цілою дюжиною комірів.

Ковальов підступив ближче, висмикав батистового свого комірця, поправив понавішувані на золотім ланцюжку свої печатки і, усміхаючись набік, глянув пильно на легеньку даму, що, як тая квіточка весняна, злегка склонялася і підносилася до чола свою біленьку ручку з напівпрозірними пальцями. Усмішка на виду в Ковальова розплівилась іще ширше, коли він зуздрів під бриликом її кругленьке, біле-пребіле підборіддята частину щоки, що цвіла, як рання на весні рожа. Та враз він одскочив, як опечений. Він згадав, що в нього замість носа нема нічогісінсько, і слози витислися з очей йому. Обернувшись, щоб сказати навпрямель панові в мундирі, що той тільки вдає статського советника, що він шахрай і поганець і що він — це його, Ковальова, ніс та й годі... Та носа вже не було: мабуть знову помчав до кого в гості.

Безнадія гірка охопила Ковальова. Він пішов назад і спинився на часинку під колонадою, пильно розгля-

даючи, чи не видко де носа. Він дуже добре пам'ятав, що капелюш на тому був із плюмажем і мундир золотом галтований; та шинелі не укмітив, ні кольору його карети, ні коней, ані того навіть, чи був у нього ззаду який льокай і в якій ліберії. До того ж карет снуvalася така безліч і мчали вони так прудко, що тяжко було навіть розгледіти; та якби й примітив він которую з них, то не міг аніяким робом спинити. День був погожий і соняшний. На Невському народу був тиск. Дами цілим квітковим водоспадом сипалися на всюому пішоході від Поліцейського до Анічкінного мосту. Он і знакомий йому надвірний совітник простує,— Ковальов звав його підполковником, а надто як лучався хто сторонній. Он і Ярижкін, столоначальник у Сенаті, великий приятель, що раз-у-раз у бостоні обремежувався, коли грав вісім. Он і другий майор, що доскочив на Кавказі асесора, має рукою, до себе кличе.

„А, лиха матері!“ сказав Ковальов і гукнув на візника: „вези просто до поліцмайстра!“

Ковальов сів у дрожжу, одно покрипуючи візникові: „валай на всі заставки!“

„Удома поліцмайстер?“ гукнув він, увійшовши в сіни.

„Ні, прошу вашеці“, одказав воротар: „дошіру оце виїхав“.

„От тобі й маєш!“

„Еге“, додав воротар: „воно й не так давно, а виїхав. Коли б на хвилину раніше прийшли, то може б і застали вдома“.

Ковальов, усе держачи хустину коло обличчя, сів на візника й гукнув несамовито: „поганяй“.

„Куди?“ сказав візник.

„Просто“.

„Як просто? Тут заворотка: праворуч чи ліворуч?“

Це питання спинило Ковальова і примусило його знову подумати. В такому бувши стані, йому слід було перш за все вдатися до Управи Благочинія — не тим, що ця річ конечне стосувалася до поліції, а через те, що там швидше могли дати справі лад, ніж деінде. А

шукати правди в начальства у тому місці, де нібито служив ніс, було б зовсім нерозумно, бож із власних носових відповідей давалося вже знати, що для цього чоловіка нічого не було святого, і він так само міг збрехати в цьому разі, як збрехав, запевняючи, будім то ніколи не бачився з Ковалевим.

Ото ж Ковалев хотів уже сказати їхати до Управи Благочинія, як знов спало йому на думку, що цей шахрай і ошуканець, котрий і за першої зустрічі повівся так безчесно, міг уп'ять собі скористати з придатної хвилини та й вимкнути куди-небудь з міста, — а тоді всі шукання підуть на марно, або триватимуть, боже боронь, цілій місяць. Аж тут немов само небо дало йому на розум: він поклав удастись просто до газетної експедиції і заздалегідь зробить публікацію, докладно там усі прикмети списавши, щоб кожний, як зустріне носа, міг зараз же послати до нього чи прийміні дати знати, де той перебува. Ставши на цьому, він сказав візникові їхати до газетної експедиції і всю дорогу безперестання гатив його кулаком у спину, примовляючи: „швидше, падлюко! Швидше, мошеннiku!“ — „Ех, пане!“ — казав візник, одно струшуючи головою та стъобаючи віжкою свою коняку, що мала шерсть довгу, як у болонського песика. Аж ось дрожжа спинилася, і Ковалев, захекавшись, убіг до невеликої приймальні, де сивий чиновник, у старому фраку та в окулярах, сидів коло столу і, взявши в зуби перо, лічив наприймані мідяки.

„Хто тут приймає оповіщення?“ — закричав Ковалев.
„А, добриден!“

„Здорові будьте, мосьпане“, сказав сивий чиновник, підвівши на хвилину очі і спустивши їх знову на розкладені купи грошей.

„Я хочу видрюкувати...“

„Прошу трохи почекати“, мовив чиновник, ставлячи однією рукою цифру на папері і пересуваючи пальцями лівої руки дві кісточки на щотах. Льокай у брузументах, такої постави, по якій відразу було бачити,

що він із великопанського дому, стояв біля стола з запискою в руках і вважаючи, що годиться на цім місці показати свою людськість, говорив: „Чи повірите, ваше́ць, собачка не варта й вісім гривень, цебто я не дав би за неї й вісім шагів; а графиня любить, ій-богу любить — і ось тому, хто її знайде, сто карбованців. Коли сказати по пристойності, то от так, як ми тепер з вами, людина до людини зовсім не приходиться. Вже коли твоя охота, то держи лягавого пса чи там пуделя; не пошкодуй п'ятсот, тисячу дай, та зате вже щоб був пес хороший“.

Почтливий чиновник слухав тієї мови з поважжною міною, а разом обчислював, скільки літер у принесеній записці. По обидва боки столу тислося багато старих жінок, крамарчуків, та двірників із записками. В одній стояло, що віддається на службу непитущий машталір — у другій сливе нова коляска, вивезена 1814 року з Парижу; там віддавалася в наймій двірська дівка дев'ятнадцяти років, що призвичена була прати, а годилася й до інших робіт, — міцна дріжка без одної ресори, — молодий та жаркий в сірих яблуках кінь на вісімнадцятім році, нове здобуте з Лондону насіння ріпі та редьки місячної, дача з усіма угодами: двома станками на кбні та місцем, де можна розвести пре-хороший березовий чи то ялиновий гай; там таки викликалося й охочих купити старі підошви, запрошуочи прибувать на переторжку щодня од восьми до трьох годин ранку. Кімната, де містилося все це товариство, була маленька, і дух у ній був страшенно тяжкий; та колезький асесор Ковальов не міг того чути, бо закрився хусткою, та й самий ніс його перебував тепер бозна де.

„Пане добродію, дозвольте вас попрохати... Мені дуже треба“, промовив він нарешті нетерпляче.

„Зараз, зараз! Два рублі сорок три копійки! Хви линку почекайте! Руб шістдесят чотири копійки!..“ — казав сивоволосий чиновник, кидаючи бабам та двірникам записи в вічі. „Ви чого бажаєте?“ нарешті сказав він, обернувшись до Ковальова.

„Я прошу...“ одказав Ковальов: „Сталося шахрайство чи ошуканство, ніяк не можу досі дізнатись. Я прошу тільки видрюкувати, що хто перед мене того поганця поставить, матиме добру нагороду“.

„Дозвольте спитати, як ви прозиваєтесь?“

„Ну, навіщо ж це? Мені цього не можна сказати. У мене багато знакомих: Чехтарьова статська совітниця, Палагея Григоровна Подточина, штаб-офіцерша... А ну ж довідаються, боже борони! Ви можете просто написати: колезький асесор, чи, ще краще, людина в майорському чині“.

„А втікач був із ваших двораків?“

„Де там із двораків! То б інше було не таке велике ошуканство. Утік од мене... ніс“.

„Гм! яке дивне прізвище! І на багато той пан Ніс обікрав вас?“

„Ніс, тобто?.. Ви не те думаете. Ніс, мій таки власний ніс, пропав безвісти. Це нечиста сила хотіла з мене насміятися!“

„Та яким же побитом пропав? Я щось не можу того забагнути“.

„Ta я не можу вам сказати, яким побитом, але найголовніша річ, що він їздить собі тепер по місту і визиває себе статським совітником. І тому я вас прошу оголосити, щоб, коли хто зловить, послав його перед мене якнайскорше. Бо зважте ж ісправді, як же мені бути без такої помітної частини тіла? Це не те, що якийсь там мизинець на нозі; її в чобіт, і ніхто не побачить, що його нема. Я буваю щочетверга у статської совітниці Чехтарьової; Подточина Палагея Григоровна, штаб-офіцерша, і в неї дочка вельми гарненька на вроду, теж дуже добре знакомі, і ви зміркуйте самі, як же мені тепер... Мені тепер неможна до них“.

Чиновник міцно стулив губи — задумався.

„Ні, я не можу вмістити такого оповіщення в газетах“, сказав він аж по довгій мовчанці.

„Як? Чому?“

„Так. Газета може втратити репутацію. Як можне візьмем писати, що в нього втік ніс... то... I так уж кажуть, що друкуються багато неподобного та неправдивого“.

„Та що ж тут таке неподобне? Тут, здається, нічого нема такого“.

„Це вам так здається, що нема. А от на тім тижні був такий припадок. Прийшов чиновник так от, як ви тепер прийшли, приніс записку, грошей з нього припадало два рублі 73 копійки, а всієї оповістки було, що втік чорний пудель. Здавалось би, що тут такого? А вийшов пашквіль: пудель отої був скарбник — не пам'ятаю вже, де саме він служив“.

„Та я ж вам не про пуделя даю оповіщення, а про власного моого носа; виходить, мало не те саме, що про самого себе“.

„Ні, такого оповіщення я ніяк не можу вмістити“.

„Та коли в мене справді пропав ніс“.

„Як пропав, то про це хай клопочеться медик. Кажуть, є такі люди, що можуть приставити якого хочете носа. А втім, я постеріг, що ви певне людина весела на вдачу і любите в товаристві пожартувати“.

„Присягаюсь вам, от як світ світом! Та коли на те пішлося, то я покажу вам“.

„Не завдавайте собі клопоту!“ промовив чиновник, нюхаючи кабаку. Проте, коли не важко, додав він зацікавлено, „то бажано б поглянути“.

Колезький асесор одбрив затулене хусткою обличчя.

„Справді, диво та й годі“, сказав чиновник; „місце зовсім рівне, ніби от дошіру спечений млинець. Так; рівне, аж не віриться!“

„Ну, тепер будете перечити? Ви бачили самі, що не можна не видрюкувати. Я вам буду надто вдячний і дуже радий, що через цей припадок мав утіху з вами зазнайомитись... Майор, як бачите, наважився цього разу трохи злукавити.

„Воно надрюкувати, звичайно, невелика штука“, сказав чиновник: „тільки я не бачу з того ніякої для вас

користі. Коли вже хочете, то oddайте тому, хто має бистре перо, описати як дивовижний витвір натури і надрюкувати це писаннячко в „Північній Бджолі“ (тут він важив іще раз кабаки), молоді на науку (тут він утер носа), чи так усім для цікавості“.

Колезький асесор зовсім утратив надію. Він опустив очі на низ газети, де оповіщалося про театр; уже обличча його ладне було усміхнутися, набачивши ім'я акторки, гарненької на вроду, і рука взялась за кишеню, чи є при цьому синя асигнація, бо штаб-офіцери, гадав собі Ковальов, повинні сидіти в кріслах,— та думка про ніс усе зіпсувала.

Самого чиновника, бачилось, узяв жаль до бідолашного Ковальова. Щоб хоч трохи розважити його, він подумав, що не від речі буде сказати скілька прихильних слів: „Мені, далібі, дуже прикро, що з вами лучився такий анебдот. Чи не понюхаєте ви часом кабаки? Це розганяє головні болі та злий гумор; навіть і для гемороїдів воно добре“. Так кажучи, чиновник простяг до Ковальова кабатирку, доволі спритно підгорнувши під неї накривку з портретом якоїсь дами в брилику.

Од цього нерозважного вчинку терпець урвався Ковальову. „Я не розумію, що це за жарти такі недоречні“, сказав він із серцем. „Хіба ви не бачите, що у мене нема саме того, чим би я міг понюхати? Чорт би забрав вашу кабаку! Я тепер не можу дивитись на неї і не те, що на погану вашу березинську, а ї коли б ви піднесли мені самої рапé“. По цім слові він вийшов, велике взявші пересердя з газетної експедиції і попрямував до частного пристава.

Ковальов увійшов до цього саме тоді, як той потягся, крекнув і сказав: „ех, славно засну годиною зо дві!“ І з того можна було домислитися, що колезький асесор прибув зовсім невчасно. З пристава був великий прихильник усякої вміlosti та мануфактурностi; але державну асигнацію полюбляв він над усе. „Це штука“ дак штука“, каже було: „нічого нема за цю штуку луч-

чого: їсти не просить, місця бере небагато, в кишенні завсіди поміститься, упостиши — не розіб'ється.

Частний прийняв Ковальова не дуже привітно і сказав, що по обіді не той час, щоб чинити слідство, що сама натура велить, наївшись відпочити трохи (з цього колезькій асесор міг добавити, що частний пристав знав таки стародавніх мудреців приповідки), що в статичної людини не одірвуть носа. Влішив, як то кажуть, в самісіньке око. Треба сказати, що Ковальов була дуже вразлива людина. Він міг вибачити все, що говорилося про нього самого, але ні за що не дарував речей, які стосувалися до його чину та стану. Він наявіть уважав, що в театральнім лицедійстві можна дозволити все проти обер-офіцерів, але на штаб-офіцерів ні за що не слід нападати. Пристав своєю мовою так його приголомшив, що він струснув головою і сказав згорда, трохи розставивши руки: „Призначатися, по такій у ваших словах образі, я нічого не можу додатъ..“ І вийшов.

Він приїхав додому, ледве чуючи під собою ноги. Уже смеркало. Сумна, чи то бридка, як ніколи, здавалась йому квартира по невдалій отій шуканині. Ввійшовши в прихожу, побачив він на шкуратяній брудній канапі свого льокая Івана, що, лежачи горілиць, плював у стелю і влучав досить щасливо все в одно місце. Така байдужість у слуги розлютувала його; він ударив його капелюшем по лобі, примовивши: „у тебе, свиняко, тільки дурниці на думці“.

Іван скочив, як опечений, з місця і метнувся опукою скидати в нього плаща.

Увійшовши до себе в кімнату, майор, утомлений та сумний, упав у крісло, зідхнув декільки разів і сказав.

„Боже мій! боже мій! За що це таке ~~щастя~~ щастя? Коли б я зостався без руки чи без ноги — було б лучче; коли б зостався без ушей — зло, а проте ще якось можна віддержати; але без носа людина чорт зна що: птах не птах, громадянин не громадянин; от просто візьми та й викинь за вікно. І хай би вже на війні одрубали, чи

на поєдинку, чи сам я в тому завинив, а тож пропав, як стій, та дивись, пропав ні за понюх кабаки... Та ні, не може бути", додав він, трохи подумавши. „Нечувана річ, щоб ніс та пропав; далі нечувана. Це певне, уві сні сниться, чи так собі привиджується; може я помлившя якось та й випив замість води горілку, що нею, поголившись, витираю собі бороду. Іван, дурень, не прийняв, а я мабуть і хильнув її".—Щоб упевнитись, що він не п'яний, майор ущипнув себе так боліче, аж сам скрикнув. Цей біль переконав його до речти, що він ані снить, ані марить. Він тихенько підійшов до дзеркала і спершу приплющив очі, сподіваючись, що може якраз зуздрити носа на своєму місці; але зараз же одскочив назад, промовивши: „Ну й пашкільний же вигляд!"

Це таки було щось незрозуміле. Якби пропав гудзик, срібна ложка, годинник, чи так щось таке; але пропасти, і кому ж пропасти? Та ще й на власній квартирі!.. Майор Ковалев, усе зваживши та обміркувавши, мабуть чи не натрапив таки на правдивий слід: він подумав, що коли в цьому хто винен, то не інакше, як штаб-офіцерша Подточина, якій притьмом хотілося віддати за нього свою дочку. Він і сам був не від того, щоб з нею поженихатися, та не квалився закінчати тую справу. Як же штаб-офіцерша повістила йому, не завиваючи в папірки, що хоче мати його за зятя, Ковалев шавуль-шавуль та й назад zo своїми милощами, сказавши, що він іще молодий і треба ще прослужити йому років з п'ять, тоді вже рівно буде сорок два роки.—То штаб-офіцерша, видко, щоб помститись, і намислила його перевести та й наняла для цього юроджок, бож ніяк не можна було здумати, щоб носа отрізано: ніхто не заходив до нього в кімнату; циліндрник же знов Іван Яковлевич голив його ще в середу, а веснянку середу і навіть увесь четвер ніс у нього був цілий — це він пам'ятав і зінав дуже добре; та й боліло б воно, і рана запевне не могла б так скоро загоїтись і гладенька бути, як млинець. Він пу-

скався на розмисли, чи подати на штаб-оффіцершу законним ладом у суд, чи піти до неї самому та її вивести її на чисту воду. Серед цих гадок згенацька блиснуло крізь усі щілинні в дверях світло: то Іван запалив у прихожій свічку. Невідомою увійшов і сам Іван, несучи її перед собою і осяваючи ясно всю кімнату.

Ковальов якомога швидше вхопив хустину і затуллив те місце, де вчора ще був ніс, щоб і справді слуга нерозумний не роздяявив рота, побачивши у пана таке диво.

Не встиг Іван вернутись до своєї комірчини, як почувся в прихожій незнайомий голос: „Чи тут живе колезький асесор Ковальов?“

„Заходьте. Майор Ковальов тут“, сказав Ковальов, скочивши хутенько з місця і відчиняючи двері.

Увійшов поліцейський чиновник, гарний на вроду, з бакенами не дуже ясними та її не темними, доволі повновидий, той самий, що на початку цовісти стояв у кінці Ісаакіївського мосту.

„Ви, пане добродію, загубили свого носа?“

„Іменно так.“

„Його тепер знайдено“.

„Та що ви кажете?“ скрикнув майор Ковальов. З радості йому відібрало мову. Він утопив очі в квартиральному, якому на повних губах та щоках ясно миготило сяйво од свічки. „Яким побитом?“

„Дивом дивним: його зловили мало вже не в дорозі; він уже сідав у диліжанс і хотів їхати до Риги; і паспорт давно був написаний на одного чиновника ім'я. І чудно, що й мені самому здався він був спершу паном. Та на щастя були во мною окуляри і я зразу побачив, що це ніс. Бо я, маєте, низький на очі, і як ви станете перед мене, то я бачу тільки, що у вас обличчя, а ні носа, ні бороди, нічого не розгледжу. Моя теща, жінчина тобто мати, теж нічого не бачить“.

Ковальов себе не тямив. „Де ж він? Де? Я зараз побіжу!“

„Не турбуйтесь. Я, знаючи, що він вам потрібний, приніс його в собою. І дивна річ,— найбільше завпинив у цьому ділі мошенник цилюрник на Вознесенській вулиці, що сидить тепер у рештарні. Я давно думав на нього, що він п'яниця і злодій, і ще позавчора потяг він в одній крамничці бортище гудзиків. Ніс ваш та-кий самісінський, як був.“ На цім слові квартальний витяг із кишені завиненого в папірець носа.

„Він! Він!“ скрикнув Ковальов: „авжеж він! Чи не ласка ваша випити сьогодні zo мною чащечку чаю?“

„Вельми був би радий, та ніяк не можу. Мені треба заїхати звідси до божевільні... Дуже велика пішла до-рожнеча на всі припаси... У мене в домі живе її теща, тобто жінчина мати, і діти; на старшого особливо по-бладаємо надії: там таке розумне! Тільки нема за що вчити, от біда...“

Колевський асесор, як пішов од нього квартальний, ще яку часинку був сам- не свій, і ледве-ледве отя-мився та знову зміг бачити її почувати: так приголом-шила його та несподівана радість. Він обережно взяв найденого носа в обидві руці, складені в пригорщи, і ще раз пильно розглянув його.

„Ta він же, він!“ промовив майор Ковальов. „Ось і прищик в лівого боку, що вискочив учора“. Майор ледве не засміявся в радості. Та ніщо на світі не три-ває довго. Отже її радість, як пройде перша її хви-лина, вже не така буває велика; на третю хвилину вона меншає, а там непомітно зливается з повсякден-ним станом душі нашої; так, бува, впаде у воду камін-чик, розійдеться круг — і знову зливается з тихою та спокійною водою. Ковальов почав роздумувати та її уяв на розум, що ділу ще не кінець: носа знайдено, та треба ж його приставити, притулити куди слід.

„А що, як він не пристане?“

Запитавши так у самого себе, майор пополотнів.

Охоплений несвітським жахом, скочив він до столу, присунув дзеркало, щоб якось не поставити носа криво. Руки йому тремтіли. З великою бачністю та обережні-

стю наклав він його на колишнє місце. Лихо тяжке! Ніс не приліплювався! Він наблизив його до рота, подихав на нього, щоб нагріти трохи, і знову притулів до рівного місця поміж двома щоками, але ніс не держався та й годі.

„Та ну ж бо, ну, залазь, дурню! „казав він до нього. Але ніс був наче дерев'яній, і падав на стіл так чудно стукаючи, — ніби корок од пляшки. Лице майорове пересмикнуло як од болю. „Невже не приросте?“ казав він злякано. Та скільки разів тулив він носа на його ж таки власне місце — усе дарма.

Він гукнув Івана і послав його по лікаря, що наймав у тім самім будинку в бельєтажі найбранчу квартирою. Лікар цей був показний мушкін, мав чудесні, як смола, чорні бакени, свіжу та здорову лікаршу, і зранку свіжі яблука і пильнував величезної чистоти в роті: полоще його було щоранку чи не три чверті години і шліхтує зуби п'ятьма різними щіточками. Лікар прибув зараз же. Спитавши, коли саме сталося нещастя, він узяв майора Ковальова за підборіддя і стукнув його великим пальцем саме в те місце, де перше був ніс, аж майор мусів відкинути свою голову назад з таким розмахом, що вдарився потилицею об стіну. Медік сказав, що це нічого і, порадивши одсунутись трохи од стіни, звелів йому перегнути голову спочатку в правий бік і, помацавши те місце, де перше був ніс, сказав: „гм!“ Потім звелів йому перекинути голову в лівий бік і сказав: „гм!“ На закінчення він знову стукнув його великим пальцем, так, що майор Ковальов мотнув головою, як кінь, коли йому заглядають у зуби. По такій спробі медік похитав головою і сказав: „Ні, не можна. Ви вже лучше так заставайтесь, бо можна зробити ще гірше. Воно, звичайно, приставити можна. Я б, коли хочете, і зараз приставів його; але вірте мені, що це для вас гірше“.

„Оде дац так! Як же мені заставатись без носа?“ сказав Ковальов. „Уже гірше не може бути, ніж тепер. Це просто чорт зна що! Як я з такою-от паш-

квільністю між людьми вийду? У мене неабияке товариство: от і сьогодні мені треба бути на вечірці в двох родинах. Я багато з ким знакомий: статська совітниця Чехтарьова, Подточна штаб-офіцерша... хоч після теперішнього вчинку її я з нею тільки й матиму діла, що через поліцію. Зробіть ласку", промовив Ковальов, благаючи: „Чи нема якого способу? Якнебудь приставте; хоч не добре, а так, аби держався; я навіть можу його злегка підпирати рукою, коли буде яка небезпека. Я ж і не танцюю, щоб ото міг йому пошкодити якимсь небачним рухом. А щодо подяки за одвідини, то вже будьте певні, скільки буде моєї снаги...“

„Чи вірите“, сказав доктор ні-гучним, ні тихим голосом, але дуже ввічливим та магнетичним: „що я ні-болі задля грошей не лікую. Беру, щоправда, за одвідини, але тільки на те, щоб не образити кого, відмовляючись. Певна річ, я приставив би вам носа; але даю вам слово чести, коли вже так мені віри не ймете, що це буде далеко гірше. Звіртесь лучче самій натури. Мийте частіше холодною водою і я вас запевняю, що ви, не маючи носа, будете так само здорові, як і мавши його. А носа я вам раджу покласти в слоїк зо спиртом чи, ще краще, влити туди дві ложки царської горілки та підігрітого опту — і тоді ви зможете взяти за нього чималі гроші. Я навіть сам візьму його, коли ви не заправите надто дорого“.

„Ні, ні! Нізащо не продам!“ скриклув зневірений до краю Ковальов: „лучче хай він пропаде!“

„Вибачайте“, сказав лікар, уклоняючись, „я хотів вам добра... Що ж, принаймні, ви бачили, як я старався“. Це сказавши, лікар прибрав благородної постави та й вийшов із кімнати. Ковальов не примітив навіть обличчя його: така нечутственність його охопила, що він бачив тільки обплажені од білої та чистої як сніг сорочки, які виглядали з рукавів його чорного фрака.

Він поклав другого ж таки дня, перед тим як подавати скаргу, писать до штаб-офіцерші, чи не згодилася би вона без бою повернути йому те, що слід. Лист був ось який:

Шановна добродійко
Олександро Григоровно!

Не можу зрозуміти чудного рук Ваших діяння. Будьте певні, що таке вчиняючи, нічого ви не виграєте і ніяк не примусите мене взяти шлюб з вашою дочкою. Повірте,—історія щодо моого носа мені якнайкраще відома, відоме й те, що до цього діла найбільше приchetні Ви, а не хто інший. Нагле віddлення його од свого місця, утікання і прибрали на себе личини, коли він то удавав якогось чиновника, то нарешті виявився тим, чим був,—все це пішло од чарів, що наслали Ви, або ті, хто кохается в таких, як Ви, благородних ділах. Я ж, про себе кажучи, за повинність уважаю завідомити вас, що коли названий ніс не буде сьогодні ж на своєму місці, то я змушений буду вдатись до захисту і опіки законів.

А втім з правдивою до вас пошаною честь маю бути ваш слуга найнижчий

Платон Ковальов.

Шановний добродію
Платоне Кузьмовичу!

Вельми здивував мене лист Ваш. Я, признатись Вам іщиро, ніколи не сподівалась, а тим паче щодо несправедливих докорів, від Вас учинених. Завідомляю Вас, що я чиновника, про когоого згадуєте Ви, ніколи не приймала у себе, ні в личині, ні без оної. Бував у мене, що правда, Пилип Іванович Потанчиков. І хоч він, нема чого критись, присвятувавсь до моєї дочки, бувши сам людина статечна та нещитуща і великої вченості; та я ніколи не потішала його жадною надією. Ви пишете ішче за якогось носа. Якщо Ви маєте на думці, тес говорячи, що ніби б я хотіла зоставити Вас із носом, тобто формально Вам відмовити: то мене дивує, що Ви самі про це кажете, коли я, це ж Вам відомо, була зовсім іншої гадки, і як Ви зараз же посватаєтесь до моєї дочки по закону та звичаю, я ладна, не зво-

лікаючись, задоволінити Вас, це бо завжди було най-
щиріше мое бажання, на що сподіваючись зостаюся
завжди готова до послуг

Слександра Подточця.

„Ні“, казав Ковальов, прочитавши листа. „Вона таки
невинна. Не може того бути! Листа так написано, як
не може написати людина, винна в лиходійстві“. Колезький
асесор знався на тому, бо посыпано його
кілька разів чинні слідство ще в Кавказькому краю.
„Яким же побитом, яким світом це зчинилося? Тільки
чорт може збагнути!“ сказав він нарешті, опустивши
руки.

Тим часом чутки про чудернацьку цю пригоду розій-
шлися уже по всій столиці. Річ світова, що люди чи-
мали до них і свого поприкладали. Тоді якраз усім на
думці були дивні та надзвичайні речі: саме недавно
запікалися спробами з магнетизмом. До того ж усім
ішле в пам'ятку була оказія, як ото десь на Конюшен-
ній улиці танцювали стільці, отже не диво, що скоро
почали розказувати, будім то колезького ассесора Ко-
вальова ніс рівно о 3-й іроходитьсь по Невськім
проспекті. Цікавих збігдалася щодня сила-силенна. Ска-
зав хтось, що ніс перебуває ніби в крамниці у Юнкера:
і коло Юнкера стільки натислося люду, аж мусила по-
ліція, якийсь давати лад. Один спекулятор, статечний
на взір з бакенбардами, що продавав біля дверей до
театру сухе солодке печиво, дак той зумисне поробив
прехороші дерев'яні, міцні лави і запрошував цікавих
сидати на іх, беручи по 80 копійок з кожного. Один
vaslужений полковник назнаочне вийшов раніше з
дому і, багато прикладавши сили, протися крізь натовп;
та велике взяло його пересердя, коли він побачив
у вікні в крамниці замісто носа звичайнісіньку шер-
стяну фуфайку і літографію, де змальовано дівчину,
що поправляє собі панчішку, і ферта в відкидній жи-
летці та з невеликою борідкою, який дивиться на неї
з-за дерева,— літографію, котра вже більш як десять

років висіла на тім самім місці. Одійшов він та й промовив з тієї досади: „як можна такими-от дурними небилицями тривожити народ?..“ Потім пішла поголоска, що не на Невськім проспекті, а в Таврійському саду проходиться майора Ковальова ніс, що будім він давно вже там, що як іще жив там Хосров-Мірза, то дивом дивувався з такої прояви. Деякі студенти з Хірургічної Академії вправились туди. Одна доброго роду, від усіх шанована пані-в особливому листі просила садового доглядача показати дітям її цей незвичайний феномен і, коли можна, додати й пояснення на користь та науку молоді.

З усіх цих подій вельми тішилися сальонові кавалери, з тих ото, що без них жаден рват не обійтеться: вони люблять смішити дам, а тут саме вийшов був увесь їхній запас. Невеликий тільки гурт статечних та поміркованих людей був дуже невдоволений. Один добродій говорив гнівно, що не розуміє, як то у наш просвічений вік можуть ходити між людьми безглазді вигадки, і що йому дивно, чому до цього досі байдужий уряд. Добродій цей, бачиться, був із тих добродіїв, що хотіли б приплутати уряд до всього, навіть до своїх щоденних сварок із жінкою. По цьому... Але тут знову вся пригода затуманюється, і що було далі, зовсім невідомо.

III.

Не знати що та й годі робиться на світі. Бувас таке, що ні трошки на правду не скидається: раптом той самий ніс, що іздив собі в чині статського совітника і наропив стільки галасу на весь город, опинився собі, мов би нічого її не було, знов на свою місці, тобто саме поміж двома щоками у майора Ковальова. Це сталося вже цвітня 7-го числа. Прокинувшись і припадком глянувши в дзеркало, бачить він: ніс! Хап рукою — авжеж ніс! „Еге!“ сказав Ковалев і з тієї радості мало не почав садити боспій по всій

кіннаті голака, але ввійшов Іван і перебив. Він звелів зараз же дати собі вмитися, і, вмиваючись, глянув іще раз у дзеркало: ніс! Витираючись рушником, він знову глянув у дзеркало: ніс!

„А подивись но, Іване, здається, у мене на носі ніби б то прищік“, сказав він, думаючи сам собі: „от лиxo, як Іван скаже: та нема, пане, не то що прищіка, а й самого носа нема!“

Але Іван сказав: „нічого пане, ніякого прищіка, і ніс чистий!“

„Добре, чорти б його побрали!“ сказав сам собі майор і кляцнув пальцями. Тут саме виглянув у двері циліорник Іван Яковлевич; тільки так ~~боязко~~, як та кішка, що недавно ~~одшмагали~~ за вкрадене сало.

„Кажи наперед: чисті руки?“ крикнув ще здалека до нього Ковалев.

„Чисті!“

„Брешеш!“

„Ійбогу чисті, паночку“.

„Ну, гляди ж“.

Ковалев сів. Іван Яковлевич закрив його рушничком і вмить, орудуючи помазком, обернув усю бороду його та частину щоки на крем, що подають у купців на іменинах. „Ач!“ сказав сам до себе Іван Яковлевич, глянувши на ніс, і потім перехнябив голову в другу сторону і подивився на нього збоку. „Яке! Тільки здумати, ійбогу!“ він довго розглядав носа. Нарешті легенько, та обережно, як тільки можна собі уявити, він підняв два пальці, щоб зловити його за кінчик. Така вже система була в Івана Яковlevича.

„Ну, ну, ну, дивись мені!“ закричав Ковалев. Іван Яковлевич і руки одпустив, оторопів і знетямився, як ніколи. Нарешті з великою бачністю взяв він лоскотати, бритвою в нього під бородою, і хоч йому було зовсім невруки і важко голити, не придержуючи за нюхальну частину тіла, а проте, якось там упираючись своїм шорстким великим пальцем йому в щоку та в спіднє ясно, таки подолав усі труднощі й виголив.

Як було вже по всьому, Ковальов мерцій одягся, взяв візника і поїхав просто до цукерні. Входячи зачричав він іще здалека: „хлопче, чашку шоколяду!“ А сам хутенько до дзеркала: є ніс. Він весело обернувся назад і сатирично поглянув, дещо примруживши око, на двох військових, що в одного з них був ніс аж ніяк не більший за гудзика до жилетки. Потім він рушив до канцелярії того департаменту, де добивався віце-губернаторського, а як не пощастило, то екзекуторського місця. Проходячи через приймальню, він заглянув у дзеркало: є ніс. Далі поїхав він до другого колезького асесора чи майора, великого наスマшника, которму раз-у-раз, бувало, говорить, одповідаючи на всякі того кпипи та приклади: „Ну вже знаю тебе знаю, шпилько!“ Дорогою він подумав: „коли й майор не лусне од сміху, побачивши мене, тоді вже певний знак, що все, що тільки є, сидить на своєму місці.“ Та колезький асесор анічогісінсько. „Добре, добре, матері його грець“, подумав собі Ковальов. Зустрів штаб-офіцершу Подточину разом із дочкою, уклонився їм, а ті, привітали його, радісно озвавшися, — отже нічого, нема в ньому жадної Ганџі. Він розмовляв з ними дуже довго і, зумисне витягши кабатирку, набивав перед ними, покволом, не поспішаючися, свого носа і в ті і в ті двері, сам собі приказуючи: „маєте, мовляв, жіноче кодло, порідля курине! А я дочки проте не посватаю. Так от собі, par amour — чом би й ні!“ І майор Ковальов з того часу ходив любісінсько і по Невськім проспекті, і в театрах, і скрізь. І ніс теж любісінсько сидів у нього на виду, і на здогад не даючи, що відбавився був зо свого місця. І після того майора Ковальова бачили завжди в добром гуморі: з усмішкою на устах він ганявся за всіма тобі гарненськими дамами, а раз навіть спинився перед крамничкою в гостиному дворі і купував якусь орденську стрічечку, незвісно задля чого, бо сам він не був аніякого ордену кавалер.

Ось яка пригода сталася в північній столиці нашої просторої держави! Тепер тільки, усе зваживши, ба-

чимо, що є тут чимало дивного та нечуваного. Минаючи вже те, що справді чудно, як воно проти всіх законів природи ніс oddлився і в багатьох місцях виявляється за статського совітника, — як Ковальов не взяв на розум, що не можна через газетну експедицію оголошувати про носа? Я це не до того кажу, що там воно було дорого заплатити за оповіщення: де дурниця, і я зовсім не з тих, що вганяються за копійкою. Алеж непристойно, ніяково, негарно. І знов таки, як ніс опинився в печенім хлібі, і як сам Іван Яковлевич?. . . ні, я цього зовсім не розумію, не розумію й квит! Та що найдивніше, найхимерніше, то це те, як автори можуть брати такі - от сюжети. Сказати правду, цього вже ніяк не можна збегнути, це іменно... ні, ні, зовсім не розумію! Поперше, користі для отчизни ніякісінької; подруге... та й подруге теж нема користі. Просто я не знаю, що це...

А проте, хоч запевне можна сказати і те, ѹ друге, ѹ трете, можна навіть... ну, та де ж не буває речей неподобних, — а як розміркуватись та роздуматись, у всьому цьому, далебі, щось є. Кажіть, що хочете, а такі пригоди бувають на світі; рідко, а бувають.

ШИНЕЛЯ

В департаменті... та краще не називати, в якому саме департаменті. Нічого лютішого немає, як ті департаменти, полки, канцелярії, одно слово, всякі урядові стани. Тепер уже кожна приватна людина вважає в особі своїй ображеним усє громадянство. Розповідають, зовсім недавно надійшла прозьба від отакого собі капітана-справника, не пригадаю, якого там міста, в котрій він висловлює виразно, що вже гинуть державні постанови і що святе ім'я його виголошується зовсім марно. А на доказ він додав до просьби величезний том якогось романтичного твору, де на кожній десятій сторінці витикається капітан-справник, і як де, то й зовсім у п'яній подобі. Так от, щоб не трапилося якої прикорости, то краще департамент, що про нього наша мова, ми назовемо одним департаментом. Так от, в одному департаменті та служив собі один чиновник, чиновник не сказати, щоб дуже видатний, низенький на зріст, трохи подзьобаний, трохи рудуватий, трохи навіть з вигляду присліпуватцій, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками по обидва боки щік і з кольором обличчя, як то кажуть, гемороїдальним... Що ж діяти, завинив тут петербурзький клімат. Коли ж говорити про чин (бо в нас найперше треба проказать чин), то він був те, що звється довічний титулярний совітник, з якого, відома річ, нажартувалися та пакепкувались до міри всякі писателі, що мають похвальний звічай наполягати на тих, хто не вкусить. На прізвище чиновник був Башмачкін. Уже з самого найменування бачимо, що воно колись то склалося від башмака; та коли саме, якого часу ще й яким способом склалося

воно від башмака, нічого того не знати. Батько їй дід і навіть шурин та й геть усі Башмачкини ходили в чоботях, тільки з тричі на рік підбиваючи нові шідметки. Наймення йому було: Акакій Акакієвич. Можливо, читальників воно здастся трохи чудне та вишукане, але можна запевнити, що його зовсім не шукали, а що сами собою склалися такі обставини, що ніяк не можна було дати іншого наймення, і от як саме воно сталося. Народився Акакій Акакієвич проти ночі, здається, коли не зводить мене моя пам'ять, під 23 березня. Покійниця-матінка, чиновниця і дуже добра жінка, налагодила, як і годиться, охристити дитину. Матінка ще лежала на ліжку навпроти дверей, а праворуч стояв кум, пречудесна людина, Іван Іванович Брошкин, що служив за столоначальника в сенаті, ще й кума, дружина квартального офіцера, жінка неабияких чеснот, Орина Семеновна Белобрюшкова. Породілі дали до вибору яке з трьох захоче вибрати: Моккія, Соссія, чи назвати дитину на честь мученика Хоздазата.

„Ні,— подумала собі покійниця,— такі все наймення якісь“. Щоб догоditи їй, розгорнули календаря в іншому місці; знов вийшли три наймення: Трифілій, Дула і Варахасій. „Ну, не кара божа,— проказала стара,— що воно за наймення такі, далебі, її не чула таких. Нехай би ще Варадат чи Варух, а то Трифілій та Варахасій“. Іще перегорнула сторінку — вийшли: Павликій та Вахтисій. „Ну, я вже бачу,— сказала стара,— що така, мабуть, його доля. А коли вже так, нехай країце зватиметься, як і його батько. Батько був Акакій, то нехай і син буде Акакій“. З того й пішов Акакій Акакієвич. Дитину охристили; і при тому вона заплакала і так скривилася, немов передчуvalа, що бути її титулярним совітником. Як бачимо, отак воно все й сталося. Ми розповіли все для того, щоб читальник міг сам побачити, що трапилося все з цілковитої неминучості і не змога була іншим ім'ям назвати. Коли саме і в який час потрапив він до департаменту і хто призначив його, цього ніхто не міг

пригадати. Скільки перемінилося директорів та всяких начальників, всі його бачили [на тому ж місці, в тім же стані, на тій же посаді, все тим самим чиновником рукописем; аж усі певні стали потім, що він, либонь, так і на світ народився уже зовсім готовий, у відмундирі і з лисиною на голові. В департаменті не показувано йому ніякої пошани. Сторожі не то що не вставали з місця, як він проходив, навіть і не дивилися на нього, немов би через приймальню пролетіла звичайна собі муха. Начальники поводилися з ним якось так холодно-деспотично. Отакий собі помічник столонаочальника простісінько тикає йому під ніс папери, не сказавши навіть: „перепишіть“, чи там: „ось цікава, нічогенъка справа“, чи щось би таке приемне, як ото за звичай у гречних урядах. І він забирав, подивившись тільки на папер, не зважаючи, хто йому поклав і чи мав на те право. Він забирав і одразу ж приладжувався писати його. Молоді чиновники кили та глувували з нього скільки ставало канцелярського дотепу, повідали тут же, при ньому, всякі вигадані про нього пригоди; про його хазяйку, сімдесятилітню бабу, говорили, ніби вона б'є його, допитувались, коли ж їхнє весілля, сипали на голову йому папірці, і звали це снігом. Та ні одним словом не обзвивався на це Акакій Акакієвич, наче б то нікого й не було перед ним; це не залишало навіть сліду на його роботі: серед усіх таких долягань не робив він ні одної помилки на письмі. Тільки як надто вже нестерпний був жарт, коли штовхали його під руку, заважаючи робити своє діло, він пробазував: „Лишіть мене, чого ви мене кривдите“. І щось чудне було в словах і в голосі, яким їх прооказувано. В ньому чулося таке щось нахильне до жалощів, що один молодий чоловік, недавно призначений, дозволивши собі, за прикладом інших, пожартувати над ним, раптом спинився, немов би прошпитий, і відтоді немов би все змінилося перед ним і стало в іншому вигляді. Неприродна якась сила відштовхнула його від товаришів, з якими він познайо-

мився, вбачивши в них пристойних, світських людей. І ще довго потім, серед найвеселіших хвилин, уявлявся йому низенький чиновник з лисинкою на лобі, з своїми проникливими словами: „лишіть мене, чого ви мене кривдите“,— і в цих проникливих словах бриніли інші слова: „я брат твій“. І закривався рукою бідолашний молодий чоловік, і багато разів здригався він потім на віку своїм, бачивши, скільки то в людині нелюдства, скільки то приховано лю того грубіянства у витонченій призвітості світській і, господи! навіть у людині, від світу визнаної за благородну її чесну...

Мало де можна було знайти людину, що тільки жила б у своїй посаді. Мало сказати: він служив ретельно, ні, він служив з любов'ю. Там, в тому переписуванні, йому мрівся свій розмаїтій і ласкавий світ. Насолода відбивалась на лиці його; одні літери були у нього фаворити, і коли доходив він до них, то сам не свій ставав: і присміхувався, і підморгував, і допомагав губами, так що з обличчя йому, бачилося, можна було прочитати кожну літеру, що виводило перо його. Коли б на міру його ретельності давано йому нагороди, він би, на диво собі, може б навіть потрапив у статські совітники; а то вислужив він, мовляли ті дотепники, його ж товариші, пряжку в петельці та геморой у сідельці. А втім, не можна сказати, щоб не було до нього жадної уваги. Один директор, добрий чоловік бувши і бажаючи нагородити його за довголітню службу, наказав дати йому щось там значніше, ніж те звичайне переписування; а саме з закінченої вже справи звелено було йому скласти якесь завідлення до другого уряду; справа полягала тільки в тому, щоб перемінити заголовний титул, та десь там замінити дієслова першої особи на третю. Це завдало йому стільки роботи, що він зовсім упрів, тер собі лоба і кінець - кінцем сказав: „Ні, краще дайте перепишу щось“. Відтоді й залишено його до віку переписувати. Поза цим переписуванням, вдавалося, для нього не було нічого. Він не думав зовсім про свою одежду: віц-

мундир його не зелений оув, а якогось рудувато-оброшняного больору. Комірчик на ньому був узенький, низенький, так що його шия, хоч і не довга вона була, поверх цього комірчика здавалася надмірно довгою, немов у тих гіпсовых кошенят, що мотаються головами, і яких носять на головах цілими десятками російські чужоземці. І повсіди щось та прилипало до його відмундиру: чи сінця трохи, чи якась собі ниточка; до того ж він мав особливу вправність, ходячи вулицею, нагодитися під вікно саме тоді, як із нього викидали всяке сміття, і тому раз-по-раз виношував на своїм кащеті обгрizки з кавунів, динь та інший такий непотріб. Ні разу за все життя не звернув він уваги на те, що діється та що трапляєтьсяаждоденно на улиці, а на це, як знаємо, завсіди подпвіться його ж таки брат, молодий чиновник, який так далеко проникливістю бистрого свого погляду заходить, що заприміти навіть, у кого на тому боці тротуару одпоролася знизу панталлон штрипка, і це завсіди викликає лукаву усмішку на лиці його. Та Акаїй Акаїєвич коли й дивився на щось, то вбачав у всьому свої чепурні, рівним письмом списані рядки, і хіба що тоді, як незннати звідки взявши, коняча морда клалася йому на плече і напускала ніздрями справжнього вітру на щоку, тільки тоді прімічав він, що не на середині рядка пробуває, а либо нь що насеред вулиці. Прийшовши додому, він одразу ж сідав до столу, нашвидку сборбав свої щі і з'їдав шматок м'яса з цибулею, зовсім не помічаючи їх смаку, і в усе це з мухами і зо всім, що б не трапилось на ту пору. Відчувши, що шлунок йому починає повнитися, вставав з-за столу, добував слойка з чорнилом і переписував папери, принесені додому. Коли ж їх не траплялось, він списував нарочито, власної втіхі ради, копію для себе, а надто як папір був прибметніший не так красою стилю, а надписанням до якоїсь нової чи то поважної персони.

Навіть у ті години, як зовсім потухає сіре петербурзьке-небо і ввесь чиновний люд наївся й пообідав

хто що мав, відповідно до даваної йому платні та власної охоти, коли все вже відпочило після департаментського скрипіння перами, біганини, своєї її чужої неминучої праці і всього того, що завдає собі з власної волі, навіть більше, як треба, невгамовна людина, коли чиновники халаютися віддати втікам дозвільний час-годину: хто жвавіший,— мчить до театру; хто на вулицю, приділяючи його па розглядання деяких капелюшків; хто на вечірку, змарнувати його в компліментах якісь там гарненькій дівчині, зірніці невеликого чиновницького кола; хто, і це буває найчастіше, іде просто до свого брата чиновника на четвертий чи третій етаж, у дві невеликі кімнати з передпокоем чи кухнею і деякими модними претенсіями, лямпою чи іншою річчю, здобутою багатьма пожертвами, відмовою від обідів та гулянок; одно слово, навіть тоді, коли всі чиновники розпорощуються по маленьких приміщеннях приятелів своїх пограти в штурмового віста, попиваючи із шклянок чай з копійчаними сухарями, затягаючись димом з довгих цибухів, підвідаючи під час здавання якусь там плітку, занесену з вищого товариства, а від нього ніколи і ні в якому стані не може відмовитись наша росіянин, або навіть, коли нема про що говорити, розказуючи прадавню анекдоту про коменданта, що прийшов йому сповістити, ніби одрубано хвоста коневі на фальконетовому монументі; — одно слово, коли все прагне розважитись, Акаакій Акаакієвич не знав і тоді ніякої розваги.

Ніхто не міг сказати, щоб колись бачив його на будь-якому вечорі. Написавшись до смаку, клався він спати, усміхаючись загодя від думки про завтрашній день: що то бог пошле переписувати завтра? Так спливало сумирне життя людини, що вміла, на чотири сотні жалування, бути задоволеною з своєї долі, і допливло б, можливо, до глибокої старости, якби не випадало всяких злигоднів на життєвій дорозі не то що титуллярним, а навіть і тайним, дійсним, надвірним і всяким

радникам, навіть і тим, що нікому не дають ради, та й сами ні від кого її не мають.

Є в Петербурзі лютий ворог усім, хто бере чотириста рублів жалування на рік, чи щось близько того. Ворог цей не хто інший, як наш північний мороз, хоча й каже дехто, ніби він дуже здоровий. Об дев'ятій годині ранку, саме о тій годині, як вулиці вкривають ті, що йдуть до департаменту, починає він давати таких дошкільних та колючих щиглів по всіх не розбираючи носах, що бідолашні чиновники зовсім таки не знають, куди й подітись з ними. В той час, коли навіть у заклощотаних високими урядами болить чоло від морозу і слізози виступають з очей, злощасні титулярні радники бувають часом геть безпорадні. У весь порятунок полягає в тому, щоб у благенькій шинельці перебігти якнайшвидше п'ять чи шість улиць і потім натупатись гарненько ногами в швайдарській, поки не відтають з того вся замерзла дорогою здатність і хист до урядового чину. Абакій Акакієвич з якогось часу став відчувати, що його особливо якось дошкіульно почало припікати в спину і в плече, хоч і як він швидко намагався перебігти законне віддалення. Він подумав, нарешті, чи не має в собі якогось ганджу його шинеля. Роздивившись її гарнеп'ко в себе вдома, він побачив, що в двох чи трьох місцях, саме на спині та на плечах, вона стала зовсім як серпанок: сукно так уже витерлось, що світилося, а підбивка геть розлізлася. Треба сказати, що й шинеля Абакія Акакієвича теж була на посміх чиновницький; її заперечувано навіть благородне ім'я шинелі і взивано капотом. Та й справді, вона була якось дивно влаштована: комір її зменшався щороку все помітніше, бо вжиткувався на підлатування інших частин її. Підлатування не виявляло кравцевої майстерності і з того виходило справді щось мішком діло і таки негарно. Побачивши, що сталося, Абакій Акакієвич надумався, що шинелю треба буде понести до Петровича, до кравця, що мешкав десь на четвертому етажі по чорних сходах і хоч був

сліпий на одне око і мав ряботиння по всьому виду, досить щасливо порався з латанням чиновницьких та всяких інших панталон і фраків, звичайна річ, коли перебував у тверезому стані і не вбивав собі в голову якихось інших намірів. Про цього бравця, звичайна річ, не слід би й говорити багато, та коли вже так заведено, щоб у повісті характер всякої особи було достоту списано, то, нічого не вдіш, давайте нам і Петровича сюди. Спершу взвивався він просто Григорій і колись був крішаком якогось там пана; Петровичем він почав зватися відколи здобув відпускну і став випивати таки добрењко у всякі свята, спершу у великих, а потім, не розбираючи, у всі церковні, де тільки стояв у календарі хрестик. У цій справі не зраджував він звичаїв дідівських і, сварячись із жінкою, взвивав її жінкою публично ще й німкенею. А як уже зайдло про жінку, то треба буде й про неї мовити слів зо двоє; та, на жаль, про неї не багато було чути, хіба тільки те, що в Петровича є жінка її ходить на віть у чіпці, а пе в хустці; та красою, здається так, не могла вона похвалитися; принаймні, зустрічаючись з нею, самі тільки гвардійські салдати зазирали її під чіпець, моргнувши вусом і видавши якийсь особливий голос.

. Виходячи до Петровича по сходах, що всі, правду кажучи, були залиті водою та помиями і наскрізь пропішли тим спиртуозним духом, що аж очі видає і, як це відомо, властивий неминуче всім чорним сходам петербурзьких домів,— виходячи по сходах, Акакій Акакієвич роздумував уже про те, скільки то загадає Петрович, і в думці поклав собі ще давати більше двох рублів. Двері були розчинені, бо господиня, готовуючи якусь рибу, напустила стільки диму на кухні, що не видно було навіть і тарганів. Акакій Акакієвич пройшов через кухню, не помічений навіть і самою господинею, і вступив, нарешті, до кімнати, де побачив Петровича, що сидів на широкому дерев'яному нефарбованому столі, підгорнувши під себе ноги свої, немов

який турецький паша. Ноги його, за краве́цьким зви-
чаем, як сидять вони за роботою, були зовсім голі;
і в око найперше впав великий палець, дуже відомий
Акаакієві Акаакієвичу, з якимось покаліченім нігтем, тов-
стим та мідним, мов панцир у черепахи. На шиї
в Петровича висів міток шовку й ниток, а на колінах
лежала якась дранина. Він уже хвилини зо три всилю-
вав нитку в голчане вушко, не потрапляв і тому вельми
сердився на темінь і на саму навіть нитку, буркотячи
стиха: „Не лізе, азіята! Уілась ти мемі, шельма
така!“ Акаакієві Акаакієвичу прикро було, що нагодився
він саме в таку пору, коли Петрович сердився: по-
любляв він замовити щось Петровичу тоді, коли той
був уже напідпитку, або, як виповідала його жінка:
„заправився сивухою, чорт одноокий“. В такому стані
Петрович, бувало, дуже охоче збавляв і погоджувався,
раз-у-раз навіть кланявся та ще й дякував. То правда,
що по тому приходила жінка, з плачем, щоби чоловік,
мовляв, був п'яний і через те задешево погодився; та
гривеника, було, якогось накинеш,— і на тому й край.
А зараз Петрович, здавалося, тверезий був, а з того
крутій, позгодливий і охочий загинати несвітенні
ціни. Акаакій Акаакієвич зміркував це і хотів було
вже, як то кажуть, позадкувати звідціль, та діло
вже було почате. Петрович прискалив на нього дуже
пильно єдине своє око, і Акаакій Акаакієвич мимовільно
почав:

— Здоров, Петровичу.

— Здорові були, добродію,— мовив Петрович і скоса
поглянув своїм оком на руки Акаакія Акаакієвича, щоб
назирити, яку то здобич той несе.

— А я це до тебе, Петровичу, як його... — Треба
сказати, що Акаакій Акаакієвич висловлювався здебіль-
шого прійменниками, прислівниками і, врешті, такими
частинами, що зовсім нічого не означають. Якщо ж
випадало дуже скруто, то він навіть мав собі звичку
зовсім не довінчувати мови, так що найчастіше, по-
чавши розмову словами: „Воно, далёбі, як його...“ на

тому він і кінчав і сам навіть призабував, гадаючи, що все вже сказав.

— Та що ж воно таке? — сказав Петрович і оглянув разом з тим одним своїм оком увесь відмундир його, почавши з коміра до рукавів, спинки, фалдів і застіжок, яке все він добре знат, бо воно було власної його роботи. Такий уже той звичай у кравців: це перше, що він зробить зустрівшись.

— А я оде, як його, Петровичу... шинеля' ось, сукно... ось бачиш, скрізь в інших місцях зовсім мідненьке... воно трошки приплилось і видається немов старе, а воно нове, та ось тільки в одному місці трошки, як його... на спині, та ще ось на одному плечі проптерлось, та ще на цьому плечі трошечки... бачиш? оде і все. І роботи небагато...

Петрович уявив капота, розкладив його спершу на столі, роздивлявся довго, покрутів головою і поліз рукою за вікно взяти круглу табатирку з портретом якогось генерала, — якого саме, не знати, бо те місце, де обличчя, було проткнute пальцем і потім залиплене чотприкнутим шматочком паперу.

Понюхавши табаки, Петрович розчепірив капота на руках і подивився його проти світу, і знов покрутів головою; ще раз ізняв накришку з генералом, залипленим папірцем, і, набивши носа табакою, закрив, сковав табатирку і аж тоді вже промовив:

— Ні, не можна полагодити: кепська гардероба.

Акакієві Акакієвичу від цих слів тъхнуло серце.

— Чом же не можна, Петровичу? — сказав він мало не благущим голосом дитини, — тільки ж і всього, що на плечах попротералося, та є ж у тебе якісь обрізки...

— Та обрізки знайти можна, обрізки знайдуться, — мовив Петрович, — та приштити їх не можна: діло зовсім гниле, зачепиш голкою, — а воно вже й розлашиться.

— Нехай собі розлазиться, а ти зараз же латочку.

— Та латочки ж ні на що покласти, держатися їй нема за що: виносилося до краю. Тільки їй слави, що сукно, а вітер подме, то їй розв'ється.

— Ну, та якось уже прилаштуй. Як же це так, далебі, як його...

— Ні,—сказав Петрович твердо,—нічого не можна зробити. Діло зовсім кепське. Краще вже ви, як прийде зимова холодна пора, наробіть собі з неї онучок, бо панчоха не гріє. Це німці вигадали, щоб собі більше грошей забирати (Петрович любив при нагоді шпигунти німців); а шинелю вже, мабуть, доведеться вам нову справляти.

На слово „нову“ Акакієві Акакієвичу потемніло в очах і все, що було в кімнаті, так і пішло перед ним плутатися. Він ясно бачив самого тільки генерала із залипленим обличчям, на накрищі Петровичної табатирки.

— Як це нову?—сказав він, все ще наче б то бувши у сні: — та в мене їй грошей на це нема.

— А так, нову,—сказав з варварським спокоєм Петрович.

— Ну, а коли б довелося нову, то як би вона, як його?..

— Цебто, скільки те стане?

— Атом.

— Та три півсотенні з лишком треба буде покласти,—мовив Петрович і стулив при цьому виразливо губи. Він дуже полюбляв великі ефекти, отак раптово якось спантеличити і потім глянути скоса, як спантеличений скривиться від таких слів.

— Півтораста рублів за шинелю!—скрикнув бідолашний Акакій Акакієвич, скрикнув, може, вперше на віку, бо завсіди прикметний був з тихого голосу.

— А так,—сказав Петрович,—та ще як до шинелі. Коли покласти на комір куницю, та пустити відлогу на шовковій підбивці, то в двісті хіба вбереш.

— Петровичу, зроби ласку,—говорив благаючи Акакій Акакієвич, не чуючи і намагаючись не чути

Петровичевих слів та всіх його ефектів,— якось уже полагодь, щоб хоч скількинебудь ще послужила.

— Та ні, це буде — і роботу марнувати, і гроші задарма витрачати,— сказав Петрович, і Акакій Акакієвич після таких слів вийшов зовсім знищений. А Петрович, коли той пішов, довго ще стояв, виразливо стиснувши губи і не беручись до роботи, задоволений, що й себе показав, та й кравецького майстерства так само не зрадив.

Вийшовши на улицю, Акакій Акакієвич чувся немов у сні. „Отаке то діло таке“, говорив він сам до себе: „я, далебі, й не думав, щоб воно тралілось, як його...“ а по тому, трохи помовчавши, додав: „так ось воно я! нарешті, ось воно як склалося! а я, далебі, і гадки собі не мав, щоб воно отак було“. По цьому він ізнов довгенько помовчав, після чого проказал: „Так отак то! от яке вже, справді, ніяк не сподіване як його... цього б то ніяк... отака то притичина!“ Сказавши це, він, замісто йти додому, пішов зовсім у протинний бік, сам того не помічаючи. Дерогою зачепив його усім забрудненим своїм боком сажотрус і почорнив усе плече йому; ціла шапка вапні висипалася на нього з верхівлі якогось будування. Він цього нічого не помітив, і вже потім, коли наштовхнувся на будочника, як той, поставивши біля себе свою алебарду, натрушував з ріжка на мозолястий кулак табаки, тільки тоді трохи опам'ятався, та й то через те, що той будочник сказав:

— Чого прешся в самісіньку твар? нема тобі трухтуару?

Це примусило його розкинутися і повернути додому. Тільки тут почав він на думки збиратися, збагнув справжній свій стан, почав розмовляти сам із собою вже не уривчасто, а розсудливо й одверто, немов би з розважним приятелем, з яким можна поговорити про діло найсердешніше і найближче. „Ну, ні“, сказав Акакій Акакієвич: „зараз з Петровичем не можна говорити: зараз він, як його... жінка, мабуть, якось там

попобила його. А краще ось я прийду до нього в неділю ранком; він після вчорашньої суботи буде на око косий і заспаний, то йому треба буде похмелитися, а жінка грошей не дастъ, а тоді я йому гривеника і, як його, в руку,— і він буде тоді на згоду лекший, і шинеля тоді й як його...“ Так розмислив сам із собою Акакій Акакієвич, розважав себе і дочекався першої неділі, і, побачивши здалеку, що жінка Петровича пішла кудись із дому, він — просто до нього. Петрович, справді, після суботи дуже косив обом, голову хилив додолу і зовсім був заспаний; та не зважаючи на те, як тільки почув, про що мова, то наче його чорт штовхнув.— Не можна,— сказав він,— треба замовити нову.

Акакій Акакієвич тут йому і всунув гривеничка.

-- Дякую вам, добродію, щдкреплюсь трохи за ваше здоров'я,— сказав Петрович,— а про шинелю вже не турбуйтесь: вона ні на що годяще не згодиться. Нову шинелю я вже вам пошию на славу, тут ми наполяжемо.

Акакій Акакієвич почав був знову щоб латати, та Петрович не дочув і сказав:

— А що нову я вам пошию безпремінно, то вже маєте на мене покластися, як слід подбаемо. Можна буде навіть так, як пішла мода, комір буде застібатись на срібляні лапки під апліке.

Отут і побачив Акакій Акакієвич, що без нової шинелі йому не обйтися, і зовсім занепав духом. Та як же справді, за що, за які гроші її справити? Воно то можна було б трохи покластися на майбутню нагороду до свят, та гроші ці давно уже призначені і розподілені наперед. Треба було справити нові пантальони, заплатити шевцеві давній борг за зроблені нові пришиви до старих халівок, та слід би було замовити швачці три сорочки і зо дві штуки тієї білизни, що її неприєстично називати в друкованім слові; одно слово, всі гроші зовсім мали розійтися, і якби навіть директор був таєм ласкавий, що замісто сорока рублів наго-

роди, приділив би сорок п'ять чи п'ятдесят, то все ж залишиться така вже дрібниця, що вона в шинельному капіталі буде краплиною в морі. Хоча, звичайна річ, він зінав, що в Петровича була примха загнути знев'язь чорт батька зна яку незмірну ціну, тає що вже було сама жінка не могла здергатись, щоб не скрикнути:

— Що це ти з глузду з'їхав, дурню такий! Іншим разом за дурницю візьме роботу, а зараз надало йому загнути таку ціну, що її сам її не варт.

Хоча, звичайно, він зінав, що Петрович і за вісімдесят рублів візьметься пошити, та все ж звідки їх узяти ці вісімдесят рублів? Половину ще можна б знайти: половина знайшлась би; може, навіть, трохи й більше; та де взяти другу половину?.. Але спершу читальникам треба знати, де взялася перша половина. Акакій Акакієвич мав собі звичку із кожного витрачуваного рубля відкладати по шажку в невеличку скриньку, замкнену на ключ, з прорізаною зверху дірочкою, щоб кидати гроши. Наприкінці кожного півріччя він ревізуував заощаджену мідну суму і заміняв її на дрібне срібло. Так велося в нього уже здавна, і таким способом, за кілька років, зібралося заощаджених грошей більше, ніж сорок рублів. Отож, половина була в руках; та де ж узяти другу половину? де взяти ще сорок рублів? Акакій Акакієвич думав-думав і надумався, що треба буде зменшити заведені витрати протягом хоча б, принаймні, одного року: вивести з ужитку чай увечорі; не світити вечорами свічки, а як трапиться робота; іти в кімнату до хазяйки і працювати при її свічці, ходячи вулицею, ступати як можна легше й обережніше по каменю й плитах, мало не навишиньках, щоб отак за короткий час не стерти підметок; як можна не часто віддавати прачці мити білизну, а щоб не заношуvalась, то кожного разу, приходячи додому, скидати її і залишатися в одному тільки демікотоновому халаті, дуже давньому і від самого часу заощаджуваному. Треба сказати правду, що спочатку йому було

важкенько звикати до таких обмежень, та потім якось то воно павиклося і пішло доладу,—він зовсім привычався навіть голодувати вечорами; та за те живився духовно, плекаючи в думках своїх вічну ідею майбутньої шинелі. З того часу наче б то саме існування його стало ніби змістовнішим, неначе б він одружився, неначе б якась інша людина проживала в ньому, наче б він не самотою був, а якась то приемна подруга життя присогласилась проходити з ним разом життєву путь,— і подруга ця була не хто інша, як та сама шинеля на товстій ваті, на міцній підбивці, що й зносу їй нема. Він став якби жвавіший, навіть твердішої вдачі, як от людина, що вже визначала її поставила собі мету. З обличчя і з його вчинків зникли сами собі сумнів, вагання, словом сказати,— усі хистки й непевні риси. Огонь часом запалювався в очах його, в голові навіть мріли надто сміливі і найодважніші думки: а чи не покласти, справді, куниці на комір? Роздумування про таке трохи не привело його до неуважності. Одного разу, переписуючи бумагу, він за малим не зробив був помилки, та що майже вголос крикнув: „ух!“ і перехристився. Протягом кожного місяця він хоч один раз навідувався до Петровича, щоб поговорити про шинелю: де краще купити сукна, і якого на колір, і по чому,— і хоча трохи й заклопотаний, та повсіди втішений повертається додому, гадаючи, що прийде ж нарешті час, коли все це буде куплено і коли шинеля пошита буде. Справа наладилася навіть швидше, ніж він думав. Наперекір усім сподіванням, директор поклав Акакію Акакієвичу не сорок і не сорок п'ять, а цілих шістдесят рублів. Чи він передчував, що Акакію Акакієвичу потрібна шинеля, чи само воно так склалося, але в нього через це зібралось зайвих двадцять рублів. Цей причинок прискорив справу. Іще яких там два-три місяці лігенького голодування — і в Акакія Акакієвича набралось, справді, близько восьми-десяти рублів. Серце його, загалом дуже спокійне, почало битися. Першого ж дня він вирушив разом з Пе-

тровичем по крамницях. Купили сукна дуже гарного, і не диво, бо про це думали ще за півроку до того і не було того місяця, щоб не заходили до крамниць примірятися до ціни; зате сам Петрович сказав, що кращого сукна й не буває. На підбивку вибрали коленкору, але такого добротного та дебелого, що він, як говорив Петрович, був ще кращий за шовк і навіть на вигляд показніший та лисночіший. Куніці не купили, бо вона, справді, була дорога, а замість неї вибрали кішку, найкращу, яка тільки знайшлася в крамниці,— таку кішку, що здаля могла любісінько відатись за куніцю. Петрович порався з шинелею тільки дью тижні, бо чимало роботи було з стебнуванням, а то вона була б готова раніше. За роботу Петрович уявив дванадцять рублів — менше ніяк не можна було: геть чисто все було шито на шовку, подвійним дрібним швом, і по кожному шву Петрович потім пройшов власними зубами, витискуючи ними всякі фігури. Це було... важко сказати, якого саме дня, та мабуть, найурочистішого дня в житті Абакія Акаїєвича, коли Петрович приніс, нарешті, шинелю. Він приніс її ранком, саме перед тою годиною, як треба було йти до департаменту. Ніколи б іншим часом не припала так додрично шинеля, бо вже починалися досить міцні морози і, наче б то, гровилися ще збільшитись. Петрович повинувся з шинелею, як і подоба пристойному кравцеві. На обличчі його змалювався вираз такий значущий, що Абакій Акаїєвич такого ще й не бачив. Здавалось, він почув повнок мірою, що зробив не абияке діло і що враз виявив у собі безодню, яка розмежовує кравців, що пришивають тільки підбивку та перещивають, від тих, що шиють нове. Він витяг шинелю з хустки до носа, в якій приніс її (хустка була тільки що від прачки; він уже потім згорнув і поклав її в кишеню для вжитку). Витягши шинелю, він дуже згорда поглянув і, тримаючи в обох руках, накинув дуже хвацько на плечі Абакію Акаїєвичу; потім потяг і обсмикув її ззаду рукою донизу; далі запинав нею Абакія Акаїя

кієвича трохи наопаш. Акаакій Акаакієвич, як людина літня, хотів попробувати в рукава; Петрович поміг надіти і в рукава — вийшло, що і в рукава було добре. Одно слово, що шинеля була зовсім і саме до міри. Петрович не обминув нагоди сказати, що він так тільки, через те, що живе без вивіски на невеликій вулиці і до того ж давно знає Акаакія Акаакієвича, з цієї тільки причини взяв тає дешево, а на Невському проспекті з нього взяли б за саму тільки роботу сімдесят п'ять рублів. Акаакій Акаакієвич про це не хотів розводитись з Петровичем, та й боявся всяких великих грошей, що ними Петрович так любив замулювати очі. Він розплатився з ним, подякував і вийшов одразу ж в новій шинелі до департаменту. Петрович пішов слідом за ним, і, заставшись на вулиці, довго ще дивився здаля на шинелю і потім пішов навмисне вбік, щоб кривим провулком обійшовши, забігти знову на вулицю і подивитися на свою шинелю з другого боку, це бо престо спереду. Тимчасом Акаакій Акаакієвич ішов в найсвятковішому знесенні всіх почувань. Кожну мить у хвилині відчував він, що на плечах його нова шинеля, і кілька разів навіть усміхнувся від душевної втіхи. Та й справді, користь подвійна: і те, що тепло, і те, що гарно. Дороги він не помітив зовсім і враз спам'ятився в департаменті; в швайцарській він скинув шинелою, обдивився її навкруги і доручив під особливий догляд швайцарові. Не знати яким способом в департаменті враз усі почули, що в Акаакія Акаакієвича нова шинеля, і що капоти вже більше немає. Всі тієї ж хвилини вибігли до швайцарської дивитися нову шинелю Акаакія Акаакієвича. Стало поздоровляти його, вітати, так що той спершу тільки усміхався, а потім зробилось йому ніяково. Коли ж усі, приступивши до нього, почали говорити, що годиться покропити нову шинелю і що, принаймні, він повинен впорядити для всіх вечірку, Акаакій Акаакієвич сторопів до краю, не здав, що йому робити, що його відповідати і як відмогтися. Він уже, по кількох хвилинах, увесь почер-

вонівши, почав був запевняти досить простосердно, що це зовсім не нова шинеля, що це тає собі, що це стара шинеля. Врешті один з чиновників, якийсь то навіть помічник столонаочальника, мабуть для того, щоб показати, що він зовсім не гордовитий і знається навіть з нижчими за себе, сказав:

— Так тому й бути: я замісто Акакія Акакієвича справляю вечірку, і прошу до мене сьогодні на чай: я ж як на те, сьогодні іменинник.

Чиновники, натуральна річ, тут же й поздоровили помічника столонаочальника і охоче пристали на запросини. Акакій Акакієвич став був відмагатися, та всі почали говорити, що непоштово, що просто таки стид і сором, і він уже ніяк не міг відмовитися. Проте, йому потім стало приємно, як гадав, що він матиме нагоду пройтися навіть і ввечорі в новій шинелі. Увесь цей день був для Акакія Акакієвича неначе найбільше урочисте свято. Він повернувся додому в найщасливішому стані душевному, скинув шинелю і повісив її обережно на стіні, намилавшись іще раз сукном і підбивкою, і потім навмисне вийняв, щоб порівняти колишню капоту свою, зовсім розлізлу. Він глянув на неї і сам навіть засміявся: така була незміренна відмінність. І довго ще потім за обідом усе він усміхався, як тільки пригадував собі, в якому стані була його капота. Прообідав він весело і після обіду вже нічого не писав, ніяких бумаг, а так трошки посибаритствуває у ліжку, поки не стемніло. Потім, не відкладаючи діла, зодягся, надів на плечі шинелю і вийшов на вулицю. Де саме жив гостелюбний чиновник, на жаль, не можемо сказати: пам'ять починає нас дуже зраджувати, і все, що тільки є в Петербурзі, всі вулиці й будинки злилися й перемішалися так у голові, що вельми важко добути відті щонебудь у пристойному вигляді. Хоч як би воно було, але запевне, принаймні, те, що чиновник мешкав у кращій частині міста, це б, дуже не близько від Акакія Акакієвича. Спершу треба було Акакію Акакієвичу пройти деякі безлюдні вулиці з немічним освітленням,

але, в міру як наближався він до квартири чиновника, вулиці ставали живіші, людніші, ясніше освітлені; пішоході стали майоріти частіше, почали стріватися лі дами, гарно зодягнені; на чоловіках траплялися боброві коміри; не зчаста зустрічалися ваньки з дерев'яними срібчастими своїми санками, п'яхуваними у золотий гвіздочок; навпаки, все стрівалися лихачі в малинових плисових шапках, з лакованими санками, з медвежими запонами, і перелітали вулицю, риплячи колесами по снігу, карети з прикрашеними козлами. Акакій Акакієвич на все це дивився як на новину: він уже кілька років не виходив вечорами на вулицю. Зацікавлено спинився проти освітленого вікна магазину подивитись на картину, де змальовано було якусь то вродливу жінку, що скидала з себе черевичок, світла чи отак всією ногою, дуже гарненькою; а за її спинною, з дверей другої кімнати, виставив голову якийсь чоловічина з бакенбардами і пишною еспаньолькою під губою. Акакій Акакієвич покрутів головою і всміхнувся, і потому пішов собі далі. Чого він усміхнувся? Чи того, що побачив річ зовсім незнану, а проте таку, що в кожного про неї зберегається якесь почуття, чи подумав він, як і багато інших чиновників, таке: „Ну, ці вже мені французи! що й казати. Коли вже захотять щось такого, то вже справді тобі отаке...“ А, можливо, навіть і цього не подумав: та не можна ж залізти в душу людині і знати все, що вона собі подумає. Врешті добився він до будинку, де проживав помічник столоначальника. Помічник столоначальника жив на широку руч — на сходах світив ліхтар, квартира була на другому етажі. Зайшовши до передпокою, Акакій Акакієвич побачив на підлозі цілі шереги кальош. Між ними, посеред кімнати, стояв самовар, шумуючи й пускаючи клубами пару. На стінах висіли все шинелі та плащі, а поміж них деякі були навіть з бобровими комірами чи з оксамитними вилогами. За стіною було чути крик і гомін, що враз стали прозорі й дзвінки, коли відчинено

двері і вийшов лакей з тарелею, заставленою випорожненими шклянками, молочником і кошиком з сухарями. Видно, чиновники уже давно зібралися і випили по першій шклянці чаю. Акакій Акакієвич, повісивши сам шинель свою, увійшов у кімнату, і перед ним чайнули заразом свічі, чиновники, люльки, столи для карт, і невиразно вразила його ухо перебіжна, зо всіх боків здіймаючись, розмова і скрипіння пересовуваних стільців. Він спинився дуже несміливо серед кімнати, шукаючи та намагаючись придумати, що йому робити. Та його вже побачили, галасливо привітали і всі одразу ж пішли до передпокою і знову оглянули його шинелю. Акакій Акакієвич хоч трохи її зніяковів, але, бувши людиною щиро сердною, не міг не порадуватись, що так, усі похвалили шинель. Потім, звичайно, всі облишили і його, її шинелю, і повернулися, як то водиться, до столів, призначених для віста. Все це: крик, гомін і натовп людський—все це якесь то дивне було Акакію Акакієвичу. Він просто не зінав, як йому бути, буди подіти руки, ноги і всього себе; нарешті, підсів він до грачів, дивився в карти, заглядав тому чи іншому в обличчя і за деякий час почав позіхати, відчувати нудьгу,—тим більше, що вже давно настала та година, коли він, своїм звичаєм, лягав спати. Він хотів був попрощатися з господарем, та його не пустили, кажучи, що неодмінно треба випити, на честь обнови, по бокалу шампанського. За годину подано вечерю, де були вінегрет, холодна телятина, паштет, кондитерські піріжечки і шампанське. Акакія Акакієвича прислували випити два бокали, після яких він відчував, що в кімнаті стало веселіше, проте ніяк не міг забути, що вже дванадцята година і що давно пора додому. Щоб часом не надумався затримати його господар, він потихеньку вийшов в кімнати, знайшов у передпокою шинелью, що, як він з жалем побачив, лежала на підлозі, обтрусив її, зняв з неї кожну шір'янку, надів на плечі і зійшов по сходах на вулицю. На вулиці все ще було ясно. Деякі роздрібні крамнички, щі неzmінні клюби

дворового і всякого люду, були відчинені; інші ж, які були позамикані, світилися проте довгими смугами світу на всю щілину в дверях, на знак того, що вони там не позбулися ще товариства, і, мабуть, дворові служниці чи слуги іще докінчують свої пересуди і тे-ревені, вкидаючи своїх панів у найтемнішу непевність про місце свого перебування. Акакій Акакієвич ішов у доброму гуморі, навіть раптово був побіг, не знати чого, за якоюсь дамою, що немов близькавпця промайнула повз нього і в якої вожна частина тіла була сповнена надзвичайної руханини. Проте він одразу ж спинився і знов пішов, як і раніш, дуже тихо, зовсім здивувавшись з несподіваної своєї моторності. Незабаром простяглися перед ним ті безлюдні вулиці, що навіть і вдень не такі то веселі, а ввечорі то й поготів. Тепер вони стали ще глухіші та відлюдніші: ліхтарів порідшало — десь то олії вже менше було видавано, почалися дерев'яні будинки, паркані, нігде ні духа; блищає тільки сніг на улицих та засмучено чорнілі з причиненими віконницями сонні низенькі хибарки. Він надійшов до того місця, де вулицю перетинає безкінечний майдан, що потоїбіч його домочки ледве було видно і сам він стелився страшною пустелею.

Віддалеки, бог знає де, миготів огник у якісь будці, що, здавалось, стояла на краю світу. Веселість Акакія Акакієвича якось тут значно підупала. Він ступив на майдан не без мимовільного якогось остраку, наче б то сердце його передчувало щось недобре. Він оглянувся назад і на всі боки — наче море навколо нього. „Ні, краще й не дивитись“, подумав і йшов, заплющивши очі, і коли розплющив їх, щоб глянути, чи близько кінець майдану, враз побачив, що перед ним стоять, майже перед носом, якісь люди з вусами, — які саме, цього він не міг навіть розібрати. Очі йому затуманилися і забилося в грудях.

— А шинеля, любонь, моя! — сказав один з них гrimним голосом, скопивши його за комір.

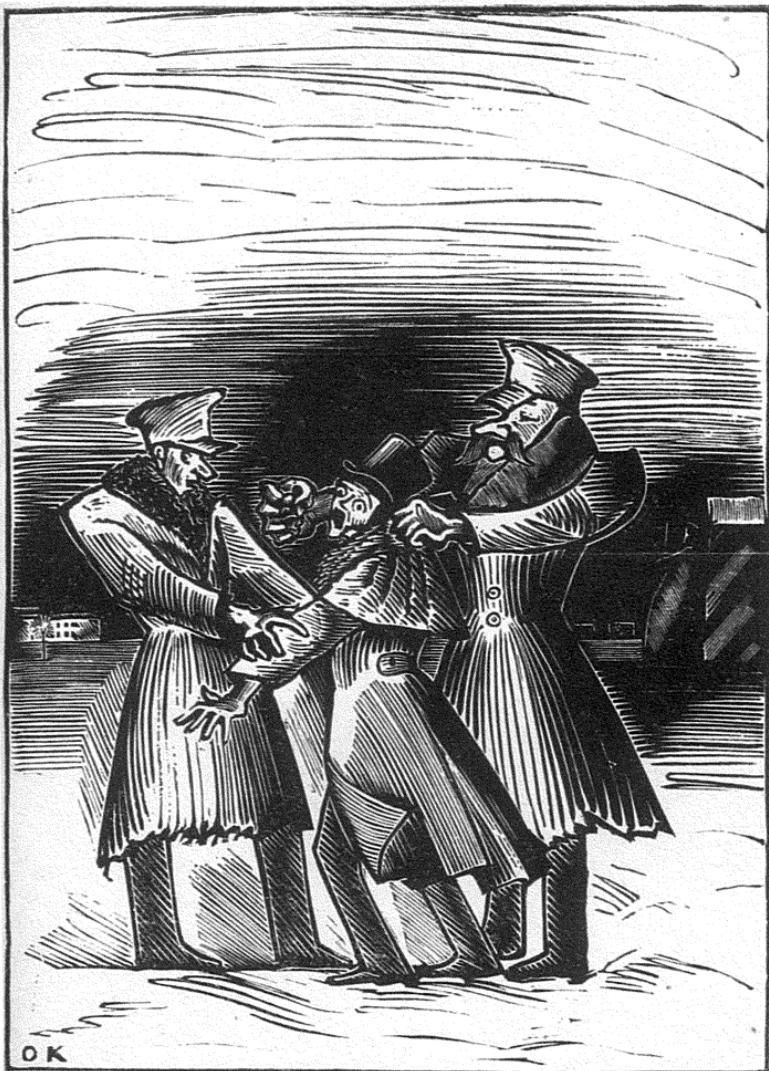
Акакій Акакієвич хотів був уже закричати: „рятуйте“, як другий приставив йому до самого рота кулака, завбільшки з чиновницьку голову, і промовив:

— Ану лишень крикни!

Акакій Акакієвич чув тільки, як зняли з нього шинелю, дали йому штовхана коліном, і він упав навзнак на сніг і нічого вже більше нечув. За білька хвилин віл опам'ятився і звівся на ноги, та вже нікого не було. Він почував, що в полі холодно і шинелі нема, почав кричати; та голос, здавалося, й не думав долітати до країв майдану. Повний одчаю, не перестаючи кричати, кинувся він бігти через майдан просто до будки, біля якої стояв будочник і, спершись на свою алебарду, дивився, здається, з цікавістю, бажаючи дінатись, якого це біса біжить до нього здаля і кричить людина.

Акакій Акакієвич, прибігши до нього, почав задиханим голосом кричати, що він спить і ні за чим не дивиться, не бачить, як грабують людину. Будочник відповів, що він не бачив нічого, тільки бачив як спинили його серед майдану якісь двоє людей, але думав, що то були його приятелі; а що краще йому замість того, щоб задарма лаятись, сходити завтра до наглядача, то наглядач розшукав, хто взяв шинелю. Акакій Акакієвич прибіг додому зовсім у безладді: волосся, якого ще було трохи у нього на скронях та потилиці, геть розтріпалося; бік і груди і всі панталони були в снігу. Стара господиня його квартири, зачувши сильний гуркіт у двері, похапцем скочила з постелі і, в черевику на одній тільки нозі, побігла відчинити двері, притримуючи на грудях своїх, ради скромності, рукою сорочку; але, відчинивши, поточилася назад, побачивши в такому вигляді Акакія Акакієвича. Якже розповів він, що сталося, вона сплеснула руками і сказала, що треба йти просто до частного, що квартальний обдурити, пообіцяє і почне водити; а краще всього йти просто до частного, що він навіть по знаку їй, бо Анна, чухонка, що служила раніш у неї

за кухарку, стала тепер у частного за п'янку, що вона часто бачить його самого, як він проїздить повз їх дім, і що він буває кожної неділі в церкві, молиться, і в той же час весело дивиться 'на всіх, і який, отож, zo всього видно, повинен бути доброю людиною. Вислухавши такий рішенець, Акаакій Акаакієвич, засмучений, побрів до своєї кімнати, і як він провів там ніч,— нехай скаже той, хто може хоч трохи уявити собі чуже становище. Раненько-вранці пішов він до частного; але сказали, що спить; він прийшов о десятій — сказали знову „спить“; він прийшов об одинадцятій годині -- сказали: „та нема частного вдома“; він в обідню пору — та писарі в прихожій ніяк не хотіли пустити його і хотіли неодмінно знати, за яким він ділом і яка йому потреба, і що таке сталося; так що, врешті, Акаакій Акаакієвич вперше в житті захотів показати характер і сказав навідруб, що йому треба персонально бачити самого частного, що вони не сміють його не допустити, і що він прийшов з департамента за казенным ділом, а що ось як він на них поскаржиться, то вже тоді вони знатимуть. Проти цього писарі нічого не посміли сказати, і одні із них пішов викликати частного. Частний якось дуже чудно прийняв розповідь про грабування шинелі. Замість того, щоб звернути увагу на головний пункт справи, він почав розпитувати в Акаакія Акаакієвича: та чого він так пізно повертається? та чи не заходив він і чи не був у якомусь непорядному домі? так що Акаакій Акаакієвич засоромився зовсім і вийшов од нього, і сам не певний, чи набере належного ходу справа про шинелю, чи ні. У весь цей день він не був на уряді (единий випадок за його життя). На другий день прийшов він увесь блідий і в старій капоті своїй, що стала іще нужденіша. Повість про грабунок шинелі,— хоч і знайшлися такі чиновники, що не обминули навіть і тут посміялися з Акаакія Акаакієвича,— проте багатьох звірушила. Надумались одразу ж зробити для нього складку, але зібрали як є дрібницю, бо чиновники

OK

Так уж дуже витратились, підписавшись на директорський портрет і на одну якусь там книгу, на прощення начальника відділу, що був авторові приятель; отож сума зібралася нікчемна. Один якийсь, звіршений жалістю, надумався, принаймні, допомогти Акаакію Акаакієвичу доброю порадою, сказавши, щоб він пішов не до квартального, бо хоча й може трапитись, що квартальний, бажаючи заслужити похвалу начальства, якимось способом знайде шинелю, але шинеля все ж залишиться в поліції, коли він не подасть законних доказів, що вона приналежить йому, а найкраще, щоб він звернувся до одної значної особи; що значна особа, списавшись і увійшовши в зносини з ким треба, може примусити, щоб швидше пішла справа. Іншої ради не було, і Акаакій Акаакієвич намірився йти до значної особи. Яке саме і в чому полягало урядовання значної особи, цього й досі ніхто не відає. Треба знати, що одна значна особа недавно стала значною особою, а доти була незначна особа, а втім, посада його і тепер не вважалася значною, як порівняти з іншими, іще значнішими. Але повсіди знайдеться така громада людей, що їм не-значне для інших є вже значне. Врешті він намагався збільшити значність багатьома іншими способами, а саме: завів, щоб нижчі чиновники зустрічали його ще на сходах, коли він приходив до уряду; щоб до нього просто в'являтися ніхто не смів, а щоб відбувалось усе звичаєм найсуворішим: колезький регистратор доповідав би губернському секретареві, губернський секретар — титуллярному, чи якому там випадало іншому, і щоб уже таким способом доходила справа до нього. Так воно вже на святій Русі все недугує на мавпування: кожне передражнює та вдає із себе свого начальника. Кажуть навіть, якийсь титуллярний совітник, коли призначили його на правителя якоїсь окремої невеличкої канцелярії, зараз же одгородив собі осібну кімнату, назвавши її „кімнатою присутствія“, і поставив біля дверей якихось капельдинерів, з червоними

комірами, в галунах, що бралися за ручку дверей і відчиняли їх кожному прихожому, хоча в „кімнаті присутствія“ ледве міг уміститися звичайний стіл до писання. Вдача і звичай значної особи були поважні й величні, але не надто складні. Головною підвальною його системи була суворість. „Суворість, суворість і — суворість“, говорив він за звичай, і при останньому слові, своїм звичаем, пильно дивився в обличчя тому, до кого говорив, хоча, врешті, для цього й не було ніякої причини, бо той десяток чиновників, що становили увесь урядовий механізм канцелярії, і без того перебували в належнім страху: побачивши його здаля, полішав уже діло і дожидався, стоячи наструнчено, поки начальник пройде через кімнату. Звичайна розмова його з нижчими визначалася суворістю і складалася майже з трьох фраз:

— Як ви смієте? чи знаєте ви, з ким розмовляєте? чи розумієте ви, хто стойте проти вас?

А втім, він був душою незла людина, добрий з товаришами, послужливий; але генеральський чин зовсім зробив його з пантелеїку. Здобувши генеральського чина, він якось заблудився, збився з пуття і зовсім не знов, як йому й ступити. Коли йому випадало бути з рівними собі, він був іще людина як і годиться, — людина велими порядна, з кожного погляду навіть досить розумна людина; та як тільки траплялось йому бути в товаристві, де були люди хоч на один чин нижчі проти нього, там він був просто хоч викинь: мовчав, і стан його викликав жаль ще й тим, що навіть і сам він почував, що міг би провести час куди краще. В очах його часом світилося сильне бажання пристати до якоїсь цікавої розмови чи товариства, та його спиняла думка: чи не буде це занадто вже з його боку, чи не буде це фамільярно, і чи не зменшить він тим своєї ваги? І в наслідок таких міркувань він зоставався повсякчасно все в однаковім мовчазнім стані, вимовляючи тільки зрідка якісь односкладові звуки, і набув таким чином титулу найнудотнішої людини. До такої

ось значної особи з'явився наш Акакій Акакієвич, і з'явився в час найнесприятливіший, вельми недоречно для себе, хоча, врешті, доречно для значної особи. Значна особа перебував у своєму кабінеті і дуже-дуже весело розговорився з одним недавно прибулим давнім знайомим і товаришем дитинства, що з ним кілька років не бачився. В цей час доповіли йому, що прийшов якийсь Башмачкин. Він спітав уривчасто: — „Хто такий?“ Йому відповіли: — „Якийсь чиновник“ — „Ага! може почекати, зараз не час“, сказала значна людина. Тут треба сказати, що значна людина таки збрехала: у неї був час; вони давно вже з приятелем переговорили про все чисто і вже давно перемежовували розмову дуже довгими мовчанками, легенько тільки поплескуючи один одного по стегну і приказуючи: „так то, Іване Абрамовичу!“ — „отак то, Степане Варламовичу!“ та при всьому тому, все ж, звелів він чиновникові почекати, щоб показати приятелеві, людині, що давно не служила і засиділася вдома на селі, скільки то часу чиновники чекають у нього в прихожій. Врешті, наполовину виконавши цигарку, в дуже вигідних фотелях з відкритими спинками, він, парешті, наче б то враз ізгадав і сказав секретареві, що спинився біля дверей з паперами для доповіді:

— Ага, адже там стоїть, здається, чиновник; скажіть йому, що він може зайти.

Побачивши покірливий вигляд Акакія Акакієвича і його старенький відмундир, він обернувся до нього раптом і сказав: „чого вам треба?“ голосом уривчастим і твердим, як ото він навмисне вчився у себе в кімнаті, насамоті і перед дзеркалом, ще за тиждень як здобув теперішню свою посаду і генеральський чин. Акакій Акакієвич уже заздалегідь відчував належний страх, трохи зніяковів і, як умів, оскільки даволяла йому здатність до мови, висловив, додаючи навіть частіше, піж іншим разом, частин „як його“, що була, мовляв, шинеля зовсім нова, і зараз пограбований

нелюдським чином, і що він звертається до нього, щоб він заступництвом своїм якнебудь, як його, списався б з паном оберполіцмайстром чи з ким іншим і розвідував шинелю. Генералові, не знати з чого, видалася така поведінка за фамільярну.

— Що ж ви, шановний добродію, — провадив він уривчасто; — не знаєте порядку? Куди ви зайдли? Не знаєте, як ведуться справи? Про це ви повинні були б спершу подати прохання до канцелярії; воно пішло б до столоначальника, до начальника відділу, потім передали б його секретареві, а секретар приставив би її уже до мене...

— Але ј, ваше превосходительство, — мовив Акакій Акакієвич, намагаючись зібрати все невеличку жменю духу, що тільки була в ньому, і почуваючи разом з тим, що його сильно в піт убивнуло, — я, ваше превосходительство, насмілився утруднити тому, що секретарі, як його... ненадійний народ...

— Що, що, що? — сказала значна особа, — відкіля ви набрались такого духу? Відкіля ви думою таких набрались? Що це за бешкетництво таке повелося поміж молодими людьми проти начальників та вищих! — Значна особа, здавалось, не помітила, що Акакію Акакієвичу переступило вже за п'ятдесят років, виходить, якби він і міг назватися молодою людиною, то хіба тільки відносно, цебто, відносно до того, кому вже було сімдесят років. — Чи знаєте ви, кому ви це кажете? Чи розумієте ви, хто стойть проти вас? Чи розумієте ви це? я вас питаю. — Тут він тупнув ногою, звівши голос до такої сильної ноти, що навіть і не Акакію Акакієвичу зробилось би страшно. Акакій Акакієвич так і вмер, заточився, затрусився всім тілом і ніяк не міг устояти: якби не підбігли тут же сторожі підтримати його, він би звалився на землю; його винесли майже нечувственного. А значна особа, втішена тим, що ефект перевищив навіть її сподівання, і зовсім захоплена від думки, що слово її може вчинити людину в безпам'ять, зіскоса поглянула на приятеля,

щоб побачити, якої він про це думки, і не без втіхи спостерегла, що приятель перебував у найнепевнішому стані і починав навіть в свою чергу й сам відчувати острах.

Як зійшов з сходів, як вийшов на вулицю, — нічого, вже цього не пам'ятає Акакій Акакієвич. Він не почував ні рук, ні ніг: за все життя його ще так сильно не ганив генерал, та ще й чужий. Він ішов у хуртовину, що свистіла у вулицях, розкривши рота, збиваючись з тротуарів; вітер, петербурзьким звичаєм, віяв на нього во всіх чотирьох боків, із всіх провулків. Одразу навіяло йому в горло жабу, і добився він додому, неспроможен бувши мовити жадного слова; увесь розпух і валіг в постелю. Таку силу має часом належна нагана! На другий же день проявилася в нього сильна лихоманка. З причини великудішної допомоги петербурзького клімату, хвороба напосілася гірше, ніж можна було сподіватися, і коли прийшов лікар, то він, помацавши пульса, нічого не вигадав зробити, як тільки приписати припарку, єдино вже для того, щоб хворий не зостався без добродатної допомоги медицини; а втім, тут же оповістив йому за півтори доби неминучий капут, після чого звернувся до хавайки і сказав:

— А ви, матінко моя, і часу марно не гаяли б, та замовили б йому одразу ж соснову труну, бо дубова буде для нього задорога.

Чи чув Акакій Акакієвич ці виголошені фатальні для нього слова, а коли чув, то чи вразили вони його тяжко, чи пожалував він за безталанним життям своїм, — про це нічого не відомо, бо він пробував увесь час у маренні та в гарячці. Видива, одно від одного дивніші, ввижалися йому безперестанку: то бачив він Петровича і замовляв йому пошити шинель з якими-сь пастками на злодіїв, що привиджувались йому безперестанку під ліжком, і він щохвилини кликав хавайку витягти у нього злодія навіть з-під ковдри; то запитував, чого це висить перед ним стара капота його, коли у нього є нова шинель; то здавалося

йому, що він стоїть перед генералом, вислухуючи належну нагану, і примовляє: „Винен, ваше превосходительство!“, то, нарешті, навіть лихословив, виголошуючи найжахливіші слова, так що стара господиня навіть хрестилась, від нього зроду не чувши нічого такого, а тим більше, що слова ці вимовлялися безпосередньо за словом „ваше превосходительство“. Далі він говорів цілковиту нісенітницю, аж нічого не можна було зрозуміти; можна було тільки спостерігати, що безладні слова її думки оберталися все навколо шинелі. Врешті, бідолашний Акакій Акакієвич віддав дух свій. Ні кімнати, ні речей його не опечатували, бо, перше, не було спадкоємців, а друге, залишилось дуже небагато спадщини, а саме: пучок гусачих перів, деста білого казенного паперу, три пари шкарпеток, два чи три гудзики, що відірвалися від пантальон, і відома вже читачеві капота. Кому все воно зсталось, бог відає: цим, призватися, навіть не цікавився розповідач цієї новітні. Акакія Акакієвича одвезено її поховано. І Петербург зостався без Акакія Акакієвича, наче б у ньому і не було його ніколи. Зникла і згинула істота, ні від кого не оборонена, ні кому не дорога, ні для кого не цікава, що не привернула до себе уваги і природодослідника, який не промине, щоб не настроити на шпильку звичайну муху і не роздивитися крізь мікроскопа, — істота, що зносила покірно канцелярські глузування і без всякої надзвичайної пригоди лягла в домовину, та для якої все ж, хоча її перед самим кінцем життя, промайнув ясний гість в образі шинелі, що звеселив на мить зліденне життя, і на которую отак потім нестерпуче звалилося нещастя, як звалоється воно на голові володарів світу цього... За кількись днів по його смерті послано було до нього на квартиру з департаменту сторожа, з наказом невідкладно з'явитися: начальство, мовляв, кличе; але сторож мусів був повернутися ні з чим, доповівши, що не може вже прийти, і на запитання: „з якої причини?“ відповів словами:

— А так: уже помер; три дні як поховалі.

Отак довідалися в департаменті про смерть Акакія Акакієвича, і вже на другий день на його місці сидів інший чиновник, значно вищий на зріст, що виставляв літери вже не таким рівним писанням, а куди похиліше та косіше.

Та хто міг би подумати, що це не все про Акакія Акакієвича, що судилося йому кілька днів прожити гучно по своїй смерті, якби в нагороду за непомічене ніким життя? Але так трапилось, і вбога історія паша несподівано набуває фантастичного закінчення. По Петербургу враз пішли чутки, що біля Калінкіного мосту і далеко подалі став появлятися ночами мертвяк, в образі чиновника, що шукає якусь украдену шинелю і, за приводом украденої шинелі, здирає зо всіх плечей, не зважаючи ні на чин, ні на звання, всяки шинелі: на котах, на бобрах, на ваті, єнотові, лисячі, ведмежі хутра, — одно слово, всякого роду хутра й шкури, які тільки вигадали люди, щоб прикрити власну. Один з департаментських чиновників на власні очі бачив мертвяка і впізнав у ньому одразу Акакія Акакієвича; а проте це нагнало на п'ого такого страху, що він кинувся бігти зо всіх ніг і через те не міг гаразд роздивитись, а тільки бачив, як той здаля посварився на нього пальцем. Від багатьох надходили безперестання скарги, що спини й плечі, нехай би вже титулярних, а то й надвірних советників, загрожені від справжньої простуди, з причини частого здирання шинелів. В поліції видано було наказа ловити мертвяка, за всякую ціну, живого чи мертвого, і покарати його, для прикладу іншим, найнемилосерднішим способом, і його за малим були не впіймали. Якраз будочник якогось кварталу, в Кирюшкіному завулкові, схопив був уже зовсім мертвяка за барки саме на місці злочину, як той важився здерти фризову шинелю з якогось пенсіонованого музиби, що свистів у свій час на флейті. Схопивши його за барки, він покликав своїм криком двох товаришів, доручивши їм тримати,

Його, а сам поліз на якусь тільки хвилину за халяву, щоб добути відтіль тавчинку з табакою, підживити на якийсь час шість разів на віку примороженого носа свого; але табака, мабуть, була такого роблива, що не міг витримати навіть і мертвяк. Не встиг будочник, затуливши пальцем свою праву ніздру, потягти лівою півшмені, як мертвяк чхнув так сильно, що зовсім забризгав йм усім трьом очі. Поки вони піднесли кулаки протерти їх, мертвяків і слід запався, та що вони й не знали навіть, чи був він, справді, в їх руках. Відтоді будочники такого набули страху до мертвяків, що навіть опасувались хапати й живих, і тільки здаля погукували: „Гей, ти, рушай свосію дорогою!“ і мертвяк-чиновник почав з'являтись навіть за Калінкіним мостом, наганяючи великого страху на всіх полохливих людей. Та ми, однаке, зовсім забули про одну значну особу, яка, правду кажучи, ледве чи не була причиною фантастичного повороту, врешті, зовсім правдивої історії. Найперше за все, обов'язок справедливости вимагає сказати, що одна значна особа, як тільки пішов нещасний, дощенту зганений Акакій Акакієвич, відчув щось до жалю подібне. Почуття жалю було йому властиве; сердце його знало чимало добрих порухів, дарма що чин дуже часто заважав йм виявлятися. Як тільки вийшов з бабінету приїзджий приятель, він навіть замислився про бідолашного Акакія Акакієвича. І з цього часу мало не щодня вважався йому блідий Акакій Акакієвич, що не витримав службової нагани. Думка про нього такою мірою непокоїла його, що, за тиждень, зважився він навіть послати до нього чиновника, щоб довідатись, що він, і як, і чи не можна, справді, якось допомогти йому: і коли йому сказали, що Акакій Акакієвич нагло помер з гарячки, це його вразило, він почував докори сумління і весь день був не в доброму гуморі. Щоб якось розважитись і забути про неприємне враження, пішов він на вечірку до одного з приятелів своїх, де застав чимале товариство, а що

найкраще, всі там були чи не в однаковім чині, так що йому ніщо не могло заважати. Це мало надзвичайний вплив на душевний його стан. Він розходився, став приемним в розмові, гречним, — одно слово, пропів вечір дуже приемно. За вечерею випив він шелянок зо дві шампанського, — спосіб, як відомо, добре випробований для веселощів. Шампанське нахилило його до всяких екстремностів, а саме: він надумався не іхати ще додому, а заїхати до одної знайомої дами, Кароліни Івановни, — дами, здається, німецького походження, до якої він мав зовсім дружні почуття. Треба сказати, що значна особа була вже людина немолодода, добра в подружжі, поважний батько родини. Два сини, що з них один служив уже в канцелярії, і вродлива, шістнадцятиріків, дочка, з трохи вигнутим, але гарненьким носиком, приходили щодня почоломкатись, приказуючи: „bonjour, papa“. Дружина його, жінка свіжа і навіть зовсім не погана, давала йому спершу поцілувати свою руку і потім, перевернувши її на другий бік, цілувала його руку. Але значна особа, цілковито, врешті, задоволена з родинних ніжностів, вважала за пристойне мати для дружніх стосунків приятельку в іншій частині міста. Ця приятелька була ніяк не краща і не молодша за дружину його; але такі вже загадки бувають на світі, і розбиратись в них не наше діло. Отож, значна особа зійшов по сходах, сів у сани і сказав фурманові: „До Кароліни Івановни!“ а сам, закутавшись дуже вигідно в теплу шинелю, перебував у тому приемному стані, що кращого й не вигадаеш для росіяніна, а саме, коли ні про що собі не думаєш, а тимчасом думки сами впадають в голову, одна за одну приемніші, не завдаючи навіть клопоту ловити та шукати їх. Сповнений втіхи, він потроху пригадував усі веселі хвилини пробавленого вечора, всі слова, що викидали в сміх невеличке товариство; багато з них він навіть повторяв напівлолосно і опінів, що вони такі ж смішні, як і раніш, а тому й не диво, що й сам

посміхався від щирого серця. Зрідка заважав йому, проте, поривчастий вітер, що, вихопившись з нечев'я бозна відкіль і не знати з якої причини, так і стъбовав по обличчю, закидаючи його жменями снігу, здіблюючи, мов вітрило, шинельного коміра, а то враз із надприродною силою нахидаючи його на голову йому і завдаючи таким чином безнастального клопоту з нього впборсуватись. Враз відчув значна особа, що його схопив хтось дуже міцно за коміра. Обернувшись, він побачив чоловіка, невеликого на зрост, в старому, поношеному віцмундирі, і не без жаху впізнав у ньому Акакія Акакієвича. Обличчя в чиновника було біле як сніг, і мало вигляд зовсім як у мертвяка. Але жах значної особи переступив усі межі, коли він побачив, що рот мертвеців скривився і, дихнувши на нього страшною домовоиною, вимовив такі слова:

— Ага, так ось ти, нарешті! Нарешті, я тебе, як його, впіймав за коміра! Твоя саме шинеля мені й потрібна. Не потурбуваєш про мою, та ще й зганив,— віддавай тепер свою!

Бідна значна особа мало не вмер. Хоч який він був крутий в канцелярії і загалом перед нижчими, і хоча, поглянувши на самий мужній вигляд його та поставу, кожний говорив: „У, яка крутая вдача!“ але тут він, подібно до багатьох, що мають велетенську поставу, відчув такий страх, що не без причини почав навіть опасуватись якогось хоробливого нападу. Він сам навіть скинув мерцій з плечей шинелю свою і крикнув до фурмана не своїм голосом:

— Гони щодуху додому!

Фурман, почувши голос, що здіймається звичайно в рішучі хвилини і навіть в супроводі дечого значно діючого, втягнув на всякий випадок свою голову в плечі, замахнувся батогом і помчав, як стріла. Хвилин за шість з лишком значна особа вже був біля ганку свого дому. Блідий, переляканий і без шинелі, замість до Кароліни Іванівни, приїхав він додому, доплентався сяк-так до своєї кімнати і перебув піч

в такому великому безладді, що на другий день вранці, за чаєм, дочка сказала йому просто:

— Ти сьогодні зовсім блідий, папа.

Але папа мовчав і нікому й слова про те, що з ним гралося, і де він був, і куди хотів їхати. Ця пригода спрвила на цього сильне враження. Він навіть не так часто почав говорити підлеглим: „як ви смієте? чи розумієте ви, хто перед вами?“ а коли й говорив, то вже не раніш, як вислухавши спершу, про що мова. Та ще дивніше те, що відтоді зовсім перестав з'являтись чиновник-мрець: десь то генеральська шинеля була зовсім до міри на його плечі, принаймні, вже нігде не чути було таких випадків, щоб здирали з кого шинелю. А втім, багато невсипущих та клопотливих людей ніяк не хотіли заспокоїтись і подейбували, що в подалеких частинах міста все ще з'являється чиновник-мрець. І справді, один коломенський будочник бачив на власні очі, як показався з-за одного будинку привид; але, бувши з природи своєї трохи безсилій, — так що одного разу просте собі доросле порося, кинувшись із якогось приватного дому, збило його з ніг, на превеликий сміх що стояли навколо візників, з яких він постягав за глузування по одному шагу на табаку, — отож, бувши безсилім, він не намілився спинити його, а йшов собі за ними в темноті доти, аж привид кінець-кінцем озирнувся і, спинившись, запитав: „Чого тобі треба?“ і показав такого кулака, якого і в живих не буває. Будочник сказав: „Нічого“, та й повернувсь одразу ж назад. Привид, проте, був уже куди вищий на зріст, ходив з величезними вусами і, взявши тропу, як здавалось, до Обухового мосту, згинув зовсім вночій темряві.

КОЛЯСКА

Невеличке місто Б. дуже повеселішало, як почав стояти в ньому ** кінний полк; а до того часу було в ньому страх як нудно. Як проїдиш, було, нин та поглянеш на низенькі мазані домочки, що дивляться на вулицю вельми кислим оком, то... сказати несила, що робиться тоді на серці: така сумота, ніби от чи в карти програвся, чи встругнув знічев'я якусь дурницю, — одно слово: не гаразд. Глина на домах пооблуплювалась від дощу, і стіни, замість білих, поробилися рябі, покрівлі здебільшого очеретяні, як воно зазвичай буває по південних містах наших. Садочки, задля кращого вигляду, городничий давно звелів повирубувати. На вулицях живої души не зустрінеш, хіба тільки півень перейде через бруківку, м'яку як подушка від злеглого, на четверть аршина пилу, що абсолютно хоч маленький дощик, зараз же обертається на болото, і тоді улиці в місті Б. виповнюються тими опасистими тваринами, яких тамтешній городничий зве французами. Виставивши поважні морди із своїх купелів, вони зчиняють таке рожкання, що переїжджому зостається тільки чимдуж поганяти коні. А втім переїжджого не так то й побачиш у місті Б. Зрідка, дуже зрідка дідич якийнебудь, власник одинадцятьох душ селян, у битайковім сертуці, тарабанить по камінню не то бричкою, не то сказати возом, визираючи із-за купи мішків з борошном і постъбуючи гніду кобилу, що за нею слідом тюпає лоша. Самий навіть пляц, де базар стає, має досить сумний вигляд: кравців будинок над міру безглуздо не цілим фасадом, а тільки рогом; проти нього будується років п'ятнадцять кам'яна якас будівля на двоє вікон; далі стоїть сам собі новомодний

щатий тим, пофарбований сірою фарбою на болотяний колір, — збудував його, іншими будівлями на зразок, городничий змолоду, коли не мав іще звичаю спати зараз таки по обіді і пiti наніч якийсь декохт, сухим згрусом заправлений. По інших місцях мало не самі ліси. Серед плящу манюсінські крамнички, в них завжди можна примітити низку білих бубликів, бабу в червоній хустці, пуд мила, фунтів декілька гірких мигдалів, стрілецький шріт, демикотон і двох крамарчуків, що зранку до вечора грають коло дверей у швайки. Та як почав стояти в повітовому місті Б. кінний полк, то все змінилося: улиці запістрявили, ожили, — одне слово, зовсім не ті стали; низенькі домочки раз-у-раз бачили, як проходить повз них моторний ставний офіцер з султаном на голові, прямуючи до товариша поговорити про підвищення на чині, про чудесний тютюн, а інколи то й ударити в карти на дрожку, що її можна б назвати полковою, бо встигала вона, не виходячи з полку, обходити всіх: сьогодні катався нею майор, завтра стояла вже вона в поручниковій стайні, а за тиждень, на тобі, знову майорів деньщик підмаєє її салом. Дерев'яна ліса між будинками геть уся була вкрита вивішеними на сонце салдатськими кашкетами; сіра шинеля доконче стирчала десь на воротах або що; по завулках траплялися салдати з такими шорсткими вусами, як от щітки до чобіт. Вуси ці можна було бачити скрізь: зберуться ото на ринку з кошиками мішанки — з-за плечей їм, так уж й знай, виглядають вуси. Офіцери нового додали духу панському товариству, яке доти складалося тільки но із судді, що жив в одному домі в якоюсь дияконихою, і городничого, чоловіка статечного, але навіклого спати цілісінський день — од обіду до вечора і з вечора до обіду. Ще людніше, ще веселіше вробилося товариство тее, коли переведено сюди квартиру бригадного генерала.

Поміщики з околишних сіл, про яких досі ніхто й не догадувався, що вони на світі, почали частіше заїжджати до повітового міста, на думці маючи побачитися

з панами офіцерами, а то й заграти в банчик, велими таки невиразно мальованого в голові їхній, заклопотаній посівами, жінчинами дорученнями та зайцями. Дуже мені шкода, що не можу пригадати, з якої саме оказії дійшлося бригадному генералові урядити великий обід; наготовано тоді всього навдивовижу багато; стукотіння кухарських ножів у генеральській пекарні чути було ще від міської рогатки. У весь чисто ринок закуплено для обіду, і судя з дияконихою своєю змушені були їсти самі тільки гречані коржі та кисель із крохмалю. Невеличке біля генеральської квартири подвір'ячко геть усе було заставлене дрожжками та колясками. Гості все були чоловіки — офіцери та деякі околишні поміщики. Із поміщиків над усіма горував Шіфагор Шіфагорович Чертокуцький, один із найчільніших у Б... повіті аристократів, що більше за всіх галасу зчиняв на виборах і приїздив туди прегарною коляскою. Він служив перше у каторомусь кінному полку і належав там до найзначніших, найповажніших офіцерів; принаймні, бачили його люди на багатьох балах та вечірках, де тільки кочував їхній полк; а втім, про це можна розпитати панночок у Тамбовській та Симбірській губерніях. Певне таки він би й по інших губерніях посіяв добру собі славу, коли б не вийшов на відставку через один випадок, називаний звичайно „неприємною історією“: чи то він дав комусь за давніх років ляпаса, чи то йому дано, — досить того, що його попросили вийти на відставку. А втім, він анік не стратив од цього своєї ваги: носив фрака з високою талією, на кшталт мундира воєнного, на чоботях остроги і під носом вуси, щоб бува не подумали двояри, ніби він та служив у піхоті, яку він згорда називав іноді піхтурою, а іноді піхонтарією. Він бував на всіх великих ярмарках, куди осередина Росії, складена з мамок, дітей, дочек і товстих поміщиків, наїздила веселитись бричками, таратайками, тарантасами і такими каретами, які й уві сні нікому не снились. Він посом чув, де стоїть кінний полк, і завжди приїз-

див одвідати панів офіцерів, дуже спритно вискачував перед ними із своєї легенької колясочки чи дрожки і на диво скоро знайомився. Минулих виборів трактував він дворянство чудесним обідом, ознайомивши на обіді тому, що коли тільки його виберуть на маршалка, то він поставить дворян на щонайлучшій стопі. Гуртом беручи, була у нього вся поведенція панська, як то кажуть люди в повітах та губерніях; одружився він з досить гарненькою; взяв за нею двісті душ посагу ще й капіталу кілька тисяч. Капітал зараз таки пішов на шестірку справді таки знаменитих коней, золочені замки до дверей, учену для дому мавпу і француза-дворецького. А двісті душ, разом з двома сотнями його власних, були заставлені в льомбарді задля якихось комерційних справ. Одно слово, був у нього поміщик, як слід... хоч куди поміщик. Опірч нього на обіді в генерала було ї ще декілька поміщиків, та про них нема чого сказати. Решта були все воєнні з того ж таки полку і два штаб-офіцери: полковник та ограйденський собі майор. Сам генерал був дебелій і товстий, а втім хороший начальник, як казало про нього офіцерство. Говорив він густим, значущим басом. Обід був навдиновижу: осятрина, білужина, чечуги, дрохви, шпараги, перепелиці, куроп'ята, гриби навіч показували, що гухар іще з учора не закроплювався тією і чотири салдати, з ножами в руках, виробляли йому помагаючи, фрикасе та драглі. Сила пляшок, довгих з лафітом, короткошиїх з мадерою, прогарний літній день, вікна, навстіж порозчинювані, тарілки з льодом на столі, розтріпана манишка у власників широчезного фрака, перехресна розмова, заглушувана генеральським голосом та заливана шампанським, — усе одно до одного пасувало. По обіді усі встали з приемною вагою в шлунках і, запаливши люльки з довгими та короткими чубуками, вийшли, з чашками кофе в руках, на ганок.

— „От тепер можна на неї глянути“ — промовив генерал. — „Будь ласка, любезний мій“ — додав він,

звертаючись до свого адъютанта, моторного союз, приемного на взір молодця; „скажи но, щоб приведено сюди гніду кобилу. Ось ви побачите самі“. Тут генерал потяг із лульки й випустив дим. „Нема тут їй справжнього догляду: треклятий городисько! Жадної тобі путящеї стайні. Коняка, пух, пух, дуже годяща“.

— І давно, з ласки вашої, придбали ви її, ваше превосходительство? — сказав Чертокуцький.

— Пух, пух, пух, пух... пух, не з як давно; тільки оце два роки, як я взяв її з заводу.

— І продано вам її, з ласки вашої, уже виїжджену, чи вже тут її принатурили?

— Пух, пух, пух, пух... у... у... ф, тут. — Теб сказавши, генерал весь потонув у диму.

Тимчасом із стайні вискочив салдат, застукотілі копити, а там виріс другий, у білім балахоні, з чорними величезними вусами, ведучи за гнуздечку тремтячу полохливу коняку, що, піднявши зненацька голову, мало не підняла вгору, тільки ж той до землі присів, салдата разом з вусами. „Нубо, ну, Аграфено Івановна“, — промовляв він, підводячи її під ганок.

Кобила звалась Аграфена Івановна. Сильна та дика, як південна красуня, вона загриміла копитами об дерев'яний ганок і враз зупинилася.

Генерал, опустивши лульку, почав замиловано дивитись на Аграфену Івановну. Сам полковник, зійшовши з ганку, взяв Аграфену Івановну за морду. Сам майор поплескав Аграфену Івановну по нозі, інші поцмокали язиком.

Чертокуцький ступив з ганку і зайшов до неї ззаду. Салдат, виструнчившись і держачи гнуздечку, дивився гостям просто в вічі, наче хотів ускочити на них.

— Дуже, дуже, хороша! — сказав Чертокуцький. — На всі статі показна коняка. А дозвольте, ваше превосходительство, спитати, як вона ходить?

— Хода в неї добряча, тільки... враг його знає... дурень отої фельдшер дав їй якіхось там пігулок, і вже два дні вона чхас.

— Дуже, дуже хороша. А чи маєте їх ви, ваше превосходительство, підхожого повоза?

— Повоза? Та це їх верхова коняка.

— Я це знаю; я, бачите, спітавсь об тім, ваше превосходительство, щоб довідатись, чи їх маєте ви їх для інших коней підхожого повоза?

— Ну, повозів у мене не конче багато. Мені, правду сказавши, давно хочеться мати на теперішній штиб коляску. Я писав про це братові моєму, що тепер у Петербурзі, та не знаю, чи пришло він, чи ні.

— Як на мене, ваше превосходительство, — зауважив полковник, — то нема колясок над віденські.

— Правда ваша, пух, пух, пух.

— У мене, ваше превосходительство, є дивовижна коляска, нестеменної віденської роботи.

— Яба? Та, що ви їєю приїхали?

— О, ні, це так, на щодень, для моїх, сказати, подорожів, але ж та... просто чудо, легенька, як перинка, а як ви сядете в неї, то, даруйте їх слові, ваше превосходительство, ніби от нянька вас у колисці гойдає.

— Вигідна б то?

— Дуже, дуже вигідна; подушки, ресори, усе це наче от на картинці намальоване.

— Це добре.

— А що вже містка! Відколи живу, ваше превосходительство, не бачив такої. Коли я служив, то у мене в ящики влазило десять пляшок рому і двадцять фунтів тютюну, окрім того, зо мною ще було щось із шість мундирів, білизна і два чубуки, ваше превосходительство, щонайдовші, а в кармані можна цілого бика покласти.

— Це добре.

— Я, ваше превосходительство, віддав за неї чотири тисячі.

— Як така ціна, то певне їх річ лепська. І ви купили їх самі?

— Ні, ваше превосходительство, вона потрапила до мене припадком. Її купив мій приятель, прехороший

чоловік, товариш мій з дитинства, з яким би ви за-
приязнілись щонайбірше; ми з ним, що твоє, то моє—
однаково. Я виграв її у нього в карти. Чи не зволи-
тесь, ваше превосходительство, завітати до мене завтра
на обід? і от на коляску поглянете.

— Не знаю вже, що вам і сказати. Мені самому
якось воно... Хіба вже дозволите разом з панами офі-
церами?

— І панів офіцерів просю покірно. Панове! За ве-
лику собі матиму честь і радість бачити вас у себе в домі.

Полковник, майор і все офіцерство подякували за
тєс, уклонившися ввічливо.

— Я, ваше превосходительство, сам думаю, що коли
купувати яку річ, то доконче хорошу; а коли абияку,
то нема чого її заводити. От у мене, як з ласки своєї
в мою господу завітаєте, я покажу, що я позаводив,
сказати, для хазяйства.

Генерал подивився і випустив із рота дим.

Чертохуцький був надзвичайно радий, що запросив
до себе панів офіцерів, він ваздалегід замовляв у го-
лові своїй паштети та підлеви, поглядав дуже весело
на панів офіцерів, а ті й собі якось подвоїли до нього
приязнь, як воно давалося бачити з очей та з неве-
ликих порухів, ніби напівуклонів. Чертохуцький ви-
ступив уперед сміливіше і в голосі його забриніла зн-
моженість яксь — ознака голосу, радістю обтяженого.

— Там, ваше превосходительство, познайомитеся
з господиною.

— Дуже з того радий, — сказав генерал, погладжу-
ючи вуси.

— Чертокуцький хотів після цього зараз таки рушити
додому, щоб завчасу влаштувати все для завтрішньої
учти; він уже взяв був і шапку в руки, та якось воно
чудно вийшло, що він востався ще на який час. Тим-
часом уже в кімнаті розставлено льомберні столи.
Незабаром усе товариство розділилося на четверні
партії у віст і посидало в різних кутках кімнат гене-
ральських.

Подано свічки. Чертокуцький довго не зінав, сідати чи не сідати до віста. Та як панове офіцери взялися запрошувати, то йому видалось дуже супротивним звичаєм людським одмовитись — він сів. Непомітно опинилася перед ним шклянка з пуншем, а він уявив та незумисне якось і вихилив його. По двох роберах Чертокуцький знову найшов перед себе шклянку з пуншем — і, знову таки незумисне, випив, промовивши спочатку: „Час мені вже, панове, додому; далібі, час“. Проте ~~с~~ову сів і на другу партію. Тим часом розмова по різних у кімнаті кутках ступила на зовсім уже парткулярну тропу. Грачі в віст були доволі мовчазні; але хто не грав, а сидів на канапах у зібочі, ті провадили свою розмову. В однім кутку штаб-ротмістр, підклавши собі під бік подушку, з лулькою в зубах, розказував досить вільно й плавко свої пригоди в лицянні і до краю зацікавив усіх, що вколонього згуртувалися. Товстелезній поміщик з короткими руками, трохи схожими на дві пророслі картоплинни, слухав з надзвичайною солодкою міною і тільки деколи намагався закласти коротеньку свою руку за широку спину, щоб витягти звідтіля табакирку. В іншому кутку знялася доволі палка суперечка про батальйонну муштру, і Чертокуцький за цей час уже двічі, замість бралі, скинувши нижника, втручався в чужу розмову і кричав із свого кутка: „в якому році?“ або „якого полку?“, не тямлячи, що іноді питання тес було зовсім не до речі. Аж от, за кілька хвилин до вечері, віста закінчено, але він іще тривав на словах і, здавалось, голови усіх були повні вістом. Чертокуцький добре пам'ятав, що виграв багато, але руками не взяв нічого і, вставши з-за столу, довго стояв так ото, як людина, що не має в кишені хусточки до носа. Тимчасом подано вечерю. Певне діло, вин було досить та й досить, і Чертокуцький мало не мимохіть мусів інколи наливати собі до шклянки, бо й праворуч і ліворуч від нього стояла пляшка.

Розмова йшла при столі довжелезна, чудно тільки якось вона провадилася: один полковник, що служив іще за війни 1812 року, оповів про таку баталію, якої ніколи не було, а потім, зовсім несподівано, взяв корка із карафки та й увіткнув його в солодке. Одно слово, як почали роз'їздитись, то була вже третя година, і машталіри мусили взяти декого з панства на оберемок, наче б клунки з покупками, і Чертокуцький, хоч який був аристократ, сидячі на колясі, так низько кланявся і так головою розмахнув, що приїхавши додому, привіз в усах своїх два реп'яхи.

У господі в нього все спало; машталір ледве знайшов камердинера, а той провів пана через вітальню і здав покойовій дівчині, що йдути за нею, Чертокуцький якось-таки допхався до опочивальні та й ліг коло своеї молоденінької, гарненької жінки, напрочуд чарівної в постелі, у білому, як сніг, зодягу для спання. Струс, що вчинився, коли муж її падав на ліжко, розвбудив її. Потягнись, підвівши свої вій і тричі кліпнувши очима, вона розплющила їх з папівсердитою усмішкою; але бачачи, що він аж ніяк не хоче цього разу приголубити її, вона з досади повернулась на другий бік і, поклавши свіжу свою щічку на руку, незабаром заснула.

Був уже такий час, коли на селі ніхто не скаже рано, як прокинулась молода господиня біля свого мужа, що хропів на всі заставки. Згадавши, що він вернувся вчора додому о четвертій годині ночі, вона пожаліла будити його і, надівши спальні черевички — виписав їх чоловік із Петербургу, — у білій кофточці, що облягала їй стан, як та вода струмиста, вона вийшла до своєї убиральні, умилася свіжою, як сама, водою і підійшла до туалету. Глянувши на себе разів зо два, вона побачила, що вельми гоже сьогодні має лицьо. Ця, нібіто, дрібниця незначуща, примусила її посидіти перед дзеркалом цілих дві години зайвих. Нарешті, водяглась вона собі дуже красненько і вийшла до саду відсвіжитись. Як на те, година була

тоді пречудова, якою тільки похвалитись може південна сторона влітку. Сонце, підбившись геть угору, пекло своїм промінням щосили, але в темних густих алеях стояв для проходки любий холодок, і квітки, пригріті сонцем, потроювали свої пахощі. Гарненька хазяйка зовсім забула, що вже дванадцята година, а муж її ще спить. Уже чути було її пообідне хропіння двох маштальрів та одного форейтора, поснулих у стайні за садом. А вона все спідала в густій алеї, звідки давалось бачити великий шлях, і неуважно дивилася на безлюдну його пустиню, коли раптом зацікавила її курява, що підіймалася віддалі. Придивившись, вона побачила незабаром кілька повозів. Попереду йшла відкрита, на дві особі легесенська колясочка; в ній сидів генерал з товстими, блискучими проти сонця еполетами, і поруч його полковник. Далі йшла друга на чотирьох; в ній сидів майор з генеральським адьютантом і ще двома навпроти примощеними офіцерами; за коляскою йшла відома всім полкова дрожка, перевібаючи на цей раз в обладі у товстого майора; за дрожкою — про чотирьох людей бонвояж, де сиділи чотири офіцери ще й п'ятій на руках; за бонвояжем гарцували три офіцери на прегарних гнідих конях в темні яблука.

„Невже ж це до нас? — подумала господиня.

— „Боже мій! Справді — на міст повернули!“ Вона скрикнула, сплеснула руками і побігла через квітники просого до чоловіка свого в спочивальню. Той спав як убитий.

— Уставай, уставай! Та мерщій бо! — кричала вона, торгаючи його за руку.

— Га? — промовив, потягуючись, Чертокуцький, очей не розплющаючи.

— Вставай, пульпультику! Чи чуєш? Гости!

— Гости? Які гости? — та по цім слові він собі злегка замукав, як ото теля, шукаючи мордою дійку в своєї матері. — Мм... — мурмотів він, — простягни, моньмуню, свою шийку! Я тебе поцілую!

— Серденко, вставчай, бога ради, скоріше! Генерал з офіцерами. Ах! боже мій, у тебе в усах реп'яхи.

— Генерал? А, то він уже іде? Та що ж це, лихо матері, мене ніхто не розбудив? А обід, як там обід? Чи все там готове, як треба?

— Який обід?

— А хіба я не замовляв?

— Ти? Ти приїхав уночі о четвертій годині і хоч як я тебе розпитувала, ти нічого не сказав мені. Я тебе, пульпультику, тим не будила, що мені шкода тебе стало: ти й трішки не спав... Цій вже слова вимовила вона дуже ніжним та благанням повним голосом.

Чертокуцький, витріщивши очі, яку хвилину лежав на постелі, забувши, що це зовсім непристойно.

— Ах, і коняка ж я! — сказав він, ударивши себе по лобі. — Я запросив їх на обід. Що ж мені робити? Далеко вони?

— Я не знаю... вони зараз ось будуть уже тут.

— Серденко... сковайся! Гей, люди! Ти, мала! Біжчи — чого дурепо, боїться? — зараз приїдуть панове офіцери: ти скажи, що пана немає вдома; скажи, що й не буде зовсім, ще зранку виїхав... чуєш? і дворакам усім скажи; та швидше бо!

Тес сказавши, він схопив як побідя халата і побіг сковатьсь у возвоні, гадаючи, що там йому зовсім буде безпечно. Але, ставши у возвоні в кутку, він побачив, що й тут його можуть проте зуздрити. „А так ось буде лучче“, майнуло йому в голові, і він зразу одягнув східці у поблизькій колясі, стрибнув туди, зачинив за собою дверцята, задля більшої безпечності прикрився хвартухом та шкорою і притих, ані пари з уст, зігнувшись в своєму халаті.

Тимчасом повози під'їхали до ганку. Вийшов генерал і струснувся; за ним — полковник, поправляючи руками султан у себе на шапці; далі зіскочив в дрожки товстий майор, держачи під пахвою шаблю; далі вискочили з бонвояжа тоненькі підпоручники, з прaporщиком,

що сидів у них на руках; нарешті війшли з сідел офіцери, які ото на копях гарцювали.

— Пана нема вдома, — сказав, виходячи на ганок, лакей.

— Як то—нема? Виходить, він проте ж буде на обід?

— Ні, пане. Вони поїхали па цілий день. Хіба що завтра на цю годину будуть.

— От тобі й на! — сказав генерал, — як же це так?

— Далебі чудасія! — сказав полковник, сміючись.

— Та ні, як же так-о робити? — вів генерал своєї, гніваючись. — „Фіть... Чорти б його... Ну, не можеш пригостити, навіщо напрошуватись?

— Я, ваше превосходительство, не розумію, як можна таке робити, — сказав котрийсь молодий офіцер.

— Що? — сказав генерал, звичай собі мавши раз-ураз оцим слівцем запитувати, як розмовлялося з обер-офіцером.

— Я кажу, ваше превосходительство: як можна такі вчинки чинити?

— Натурально... Ну, не випадає там щось, чи як, — дай знати принаймні, або не запрошуй.

— Що ж, ваше превосходительство, нічого робити, їдьмо назад! — сказав полковник.

— Цевне діло, іншого способу нема. А втім, на коляску ми можемо глянути й без нього. Він же, мабуть, не взяв її з собою. Гей, люди! Іди но, хлопче, сюди.

— Чого зволите?

— Ти коняр?

— Коняр, ваше превосходительство.

— Шокажи но нам нову коляску, що недавно придбав твій пан.

— А ходімо, будьте ласкаві, до возовні.

Генерал рушив разом з офіцерами до возовні.

— От дозвольте, я її трохи викочу, тут сказати тёмно.

— Досить, досить, гаразд!

Генерал та офіцери обійшли навколо коляску, оглянули колеса та ресори.

— Ну, нічого тут нема такого,— сказав генерал. — Коляска як коляска.

— Та її зовсім непоказна,— сказав полковник, — анічогісінько в їй доброго.

— Мені здається, ваше превосходительство, що вона зовсім не варта чотирьох тисяч,— сказав молодий офіцер.

— Що?

— Я кажу, ваше превосходительство, що мені здається, вона не варта чотирьох тисяч.

— Яких там чотирьох тисяч! вона її двох не варта. Просто нічого тут нема. Хіба що в середині щось є незвичайне. Одстебни но, хлопче, хвартуха.

І перед очима в офіцерів вималювався Чертокуцький, сидячи в халаті і чудернацько зігнувшись.

— А, ви тут! — вражено промовив генерал.

По тім слові генерал мерщій причинив дверці, закрив знову Чертокуцького хвартухом і поїхав додому разом з панами офіцерством.

ПОРТРЕТ.

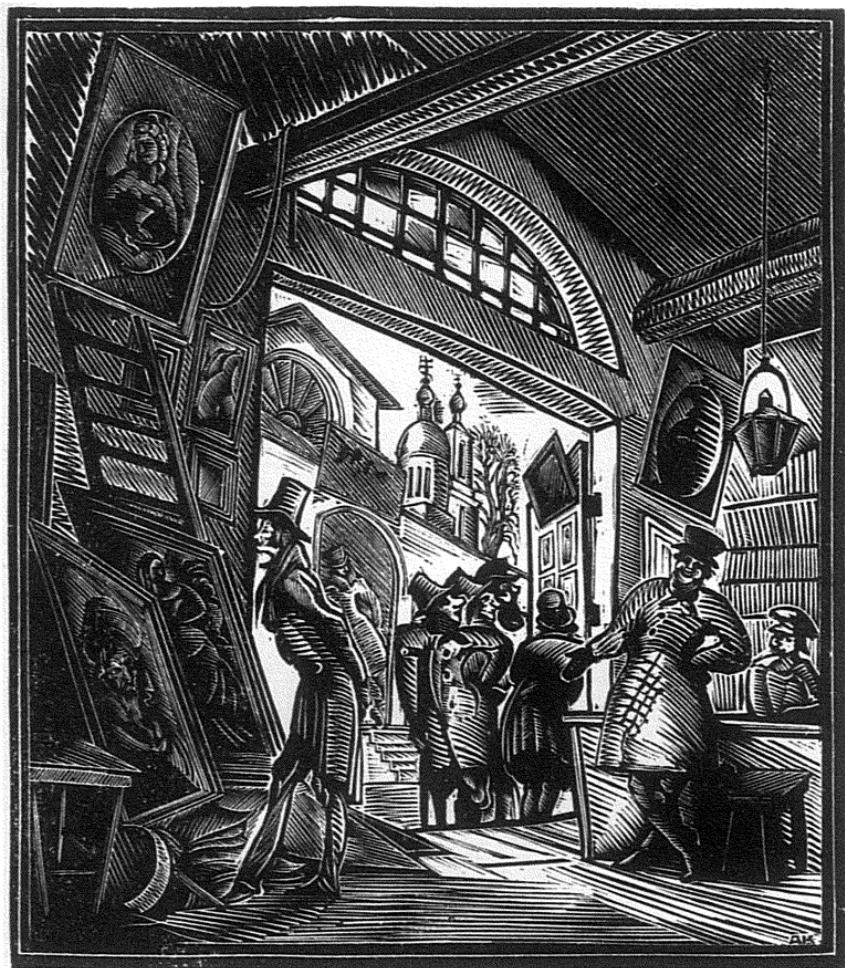
§ I.

Ніде не ставало стільки народу, як перед крамничкою з картинами на Щукиному дворі. Ця крамничка й справді була збраницею найрозмаїтіших див: картини здебільшого писані були олійною фарбою, вкриті темнозеленим лаком, в темноожовтих сухозлотних рямах. Зима з білими деревами, зовсім червоний вечір, схожий на заграву від пожоги, флямандський мужик із люлькою та звихеною рукою, подібніший до гиндука в манжетах, аніж до людини — от їх звичайний сюжет. До цього слід додати кілька ритованих образків: портрет Хозрева-мірзі в баранячій шапці, портрети якихось генералів у триухих капелюшах із кривими носами. Крім того, двері такої крамнички звичайно бувають пообвішувані сувоями творів, друкованих з лубу на великих аркушах, що свідчать про самородний хист нашого люду. На одному була царівна Міліктриса Кірбітієвна, на другому город Іерусалим, а по його домах та по церквах без церемонії пройшлася зелена фарба, зачечивши і шматок землі і двох на молитві російських мужиків у рукавицях. Покупців на ці твори буває не-багато, за те глядачів купа. Якийнебудь льокай-пияка певно уже заворонився перед ними, тримаючи в руках судки з трактирним обідом для свого пана, що безпекочно коптуватиме суп не надто гарячий. Перед ним уже, певно, стоїть солдат у шинелі, пей кавалер з тандити, що продae два цизорики, крамарка-охтянка з коробом, повним черевиців. Всяк захоплюється по-своєму: мужики, звичайно, тикають пальцями; кавалери розглядають поважно; льокai-хлопчики і хлопчики-ремісники

сміються й дражнять одно одного намальованими карикатурами; старі льохі у фризових шинелях дивляться тільки тому, щоб денебудь постоїти; а перекупки, молоді баби, поспішають інстинктово, щоб послухати, про що гомонить народ, і подивитися, на що він дивиться.

В цей час мимоволі перед крамницею спинився, проходячи повз неї, молодий художник Чартков. Стара шинель і нефрантовите убрання показували в ньому таку людину, що з саможертвою віддавалася своїй праці і не мала часу дбати про свое убрання, хоч воно завжди має таємничу привабливість для молодості. Він зупинився перед крамницею і спершу всміхався про себе з тих потворних картин. Нарешті, опанував його мимовільний роздум: він почав думати, кому б потрібні були ці твори. Що наш народ задивляється на Брусланів Лазаревичів, на об'їздайлів та обпильайлів, на Хому та Ярему, це не відавалося йому дивним: змальовані предмети були дуже приступні і зрозумілі народові; та де покупець на це строкате, брудне, олійне малювання? Кому потрібні ці флямандські мужики, ці червоні й блакитні пейзажі, що показують якесь домагання на трохи вищій уже ступінь мистецтва, хоч би в тому виявилося все глибоке його приниження? Це, здавалося, зовсім не були твори дитини-самоука: коли б так, то в них, при всій нетямучій карикатурності цілого, пробивався б гострий порив. Але тут видко було, просто, туподумність, безсильну, спорохнявілу нездатність, яка самоуправно стала в лаві мистецтва, тимчасом як місце їй було серед ниніцього ремесства,— нездарність, що лишалася проте вірна своему публіканню і в саме мистецтво запровадила своє ремесво. Ті самі фарби, та сама манера, та сама набита, навична рука, принадежна скоріше грубо зробленому автоматові, аніж людині...

Довго стояв він перед цими брудними картинами, кінець-кінцем не думаючи про них зовсім, а тимчасом хазяїн крамниці, сіренський чоловічок, у фризовій шинелі, з бородою, неголеною від самої неділі, давно уже

Йому гомонів, торгувався і прикидав ціну, ще й не дізнавшися, що йому слодобалося і чого йому треба. „От за цих мужиків і за ляндафтик взяв би біленьку. То ж таки живопись! просто таки очі пориває; тільки-тільки прийшли з біржі: ще й лак не висох. Або от зима; зиму взяли б! П'ятнадцять рублів! Одна ряма чого варт! Он вона яка зима!“ Тут крамар дав легенького щигла полотну, мабуть, щоб показати всю добротність зими. „Дозволите зв'язати разом і приставити до вас? Де з ласки вашої живете? Ей, хлопче! дай мотузка“.

„Стривай, брат, не так ханайся!“ — сказав художник, отямившися і побачивши, як проворний купчик уже не жартома заходився зв'язувати їх докупи. Йому стало ніякovo нічого не взяти, так довго простоявши в крамниці, і він сказав: „а от, справді, я подивлюсь, чи не має чого для мене тут“ і, нахилившись, почав доставати з підлоги навалене купою, потерте, запорошене старе малювання, що не бачило найменшої до себе пошани. Тут були старовинні фамільні портрети, що їх нащадків, мабуть, і на світі відшукати не можна; зовсім незнані образи з продіравленим полотном; рями з облізою позолотою; словом, усякий предавній мотлох. Але художник заходився роздивлятися, гадаючи собі: „ану ж, знайдеться щось путне!“ Він не раз чув оповідання про те, як іноді у лубкових крамарів відшукувано серед сміття картини великих майстрів.

Хазайн, побачивши, куди він ішов, перестав метушитися і повернувшись собі звичайний стан та належну поважність, знову примостиився біля дверей, закликаючи перехожих та показуючи їм однією рукою на крамницю: „Сюди, батечку! От картини! заходьте, заходьте; в біржі одержані!“ Уже досить накричався він і здебільшого без наслідків; наговорився доскочу з лоскутником, що стояв навпроти нього, так само біля дверей своєї крамнички, і нарешті згадавши, що у нього в крамниці є покупець, повернувшись до народу спиною і пішов у глиб її. — А що, батечку, вибрали щоне-

будь? — Але художник уже стояв якийсь час нерухомо перед одним портретом у величезних, колись прегарних рямах, але на яких де-не-де тільки виблискував слід позолоти.

То був дід із змарнілим, бронзовим на колір обличчям, та дужими вилицями; риси обличчя, здавалось, схоплено було в хвилину конвульсійного руху, і відслівалися вони не північною різкістю: вогнаний південь відбивався на них. Він убраний був у широкий азіатський костюм. Хоч як пошкоджений був і запорошений портрет, але коли йому пощастило обтерти порох з обличчя, він побачив сліди роботи великого митця. Портрет, здавалося, був нескінчений; але пензель був разючої сили. Найдивніші в ньому були очі: здавалося, на них ужив всієї сили цензля і всієї пильності митець. Вони, просто, дивилися, дивилися навіть із самого портрета, немов руйнуючи його гармонію своюю дивною жизністю. Коли він виніс портрет до дверей — вони дивилися ще дужче. Сливе те саме враження справили вони серед натовпу. Жінка, що стала позад його, скрикнула: „Дивиться, дивиться!“ І поточилася назад. Щось неприємне, незрозуміле самому собі відчував він і поставив портрет на землю.

— А що візьмете портрет? — сказав хазяїн.

— А що за нього? — сказав художник.

— Та що за нього дорожитись! Три четвертаки давайте!

— Не дам.

— Ну, а що ж даете?

— Семигривеник, — сказав художник, збираючись іти.

— Ет, яку ціну вкрутили! Та за семигривеника і рями самої не купите! Мабуть, завтра купити збираєтесь? Добродію, добродію, верніться! Хоч гравеника накиньте. Беріть, беріть, давайте семигривеника. Єй, ей, тільки для почину; от тільки що перший покупець.

— Потому він зробив рух рукою, немов бі має сказати: „Так уже й бути, пропадай картина!“

Таким чином Чартков зовсім несподівано купив старий портрет і в той самий час подумав: „Нашо я його бушив? По що він мені?“ Та робити не було чого. Він вийняв із кишені семигривеника, віддав його господареві, взяв портрет під пахву і поніс його з собою. По дорозі він згадав, що семигривеник, якого оддав він, був у цього останній. Думки йому нараз спохмурніли; прикрість і байдужа порожнява пойнали його тієї ж хвилини. „Чорт його бери! Як погано ведеться!“ мовив він з почуттям росіянина, у якого зле стоять справи, і майже машинально йшов скватливими кроками, до всього на світі нечулий. Червоне світло вечірньої зорі лишалося ще на половині неба, ще будинки, на той бік звернені, ледве осяяні були її теплим світлом; а тимчасом уже холодне синювате сяйво місяця ставало все сильніше. Напівпрозорі, легкі тіні хвостами падали на землю, відкидані будинками й ногами переходжих.. Уже художник почав помалу задивлятися на небо, осяяне якимсь прозорим, тонким непевним світлом, і мало не одночасно зривалися в уст йому слова: „Який легкий тон!“ і слова: „Досадно, чорти б його побрали!“ і він, поправляючи портрета, що раз-у-раз виповзав йому з-під пахви, прискорював ходу.

Втомлений і весь спіtnілий, добрався він до себе в п'ятнадцять лінню на Василівський острів. Тяжко і залихаючись, вибрався він сходами, політими помиями і позначеннями слідами котів та собак. На стукіт його в двері не було жадної відповіді: служника не було дома. Він прихилився до вікна і став дожидатися терпеливо, аж поки не почув позад себе кроків парубка в синій сорочці, свого підпомічника, натурника, роэтиральника фарб та замітальника підлог, що тут таки й бруднив їх своїми чобітими. Парубок звався Микитою і проводив свій час за ворітми, коли пана не було дома. Микита довго намагався потрапити ключем у замочну дірку, зовсім непомітну, з огляду на темноту. Нарешті двері відчинено. Чартков увійшов до свого передпокою, нестерпно холодного, як то завжди буває в художнибів,

хоч вони того й не помічають. Не віддаючи Микіті шинелі, він увійшов у ній до своєї студії — квадратової кімнати, великої, але низенької, з перемерзлими вікнами, заставленої всяким мистецьким мотлохом: уламками гіпсовых рук, рямами, обтягненими полотном, ескізами, розпочатими й закинутими, драпуванням, розкиданням по стільцях. Він сильно втомився, скинув шинелю, поставив неуважно принесеного портрета межі двох невеликих підрядників і впав на вузьку канапу, про яку не можна було сказати, що вона обита шкурою, бо рядок мідяних цвяшків, що колись її тримали, давно вже застасався сам по собі, а шкура зосталася теж зверху сама по собі, і Микита засовував під неї чорні шкарпетки, сорочки і всю брудну близну. Посидівши і розлігшися, скільки можна було розлягтися на цій вузенькій канапі, він нарешті запитав про свічку.

— Свічки нема,—сказав Микита.

— Як — нема?

— Тож і вчора не було,—сказав Микита. Художник згадав, що справді ще й учора пе було свічок, заспокоївся і змовк. Він дав себе роздягти і накинув на себе тяжко й сильно заношений халат.

— Та от ще, господар був,—сказав Микита.

— Ну, по гроші приходив? Знаю,—сказав художник, махнувши рукою.

— Та він не сам приходив,—сказав Микита.

— З ким же?

— Не знаю з ким... якийсь квартальний.

— А квартальний чого?

— Не знаю чого; каже, того, що за квартирою не плачено.

— Ну, і що ж з того буде?

— Не знаю я, що буде; він казав: як не хоче, то хай вибирається з квартири. Хотіли ще й завтра прийти обидва.

— Нехай собі приходять,—з сумовитою байдужістю мовив Чартков. І слотливий стан душевний опанував його цілком.

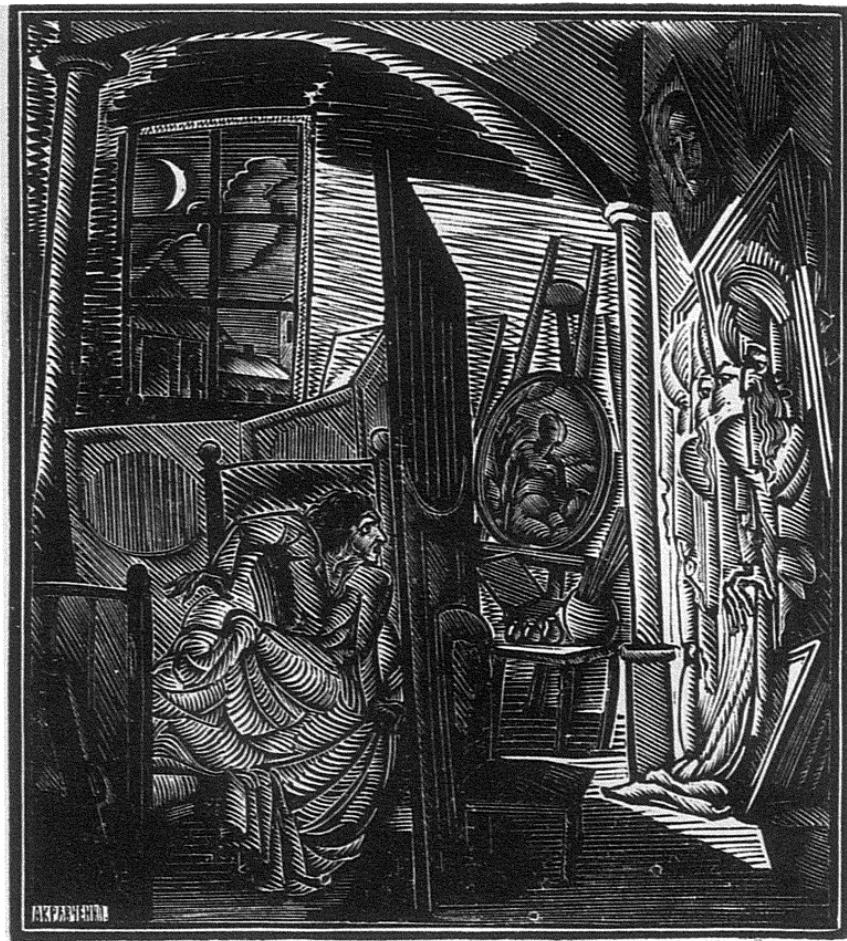
Молодий Чартков був художник з хистом, що віщував багато, — вибухами й хвилинами його певзель показував спостережливість, обмисленість, бистре поривання наблизитись до природи. „Дивись, брат,” не раз говорив йому його професор, — „у тебе є хист — гріх буде, як ти занапастиш його; але ти нетерплячий; тебе щось одно привабить, щось одно припаде тобі до серця — ти про нього й думаєш, а все інше тобі дурниця, а все інше тобі дарма, і дивитись на нього не хочеш. Гляди лишень, щоб не вийшов з тебе модний маляр: у тебе й тепер щось занадто починає кричати фарба; рисунок у тебе не строгий, а інколи й зовсім слабенький, лінії не видно; ти вже гаяєшся за модним освітленням, за тим, що найперше в око впадає — гляди лишень, так і потрапиш на англійський штиб. Стремлена, тебе вже починає вабити панство; вже я бачу, у тебе інший раз франтовита на шні хустка, капелюх з полиском... Воно спокусливо, можна заходитися модні картинки писати та портретики за гроши, але на цьому тратиться, а не розгортається хист. Терпи. Обмірковуй кожну роботу; кинь франтовитість усяку — хай там інші гроші хапають, — від тебе твое не втече”.

Професор почали мав слухність. Інколи нашому художникові справді хотілося завихрятися, пофорсити, показати, словом, свою молодість; але при всім тім він спроможен був узяти себе під обладу. Часами він міг про все забути, взявшись до пензля, і відривався від нього зовсім так, як од чарівного обірваного сну. Його уподобання помітно розвивались. Ще не розумів він всієї глибини Рафаеля, але вже захоплювався бистрим широким пензлем Гвіда, спиняється перед Тіціановими портретами, був у захваті від Фламандців. Ще по-темніла обволока, що старі картини обволікає, не до краю зійшла перед ним; але він уже добачав у них щось, хоч і не погоджувався серцем з старим професором, ніби старовинні майстри так неоосажно відійшли від нас, їому вдавалося навіть, що дев'ятнадцятий вік

де в чому значно випередив їх, що наслідування природі стало тепер яскравіше, гостріше, більше, словом, він думав про все так, як думав молодість, що збегнула вже дещо і відчуває це в гордошах внутрішнього самоусвідомлення. Іноді ставало йому прикро, бачивши, як заїжджий мальяр, француз чи німець, іноді навіть не мальяр з покликання, одною тільки навичкою манерою, жвавістю пензля та яскравістю фарб здобував широкий розголос і вмить збивав собі грошовий капітал. Наверталося це йому на думку не тоді, коли, весь захопивши свою роботою, він забував і страву й пиття, і весь світ, а коли цупко підступала потреба, коли пі на що було купити пензлів та фарб, коли нав'язливий господар приходив разів по десять на день вимагати платні за квартиру. Тоді принадно вимальовувалась у голодній його уяві доля багача-художника; тоді набігала думка, що часто набігає нашим людям — кинути все і загуляти з горя, на зло всьому. І тепер він був сливе в такому стані.

„Так, терпи, терпи!“ проказав він з досадою: „єсть же нарешті і терпцеві край. Терпи! а на які гроші я завтра обідатиму? Позичити мені ніхто ж не позичить. А поніс би я продавати всі мої картини й рисунки, — за них мені за всі дадуть семигривенника. Вони корисні, звичайно; я це відчуваю: кожне з них розпочате не даремно, на кожному з них я чогось довідався. Та що з того? етюди, спроби — і все будуть етюди, спроби — і кінця їм не видко. Та й хто купить, не знаючи мене на імення? Та й кому потрібні малюнки з антиків і натурної кляси — чи нескінчена моя Психея, чи перспектива мої кімнати, чи портрет моого Микити, хоч він, далі, кращий від портретів якогось модного мальяра? Та що, справді? Для чого я мучуся і, як учень, грузну в абетці, коли б я міг виблизити незгірш од інших і бути так само, як і вони, при грошах?“

Проказавши це, художник нараз затремтів і зблід: на нього дивилось, висунувшися з поставленого полотнища, чиесь конвульсійно споторене обличчя; двоє

страшних очей уткнулися просто в нього, немов би намагаючись пожерти його; на вустах написано було грізного наказу — мовчати. Перелякавши, він хтів скригнути й поблікати Микиту, що вже встиг розвести в своїм передпокої молодецьке хроніння; та раптом спинився і засміявся; почуття жаху відлягло вмить: то був портрет, якого він купив і про який зовсім забув. Місячне світло, осяявши кімнату, впало і на нього і надало йому дивної жизноти. Він заходився розгля-
дать і обтирати його. Вмошив в воду губку, пройшовся нею кілька разів по портретові, змив з нього весь на-
липлий бруд і порох, повісив перед собою на стіну і ще більше здивувався незвичайній роботі: все лице за-
малим не бжило, і очі глянули на нього так, що він
кінець-кінцем здригнувся і, поточивши назад, прокла-
звав здивованим голосом: „дивиться, дивиться людськими
очима“. Йому раптом спала на думку історія, яку він
чув колись від свого професора, про один портрет сла-
ветного Леонардо да Вінчі, що великий майстер пра-
цював над ним кілька літ і все ще уважав за нескін-
чений, хоч усі мали його, казав Вазарі, за найдовер-
шенніший, найукінченіший витвір мистецтва. Найукінче-
ніші в ньому були очі, яким дивувалися сучасники:
навіть найменші, ледве помітні в них жилочки, були
зауважені і віддані на полотні. А тут, у цьому, що ни-
ні був перед очима його, портреті, було щось страшне.
Це було вже не мистецтво: це порушувало навіть гар-
монію самого портрета; це були живі, це були людські
очі. Здавалося, ніби вони були вирізані з живої людини і вставлені сюди. Тут не було вже тієї високої на-
солоди, що обіймає душу при погляді на утвір митця,
хоч і як би жахав обраний предмет: тут було якесь
хоробливе молосне почуття. „Що тоді“ мимоволі запиту-
вав себе художник: „тож це натура, це жива натура;
звідки це дивно-неприємне почуття? Чи то невільниче,
букальне наслідування натурі є вже гріх і видається
гострим, разючим криком? Чи коли взяти предмет бай-
дужо, бездушно, не відчуваючи його, він неодмінно

постане тільки в самій жахливій своїй дійсності, не осяяній світлом якоєв'я незабагненої, у всьому затаєній думки, постане в тій дійсності, яка відкривається тоді, коли, бажаючи збегнути прекрасну людину, озброюєшся анатомічним ножем, розтинаеш її якнайглибше — і бачиш одворотну людину? Чому ж проста ница природа з'являється в одного митця в якомусь світлі — і не відчуваєш ніякого ящого враження; навпаки, здається, немовби маєш яку утіху і після того спокійніше її рівніше все пливе й рухається круг тебе? І чому та сама природа в іншого митця видається ницою, брудною, а тимчасом він так само вірний був природі? Але нема, нема, нема в ній нічого осяйного. Все одно, як краєвид у природі: хоч би який вік був чудовий, а все не стає йому чогось, коли немає на небі сонця”.

Він знов подійшов до портрета, щоб роздивитися ці дивні очі і з жахом помітив, що вони й справді видиваються на нього. Це вже не була копія з натури: це була та дивна жінкість, якою б позначилося обличчя мерця, що встав із могили. Чи місячне світло, що носе з собою маячливу мрію і всьому падає іншого образу, на протилежність тверезому дневі, чи що інше до того спричинилося, — тільки йому стало враз, не знати чого, страшно сидіти самому в кімнаті. Він стиха відійшов од портрета, одвернувся в інший бік і намагався не дивитися на нього, а тимчасом око йому мімохіть, само собою, скоса оглядало його. Під кінець, йому навіть страшно стало ходити по кімнаті — йому здавалося, немов зараз хтось інший почне ходити позад його, — і кожного разу він несміливо озирається назад. Він ніколи не був болзкий: але уява і нерви його були чутливі, і цього вечора він сам не міг з'ясувати собі свого мимовільного остраху. Він сів у кутку, але й тут здавалося йому, немов хтось ог-от погляне через плече йому в обличчя. Навіть хропіння Микитине, що долітало з передпокою, не розгонило того остраху. Нарешті він несміливо, не підводячи очей, встав з свого місця, пішов до себе за ширми і ліг у ліжко. Крізь

щілини в ширмі він бачив осляну місяцем свою кімнату і бачив навпроти себе повішений на стіні портрет. Очі ще страшніше, ще значущіше втупилися в нього і, бачилось, ні на що інше не хотіли дивитись, як тільки на нього. Словенний важкого почуття, він наважився встати з ліжка, схопив простирадло і, наблизившись до портрета, оповив його всього.

Зробивши це, він ліг у ліжко спокійніше, став думати про бідність і злidenну долю митця, про терпністу путь, що жде його на цім світі; а димчасом очі його мимоволі дивилися крізь щілину в ширмі на вповнений простирадлом портрет. Місячне сяйво підсилювало білість простирадла йому здавалося, ніби страшні очі почали просвічувати крізь полотно. З жахом вступив він пильніше свої очі, немов бажаючи впевнитись, що це дурниця. Але справді... він бачить нарешті, бачить виразно: простирадла вже немає... портрет ́увесь відкритий і дивиться, минаючи все навколо, просто на нього, дивиться просто в душу йому. У цього захолонуло серце. І бачить він: старий ворухнувся і враз уперся в раму обома руками, далі піднявся на руках і впятахнувши обидві ноги, вискочив із рами... Кріз щілину в ширмі відко було вже порожню раму. В кімнаті почулися крохи; щораз більче і більче підступалася вони до ширми. Серде почало сильно колотитися бідолашному художникові. З затяжним од жаху диханням, він ждав, що от-от гляне йому за ширму старий. І от він справді глянув за ширму, з тим же бронзовим обличчям і проводячи величими очима. Чартков намагався крикнути — і відчув, що не має голосу, намагався поворухнутись, зробити якийсь рух — все тіло йому закляєло. З роззвяленим ротом і завмерлим диханням дивився він на цей страшний фантом, високий на зрост, в який широбій азіяцької расі і ждав, що буде він робити. Старий сів мало-мало не біля ніг йому і зразу ж по тому щось вигляг із широких зборів своєї одеждини. То був мішок. Старий розв'язав його і, вхопивши за два ріжки, стру-

сонув: глухо брякнувши, впали на підлогу важкі сувертки, немов довгасті стовпчики; кожний був завинений у синій папір і на кожному було виставлено: „1000 червінців“. Висунувши свої довгі кощаві руки в широких рукавів, старий почав ті сувертки розгортати. Золото засніло. Хоч яке велике й тяжбе було почуття художникове і безтимний його жах, але він так і уткнувся в золото, дивлячись нерухомо, як розгорталося воно в кощавих руках, ясніло, дзвеніло, тонко й глухо, і загорталося знову. Тут помітив він один суверток, що відкотився оподаль інших, до самих стояків його ліжка, в головах у нього. Майже конвульсійно скопив він його і, сповнений жаху, дивився, чи зауважить те старий. Та старий, бачилося, був дуже занятий; він зібрав усі свої сувертки, склав їх знову в мішок і, не глянувши на нього, пішов за ширми. Серде дуже билося в Чарткова, коли він почув, як лунав по кімнаті шелест щораз дальших кроків. Він стискав міцніше суверток у своїй руці, третячи за нього всім тілом,— і раптом відчув, що крохи знов наближаються до ширми — мабуть, старий спогадав, що не вистарчало одного сувертика. І от — він глянув до нього знов за ширми. Повний одчаю, художник з усієї сили стиснув у руці свої сувертки, напружив усі зусилля свої зробити якийсь рух, скрикнув — і прогинувся.

Холодний піт облив його всього; серце йому билося так сильно, як тільки могло битися; груди були такі стиснені, немов із них мало злетіти останнє дихання. „Невже це був сон?“ сказав він, узявши себе обома руками за голову. Та страшна жизність з'явища не була подібна до сну. Він бачив, уже прокинувшись, як старий вернувся до рямі, як навіть майнула пола його широкої одежини, і рука його відчувала виразно, що за хвилину перед цим тримала щось важке. Місячне світло осяжало кімнату, випинаючи з темних кутків її де полотно, де гіпсову руку, де залишене на столі драпування, а де пантальони та нечищені чере-

нки. Тут тільки помітив він, що не лежить в ліжку, а стоїть на ногах просто перед портретом. Як він дістався сюди — цього вже ніяк не міг він збегнути. Ще більше здивувало його, що портрет був увесь відкрий і простирадла на ньому, справді, не було. З непорушним жахом дивився він на нього і бачив, як просто вступилися в нього живі людські очі. Холодний піт виступив йому на обличчі; він хотів одійти, але відчував, що ноги йому немов приросли до землі. І бачить він, — це вже не сон, — риси старого зворухнулися і губи йому почали тягнутися до нього, немов би хотіли його виссати... З розпучливим зойком одскочив він — і прошкунувся.

„Неваже і це був сон?“ З серцем, що билося, немов розірватись мало, він обмащав руками навколо себе. Так, він лежить у ліжку, в тому ж становищі, як заснув. Перед ним ширма; місячне світло виповняло кімнату. Крізь щілину в ширмі видко було портрет, який слід простирадлом, так, як він сам укрив його. Отже, то був так само сон. Але затиснена рука ще й досі відчуває, немов би у ній щось було. Серце билося сильно, майже страшно; тягар у грудях нестерпний. Він утушив очі у щілину і пильно дивився на простирадло. І от бачить виразно, як простирадло починає розкриватися, так немов би під ним борсацькі руки і намагалися його скинути. „Господи, боже мий, та що це?“ скрикнув він, перехристився в одяг — і прошкунувся.

І це був так само сон. Він скочив з ліжка, напівбожевільний, у нестямі, і вже не міг з'ясувати, що воно з ним робиться — чи то нічниці душать, чи домовик, чи то маячна гарячкова, чи живе видіння. Намагаючися втихомирити хоч трохи душевне хвилювання та розбурхану кров, що напруженим пульсом билася по всіх його жилах, він підійшов до вікна і відчинив кватирку. Ходуний вітер, увірвавши до кімнати, оживив його. Місячне сяйво все ще лежало на дахах та білих стінах будинків, хоч невеликі хмари почали частіше

проходили по небу. Все було тихо; зрідка долітало до вуха далеске деренчання дрожок візникових, що там, десь у глухому заулкові спав, заколисаний своєю лінивою ішкапою, доживаючи запізненого їздця. Довго дивився він, виставивши голову в кватирку. Уже на небі народжувались ознаки щораз більшої зорі; парешті відчув він наступну дрімоту, зачинив кватирку, одійшов геть, ліг у ліжко і незабаром заснув, як убитий, пайміцнішим сном.

Прокинувся він дуже пізно і відчув у собі той неприємний стан, що опановує людину учаділу; голова йому неприємно боліла. В кімнаті було тъмяно: неприміна міжчка сіялася в повітрі і проходила крізь щілини в його вікнах, заставлених картиками або нагруптованими полотнищами. Похмурий, невдоволений, як мокрий півень, сів він на своїй обідраній канапі, не знаючи сам, за що взятився, що робити і згадав нарешті весь свій сон. Вміру пригадування, цей сон уставав в його уяві такий тяжко живий, що його навіть узяв сумнів, чи справді це був сон і звичайна собі маячня, чи не було там чогось іншого, чи не було це яке видіння. Зірвавши простирадло, він на денному світі розглянув цей дивний портрет. Очі, справді, вражали своєю надзвичайною виразністю, але нічого він недобачав у них занадто страшного: тільки немов якесь незбагнене, неприємне почуття залишалося на душі. Прі всім тім він не міг все таки впевнитися, що то був сон. Йому здавалося, немов серед сну був якийсь страшний уривок дійсності. Здавалося, в самому навіть погляді і виразі старого немов щось промовляло, що він був у нього цієї ночі; рука його відчуvalа якусь вагу, що допіру в ній лежала, немов би хтось тільки за хвилину перед цим вихопив її в нього. Йому здавалося, коли б він тільки держав міцніше той суверток, він би напевно зостався у нього в руках і після пробудження.

„Боже мій! коли б хоч частину цих грошей!“ мовив він, тяжко зідхнувши. І в уяві йому стали висипатися

з мішка всі бачені пим сувертки з привабливим написом: „1000 червінців“. Сувертки розгортувано, золото ясніло, загортувано його знов,— а він сидів, нерухомо і безтако уп'явши очима в порожнє повітря, безсилий відірватися від того, немов дитина, що сидить перед ласонцями і, ковтаючи слину, бачить, як їх їдять інші.

Нарешті біля дверей почувся стукіт, що неприємно очутив його. Увійшов господар з квартальним наглядачем, що його поява для людей дрібних, як відомо, ще неприємніша, аніж для багатих обличчя прохача. Господар невеликого будинку, де жив Чартков, то було одно з тих створінь, якими звичайно бувають домовласники денебудь на п'ятнадцятій лінії Василівського острова, на Петербурзькій стороні або в найдальшому закутку Коломни — створіння, яких сила є на Русі і яких характер так само тяжко визначити, як і болір заношеного сурдути. Замолоду був він і капітан, і крикун, давано йому ходу і в цивільних справах, митець був випороти всмак, був і спрітний, і франтовитий, і дурний; але на старості стопив усі ці різкі риси в якусь сіру невиразність. Він був уже вдівець, був уже одставний, вже не чепурився, не чванився, не заривав, любив тільки чаювати й плести при тому всяку нісенітницю; ходив по кімнаті, поправляв лобовий недогарок; акуратно в кінці кожного місяця навідувався до своїх пожильців по гроші; виходив на вулицю, з ключем у руках, щоб подивитися на дах свого дому; виганяв кілька раз двірника з його комірки, буди той ховався поспати; словом сказати, то був чоловік одставний, що йому після всього загулящого життя та труського подорожування на перекладині, залишаються самі підлі тривіяльні звички.

— Самі маєте побачити, Варух Кузьмовичу, — мовив господар, удаючись до квартального й розставляючи руки: — от не платить за квартирою, не платить.

— Що ж, коли грошей немає? Підождіть, я заплачу.

— мені, батечку, ждати не можна,— мовив господар зсерця, зробивши рух ключем, який тримав у руці:— у мене он Потогонкін, підполковник, живе, сім років живе; Ганна Петровна Бухмістерова і сарай і стайню наймає на двоє стілів, троє при ній дворових людей — от які в мене пожильці. У мене, скажу вам по-правді, і в заводі того немає, щоб за квартирою не платити. Зволте цієї ж хвилини заплатити гроші, та й забирайтесь звісся.

— Атох, як умовились, то й платіть,— мовив квартальний наглядач, злегка труснувши головою й заложивши палець за гудзика на своєму мундирі.

— Та чим платити? спитав би я. У мене й копійки немає.

— В такім разі задовольніть Івана Івановича утворами своєї професії,— мовив квартальний:— він, може б, погодився взяти картинами.

— Ні, батечку, за картини дякувати. Коли б ще картини благородного змісту, щоб можна було на стіні повісити: хоч би генерал при звізді, або князя Кутузова портрет; а то он мужика намалював, мужика в сорочці, служника, що фарбу йому розтирає. Ще з нього, з свині, портрет малювати. Йому я по шиї надаю: він, у мене всі цяхи з засувок повитягав, поганець. От подивіться, які предмети: от кімнату змалював. Коли б ще кімнату взяв прибрану, чисту; а то он як намалював її, з усім сміттям та з мотлохом, де що не валялося. От, погляньте, як мені кімнату запаскудив; сами з ласки вашої бачите... Та у мене по сім років пожильці живуть, полковники, Бухмістерова, Ганна Петровна... Ні, я вам скажу, нема пожильця гіршого, як маляр; свиня свинею живе, просто — не приведи боже.

І все це терпляче мусів вислухати бідолашний художник. Квартальний наглядач тимчасом уявився розглядати картини та етюди, і тут же виявив, що має душу чутливішу від господаревої і навіть не чужу художнім вражінням.

— Хе,—мовив він, ткнувши пальцем на одно по-лотно, де змальована була гола жінка,—предмет, того...

веселенький. А у цього—чого таک під носом чорно? табакою, чи що, він собі засипав?

— Тінь,—відповів на те похмуро і не обертаючи на нього очей, Чартков.

— Ну її можна б десь на інше місце перенести, а під носом дуже вже на видноті,— мовив квартальний.

— А це чий портрет?—провадив він, наближаючись до старого. Занадто вже страшний. Невже він справді такий страшний був? Ой-ой-ой, та він просто такий дивиться! Ого, який Громобой! З кого то ви писали?

— А, це з одного... мовив Чартков і не скінчив слова: щось ніби тріснуло. Квартальний, видимо, натиснув занадто ряму портрета, з провини надто тесельського виробу поліцейських рук своїх; бокові дощечки вломилися в середину; одна впала на підлогу і разом з нею впав, тяжко брязнувши, суверточ у синім папері... Чарткову кинувся в очі напис: 1000 червінців. Мов шалений, кинувся він підняти його, вхопив суверточ, конвульсійно стиснув його в руці, що від ваги спустилася вниз.

— Бачиться, гроші задзвеніли?—мовив квартальний, почувши, як щось упало на підлогу і нічого не спромігшися побачити, так хутко Чартков кинувся прибрати його.

— А вам яке діло знати, що в мене є?

— А таке діло, що ви зараз повинні заплатити господареві за квартирою; що ви маєте гроші, та не хочете платити—от що.

— Ну, я заплачу йому сьогодні.

— Ну, а чого ж ви не хотіли платити раніше, та неспокою завдаєте господареві, та от і поліцію теж турбуєте?

— Того, що цих грошей я не хтів займати. Я йому ж увечорі заплачу і з квартири виберусь, бо не хочу у такого господаря застиватись.

— Ну, Іване Івановичу, він вам заплатить,—мовив квартальний, звертаючись до господаря.—А ,якщо вас не задовольнять як слід сьогодні ввечорі, тоді вже

вібачайте, добродію художнику.—Вимовивши це, він надів свою трикутну папку і вийшов у сіні, а за ним господар, понуривши голову і, здавалося, в якомусь замисленні.

— Хвалити бога, забрали їх чорти!—мовив Чартков, почувши зачинені й передпокій двері. Він визирнув у передпокій, послав по щось Млкиту, щоб залишився дома самому, замкнув за ним двері і, повернувшись до себе в кімнату, заходився з третмінням сердечним розгоррати суверток. В ньому були червінці, всі до одного новенькі, гарячі, як вогонь. Мало не збожеволівши, сидів він над золотою кутою, все ще запитуючи сам себе: „Чи не ввісні все це?“ В суверту було їх якраз тисяча; на око вони виглядали достоту так, як бачилися йому ввісні. Кілька хвилин він перебирає їх, переглядав і все ще не міг отамитись. В його уяві вміть воскресли всі історії про скарби, про шкатулки з потайними сховами, що прадіди позалишали про своїх зруйнованих нащадків, певні їх марнотратної та вубоженої майбутності. Він гадав так: чи не надумався й тут який дід залишти своєму внукові подарунок, заховавши його в раму фамільного портрета?—Цовний романтичних марінь, він почав навіть думати: чи нема тут якогось таємничого зв'язку з його долею? чи не зв'язане існування портрета з його власним існуванням, і те, що він придбав його,—чи не є вже якесь упризначення? Він почав з задікавленням розглядати раму портрета. З одного боку її був видовбаний жолобок, засунений дощечкою так хитро й непомітно, що коли б капітальна рука квартального наглядача не вчинила пролому, червінці так і залишилися б там непорушно до кінця віку. Розглядаючи портрет, він знову почудувався високої роботі, незвичайній вилісаності очей: вони вже не здавалися йому страшними, але все ще в душі залишалося кожного разу мимовільно-неприємне почуття. „Ні,—мовив він сам собі:—хоч чий був ти дід, а я поставлю тебе за скло і зроблю тобі за те золоту раму“. Тут він поклав руку на купу золота, що

перед ним лежала, і серце йому сильно забилось від такого дотику. „Що з ним робити?“ думав він, уп'явшися в нього очима. „Тепер я забезпечений щонайменше на три роки: можу замкнутися в кімнаті, працювати. На фарби тепер мені стане; на обід, на чай, на життя, на квартиру вистачить; перешкоджати та обридати мені ніхто не буде. Куплю собі прегарний манекен, замовлю гіпсовий торс, зформую ніжки, поставлю Венеру, накуплю гравюр з найкращих картин. І як по-працюю років зо три для себе, не поспішаючи, не на продаж, я позабиваю їх усіх і зможу стати славетним митцем“.

Так говорив він у порозумінні з добрим розумом, що підказував йому те; але в середині озивався інший голос, чутніший та дзвінкіший. І як глянув він ще раз на золото—не те заговорили в ньому двадцять два роки та гаряча молодість. Тепер в його владі було все те, на що він досі накидав заздрим оком, на що милувався здалеку, ковтаючи слину. Ох, як уньому збілося серце, скоро він подумав про те! Одягнувшись в модний фрак, розговітися після великого посту, найдняти собі прехорошу квартиру, піти зразу ж у театр, кав'ярню, в... і так далі—і він скопивши гроші, був уже на вулиці.

Щонайперше він зайдов до кравця, одягся з ніг до голови і, як дитина, почав безнасташно сам себе оглядати; накупив перфумів, помади, пайніяв, не торгуючись, першу, яка трапилася, прегарну квартиру на Невському проспекті, з дзеркалами та суцільними вікнами; купив у крамниці ненароком дорогий льорнет, венароком на-купив так само силу силенну усяких галстуків, понад усяку цотребу, позакручував собі кучері у парикмахера, проїздився разів зо два по місту в кареті, без жадної причини, об'ївся над міру солодощами в пукерні і зайдов до ресторатора-француза, що досі мав про нього такі ж невиразні відомості, як і про китайське царство. Там він обідав, у боки взявшися, досить гордо поглядаючи на всіх інших і безперестану поправляючи

проти дзеркала позакручувані свої кучері. Там він випив пляшку шампанського, про яке досі знатав більше з поголоски. Вино трохи зашуміло йому в голові, і він вийшов на вулицю, жвавий, моторний, як кажуть у нас, „чортові не брат“. Пройшовся по тротуару гоголем, на всіх наводячи льорнет. На мості побачив свого колишнього професора і тає пишно майнув повз нього, немов би його її не помітивши, що остановлений професор довго ще стояв нерухомо серед мосту, виявивши знак запитання на обличчі своїм.

Всі речі і все, що він мав: станок, полотна, картини, були того ж вечора перевезені на нову розкішну квартиру. Він порозставляв, що було браще, на виднішому місці, що гірше,—позакидав у кутки, і походжав по прегарних кімнатах, безперестану поглядаючи в дзеркала. В душі йому відродилося бажання непоборне вхопити славу зразу ж за хвоста і показати себе світові. Уже чулося йому поєклики: Чартков! Чартков! Чи бачили ви картину Чарткова? Який меткий пензель у Чарткова! Який великий хист у Чарткова! Він ходив захоплений у себе по кімнаті і залітав думкою незнать куди. На другий же день, уявивши з десяток червінців, подався він до одного видавця розхожої газети, прохаючи велику допомоги; був привітно зустрічений журналістом, що відразу ж назвав його „високоплановним“, потиснув йому обидві руки, розпитав докладно про ім'я й отецтво, про адресу, і на другий же день з'явилася у газеті, слідом за оповіщенням про нововигадані лайові свічі, стаття під таким титулом: „Про надзвичайний хист Чарткова“. „Поспішаємо втішити освічену громаду столиці прегарним, можна сказати, всіма сторонами придбанням. Всі погоджуються на тому, що ми маємо силу прегарних фізіономій і прегарних облич; але не було досі способу відтворити їх на чудотворному полотні для пам'яті нашадкам. Тепер ця прогалина виповнена: знайшовся митець, що поєднує в собі все, що потрібно. Тепер красуня може бути певна, що її буде віддано в усію грацію її вроди, легкої, як

повітря, чарівної, лагідної, чудової, подібної до метеликів, що перепорхують по весняних квітах. Поважний батько сім'ї побачить себе оточеного своєю родиною. Купець, воїн, громадянин, державний муж — кожний з новим завзяттям працюватиме на своєму полі. Поступайте, поспішайтесь, заходьте з погулянки, по дорозі від приятеля, від кузини, з найкращої крамниці, поспішайтесь звідусюди. Прегарна майстерня художника (Невський проспект, число таке то) вся заставлена портретами його пензля, гідного Тіціанів та Вандіків. Не знаєш, чому дивуватися — чи вірності та схожості з оригіналами, чи надзвичайній яскравості та свіжості пензля. Хвала вам, художнику! ви вийшли щасливий билет у лотереї! Віват, Андрію Петровичу! (журналіст, очевидчаки, любів фамільярність). Прославляйте себе і нас. Ми вмімо вас цінувати. Загальний наплив люду, а разом з тим і гроші, — хоч дехто з нашого брата, журналістів, і повстають на вас, — така буде вам нагорода“.

З таємною втіхою прочитав художник це оповіщення; лице йому просіяло. Про нього заговорили друком — де була первина для нього: кілька разів перечитував він ті рядки. Порівняння з Вандіком і Тіціаном обійшло його лестощами. Фраза: „Віват, Андрію Петровичу!“ теж дуже сподобалася: друком називають його на імення і по батькові — честь, досі йому зовсім не знана. Він почав сквално ходити по кімнатах, куйовдти собі волосся, то сідав у крісло, то зривався з нього і сідав на канапу, уявляючи щохвилини, як він стріватиме одвідувачів та одвідувачок; підходив до полотна і робив над ним хвацькі вимахи пензлем, пробуючи надати елегантного жесту рукі.

На другий день почувся дзвоник біля його дверей; він побіг одчиняти. Увійшла дама в супроводі лъокаї у ліvreїнї, хутром підбитій шинелі, і разом з дамою ввійшла молоденька вісімнадцятирічна дівчина, дочка її.

— Ви мсye Чартков? — сказала дама.

Художник уклонився.

— Про вас стільки пишуть; ваші портрети, кажуть, вершок досконалості.—Мовивши це, дама приставила до ока свого льорнета і хутенько подалась оглядати стіни, на яких не було нічого. „А де ж ваші портрети?“

— Винеселі,—сказав художник, трохи зніяковівши:—тільки-тільки перевізся на це приміщення, так вони ще в дорозі... не прибули.

— Ви були в Італії?—сказала дама, наводячи на нього льорнет, не знайшовши нічого іншого, на що б можна було навести його.

— Ні, я не був, але хотів бути... Проте, поки що, тепер я відклав... От крісло, ви втомилися?..

— Дякую, я сидла довго в кареті. А, он нарешті бачу вашу роботу!—мовила дама, підбігши до протилежної стіни і наводячи льорнет на поставлені долі його етюди, програми, перспективи й портрети. *C'est charmant. Lise! Lise, venez ici...* Кімната в Тенієровім густі. Бачиш? Безладдя, безладдя, стіл, на ньому погруддя, рука, палітра; он—порох... бачиш, як порох виписаний! *C'est charmant!* А он, на другому полотні жінка, обличчя умиває—*quelle jolie figure!* Ах, мужичок. *Lise, Lise!* Мужичок у руській сорочці! поглянь: мужичок! Так ви не тільки над портретами працюєте?

— О, це дурниця... так, розважався... етюди.

— Скажіть, якої ви думки про нинішніх портретистів? Правда, тепер немає таких, як був койсь Тіціян? Нема тієї сили в колориті, нема тої... яка шкода, що не можу вам того висловити по-російськи (дама була аматорка мальства і вибігала з льорнетом усі картинні галереї в Італії). А втім мсьє Ноль... як він пише! який незвичайний пензель! Я вважаю, що у нього навіть більше виразу в обличчях, аніж у Тіціяна. Ви не знаєте мсьє Ноля?

— Хто цей Ноль?—спитав художник.

— Мсьє Ноль. Ах який хист! він написав з неї портрет, як їй було тільки двадцять років. Треба, щоб ви неподмінно побували у нас. *Lise, ти йому по-*

кажи свій альбом. Ви знаєте, ми приїхали до вас, щоб ви цієї ж хвилини почали з неї портрет.

— А як же, я готовий, й зараз.—І в одну хвилину він присунув станок з наготовленим полотном, узяв до рук палітру, вступив очі в бліде личко доньки. Коли б із нього був знавець людської природи, він в одну хвилину прочитав би на ньому початок дитинної пристрасті до базів, початок будь-тієї і скарг на повільність часу до обіду. Й по обіді, бажання побігати в новій сукні на гуляннях, тяжкі сліди байдужого припадання до різних мистецтв, з материного наказу, для піднесення думки й почуття. Але художник бачив у тому ніжному личку саму тільки принадну для пензля, майже порцелянову блідість тіла, чарівну та легку томність, тонку та ясну шийку, аристократичну легкість стану. І вже загодя збирався тріумфувати, показати легкість та яскравість свого пензля, що досі мав до діла тільки з шорсткими рисами грубих моделів, із строгими антиками та копіями декого з класичних майстрів. Він уже уявляв собі думкою, як вийде це легеньке личко.

— Знаєте що?—мовила дама з трохи зворушливим навіть виразом обличчя:—я б хотіла... на пів-тепер убрани; я б, призналася де хотіла, щоб вона була в тій сукні, до якої ми так звикли: я б хотіла, щоб вона була одягнена просто і сиділа в холодку під деревом, а на тлі щоб поля якінебудь, отари або дібресва... щоб не видко було, що вона іде кудись на баль або на модну вечірку. Наші балі, призналася, так притлумлюють душу, так мертвлять рештки почуваннів... Простоти, розумієте, щоб було більше. (Але—горе! на обличчях у матінки і в доні нацисало було, що вони до того затанцювалися на балах, що обидві мало не воскові стали).

Чартков уявився до роботи, посадив оригінал, прикинув кілька разів те і те в голові; провів пензлем у повітрі, думкою памічаючи пункти; примуржив трохи око, відступив назад, глянув здалека і за одну годину розпочав і скінчив підмальовувати. Задоволений

початком, він заходився вже писати; робота його захопила; уже він забув усе, забув навіть, що перебуває в присутності двох аристократичних дам, почав навіть виявляти часом деякі художницькі манери, прохоплюючись різними звуками, подеколи підспівуючи, як воно трапляється в митцем, всією душою затопленим у свою роботу. Без найменшої церемонії, самим рухом пензля, він примушував оригінал підімати голову, а він тимчасом почав дуже крутитися і виявляв цілковиту втому.

— Досить, на перший раз досить,—мовила дама.

— Ще трохи,—говорив про все забувши художник.

— Ні, пора! Lise, третя година!—мовила вона, виймаючи маленького годинника, що висів на золотому ланцюжку при ремінному її поясі, і скрикнула: „Ой, як пізно!“

— Хвилиночку тільки!—говорив Чартков щиро сердним і благальним голосом дитини.

Та дама, здається, зовсім не мала охоти на цей раз догоджати його художнім потребам і обіцяла, замість того, довше посидіти іншим разом.

— Алеж як це прикро, подумав Чартков про себе: рука тільки-тільки розійшлася. І згадав він, як ніхто не перебивав його й не зупиняв, коли він працював у своїй майстерні на Василівському острові; Микита, було, не ворухнувшись, сидів на однім місці—пиши з нього, скільки хоч; він навіть засинав у призначений йому позі. І, невдоволений, він поклав свого пензля й палітру на стілець і безтако став перед полотном.

Комплімент світської дами вивів його з забуття. Він хутко кинувся до дверей виряжати їх; на сходах він дістав запрошини бувати, прийти наступного тижня обідати, і з веселим виглядом повернувся до себе в кімнату. Аристократична дама зовсім зачарувала його. Досі він дивився на подібні істоти мов на щось непривітне—вони народжені тільки для того, щоб промочати в прегарній колясі, з ліврейними льокаями та франтовитим фурманом, і байдужим оком оглянути пішу, в

лихенькому плащикові людину. І раптом одна з цих істот увійшла тепер до нього в кімнату: він пише портрета, його запрошено обідати в аристократичний дім. — Завдоволення опанувало його надзвичайне; він був у цілковитому захваті і нагородив себе за все те добірним обідом, вечірнім спектаклем і знов проїхався по місту в кареті без жадної потреби.

Всі ці дні звичайна робота зовсім не йшла йому на мисль. Він тільки готувався і ждав хвилини, коли за-дзвенить дзвоник. Нарешті аристократична дама приїхала разом з своєю бліденькою дочкиою. Він посадовив їх, присунув полотно, уже зручно, з претенсіями на світські манери, і заходився писати. Соняшний день і ясне освітлення вельми стали йому в пригоді. Він побачив у легенькому своему оригіналові багато такого, що, коли б тільки спіймати і віддати на полотні, воно б надало високої вартості портретові; побачив, що можна зробити щось особливе, коли тільки виконати все те в такій викінченості, в якій тепер з'явилася йому натура. Серце навіть почало йому злегка трептіти, коли він відчув, що впявить те, чого ще не помітили інші. Робота захопила його цілком; уесь віддався він пензлеві, забувши знов про аристократичне походження оригіналу. Затамовуючи віддих, бачив, як виходили в нього легкі риси і це сливе прозоре, ніжне тіло сімнадцятилітньої дівчини. Він ловив кожний відтінок, легку жовтавість, ледве помітну синяву під очима, і вже ладен був схопити маленький прищік, що вискочив на чолі, коли раптом почув над собою материн голос: „Ах, для чого це? цього не треба,—говорила дама,— у вас теж... от у деяких місцях... немов би трохи зажовто, і от тут зовсім ніби темні плямочки“. Художник почав з'ясовувати, що саме ці плями та жовтавість дають хорошу гру, що вони й становлять приемні та легкі тони обличчя. Але йому відповіли, що вони не становлять ніяких тонів і ніякої гри не дають, і що це йому тільки так здається. „Але дозвольте тут в одному тільки місці, трохи покласти жовтенької фарби“,

мовив простосердно художник. Та цього саме йому й не дозволено. Сказано йому, що Lise тільки сьогодні не в добром здоров'ї, а що жовтавости в неї не буває ніколи і що обличчя її особливо вражає свіжістю больорів. Сумовито почав він загляджувати те, що його пензель примусив виступити на полотні. Щезло багато майже непомітних рис, а разом з ними щезла почасти й схожість. Він бездумно став надавати йому того загального кольориту, що даетсяя на пам'ять і перетворює навіть обличчя, взяті з натури, на якісь холодно-ідеальні, стріовані на ученицьких програмах. Але дама була задоволена, що образливий кольорит був прогнаний остаточно. Вона виявила тільки здивування, що робота триває так довго, і додала, що чула, ніби він за два сеанси зовсім закінчує портрета. Художник нічого не знайшов її на те відповісти. Дами підвалися і збиралися вийти. Він поклав пензля, проводив їх до дверей і потім довго стояв, стуманілий, на тому самому місці перед своїм портретом.

Він дивився на нього тупо, а в голові йому тимчасом стояли ті легкі, жіноцькі риси, ті відтінки й прозорі тони, які він спіймав і які без жалю знищив його пензель. Бувши весь виповнений ними, він відставив портрета на бік і відшукав у себе десь закинуту голівку Психеї, яку колись давно та ескізно накидає на полотно. То було личко, спрітно написане, але зовсім ідеальне, холодне, з самих тільки загальних рис, що так і не набралося живого тіла. Нема чого робити, він уявся тепер проходити його, пригадуючи на ньому все, що поталанило йому постерегти на обличчі в аристократичної одвідувачки. Спіймані ним риси, відтінки й тони лягали тут в тому очищеному вигляді, в якому з'являються вони тоді, коли митець, надивившися на природу, юже віддаляється від неї і дає самостійний проти неї утвір. Психея стала оживати, і ледве позначена в ній мисль почала поволі одягатися в видиме тіло. Тип обличчя молоденької світської дівчини мимоволі передався й Психеї і через те вона набула своє-

рідного виразу, що дає право на називу щиро оригінального твору. Здавалося, він скористувався, частково й разом, з усього, що дав йому оригінал, і зовсім захопився своєю роботою. Кілька днів він був відданій їй самій. І за цією ж роботою застало його прибуття знайомих дам. Він не встиг зняти з станка картину. Обидві видали з себе радісний крик здивування і сплеснули руками.

— Lise, Lise! ах, як подібно. Superbe, Superbe! Як прегарно вигадали ви, що одягли її у грецьке убрання! Ах, який сюрприз!

Художник не зінав, як випровадити дам із утішної їх помилки. Засоромившись і понуривши голову, він проказав стиха: „Це—Психея“.

— У вигляді Психеї? C'est charmant,—мовила мати, усміхнувшись, а разом з нею усміхнулася й дочка.—Чи не правда, Lise, тобі найбільше личить на портреті вигляд Психеї? Quelle idée delicieuse! Але яка робота! Це Корредж. Призначатися, я читала й чула про вас, але я не знала, що ви маєте такий хист. Ні, ви неподільно маєте написати портрета такого ж і з мене.—Дамі, виділо хотілося теж з'явитися у вигляді якоїсь Психеї.

— Що мені з ними робити? — подумав художник.

— Коли вони сами того хотять, то нехай Психея війде зате, що їм хочеться,—і проказав уголос:—садьте, з вашої ласки, ще на хвилиночку: я дещо маю додати.

— Ах, я боюсь, щоб ви якнебудь не... вона така подібна тепер.

Але художник зрозумів, що всі побоювання були щодо жовтавості і заспокоїв їх, сказавши, що він тільки додасть блиску і виразу очам. А по правді, йому було надто соромно і хотілося хоч трохи більше надати подібності до оригіналу, щоб не докорив його хтонебудь рішучою, остаточною безсоромністю. І справді, риси блідої дівчини почали нарешті виразніше виступати в обличчя Психеї.

— Досить!—сказала мати, знов опасаючись, як би подібність не наблизилася, кінець-кінцем, аж надто

близько. Художника нагороджено всім: усмішкою, грошима, компліментом, ширим потисненням руки, запрошенням на обід, словом, він дістав тисячу втішних нагород.

Портрет наробив розголосу в місті. Дама показала його приятелькам; всі дивувались мистецтву, з яким художник зумів зберегти подібність і разом з тим надати краси оригіналові. Останнє зауважено було, розуміється, не без легкого забарвлення заздроців на обличчі. І художник одразу був закиданий роботою. Бачилося, все місто хотіло в нього малюватися. Біля дверей щохвилини дерячав дзвоник. З одного боку це було гарячо, обіцяючи йому нескінченну практику безліччю та розмаїтістю облич. Та на біду, то все був нарід, з яким тяжко було мирити, нарід похапливий, заклопотаний, або ж належний до високого товариства, отже від усіх заклопотаніший, і через те нетерплячий до краю. З усіх боків тільки й вимагали, щоб було хутко й гарно. Художник бачив, що викінчувати було зовсім неможливо, що все треба було заступити спритністю та меткою жвавістю пензля, — схоплювати саму лише цілість, один загальний вираз і не заглиблюватись пензлем у витончені подробиці — одним словом, наслідувати природі в її завершеності було зовсім не можливо. До того ж треба додати, що всі, хто малювався, мали багато інших домагань на різні речі. Дами вимагали, щоб переважно душа і вдача змальовувалися на портретах, щоб усього іншого часом і зовсім не додержувати, закруглити всі гострі кути, зм'ягчити усі ганджі і навіть, як можна, зовсім обійти їх, словом, щоб на обличчя можна було задивитись, коли навіть не вкрай закохатися. І через те, сідаючи малюватися, вони набирали часом такого виразу, що в диво художника запроваджували: та намагалася виявити на обличчі своїм меланхолію, інша мрійність, третя за всяку ціну хотіла змінити рота і вибирала його до такої міри, що він перетворювався, кінець-кінцем, на одну цяточку, не більшу, як голівка на шпильці. І з

усім тим від нього вимагали подібності і невимушені природності. Чоловіки теж були ні трохи не кращі від дам. Один вимагав змалювати себе з сильним, енергійним поворотом голови; другий — з піднесеними дотори надхненними очима; Ґвардійський поручник вимагав неодмінно, щоб в очах йому видко було Марса; цивільний урядовець гнув до того, щоб як більше було несхібності й благородства в обличчі, і щоб рука йому спиралася на книжку, де б розбирними словами було написано: „зажди стояв за правду“. Спершу художника аж у піт кидало від таких вимог: все це треба було прикинути, обміркувати, а тим часом термін давано йому короткий. Нарешті він приrozумів, у чому справа, і вже ані трохи не трудив себе. Навіть із двох, трьох слів угадував він, хто хотів кого з себе уdatи. Хто хотів Марса, він тому в обличчі випинав Марса; хто важив на Байрона, він надавав тому байронівської пози й повороту. Коріаною, Ундіною чи то Аспазією хотіли бути дами, він з великою охотою на все приставав і додавав уже від себе кожному досить пристойности,—а вона, як відомо, ніде не псує і за неї інколи подарують митцеві і саму несхожість. Незабаром він уже й сам почав чудуватися на дивочну жзвавість та спритність свого пензля. А хто малювався, ті, само собою зрозуміло, були в захваті і виголошували його генієм.

Чартков вробився модним художником на всі боки. Почав їздити на обіди, супроводити дам у галереї і навіть на гуляння, франтовито водягатися і проповідувати вголос, що митець повинен належати до вищого товариства, що треба цей стац підтримувати, що митці одягаються шевцями, не вміють пристойно себе тримати, не доховують високого тону і позбавлені найменшої оевіченості. Дома у себе в майстерні він запровадив чистоту та охайність до найвищої міри, приставив двох ціпніх льокаїв, тримав франтовитих учнів, переодягався кілька раз на день у різні ранишнів брання, завивав кучері; почав працювати над

поліпшеннем манер, як зустрівати одвідувачів, почав працювати над прикрашуванням всіма можливими засобами свого зовнішнього вигляду, щоб справити тим приемне враження на дам; коротко сказавши, незабаром у ньому аж ніяк не можна було признати того скромного художника, що працював колись непомітно у своїй хатині на Василівському острові. Про митців і мистецтво він висловлювався тепер гостро; твердив, що давнім митцям занадто вже багато переваги приписано, що всі вони до Рафаеля писали не постаті, а якісь оселедці; що тільки в уяві розглядувачів існує думка, ніби їм притаманна якась святість; що сам Рафаель навіть писав не все гаразд, і за багатьома його утворами тільки силою переказу затрималася слава; що Мікель-Анжел хвалько, бож він хтів похвалитися знанням анатомії; що грації в ньому нема жадної і що справжнього блиску, сили пензля та кольориту треба шукати тільки в нинішньому віці. Так натурально заходила мимоволі мова і про себе.—Ні, я не розумію, мовляв він, напруження інших сидіти й копатися над роботою: людина, що порпається кілька місяців над картиною, як на мене, не митець, а трудяка; я не повірю, щоб у неї був хист; геній творить швидко, сміливо. От у мене, говорив він, вдаючися звичайно до одвідувачів,—цього портрета я написав за два дні, це голівку—за день, це за кілька годин, це за годину й кілька хвилин. Ні, я... я, сказати так, не визнаю за мистецтво того, що ліпиться рядок по рядкові; це вже ремісництво, а не мистецтво.—Так розповідав він своїм одвідувачам, і одвідувачі дивувалися з сили та спритності його пензля, видавали з себе вигуки, почувши, як хутко він творив, і потім переказували один одному: „Це хист, це справжній хист!“ Подивіться, як він говорить, як виблискують йому очі! *Li-y-a quelque chose d'extraordinaire dans toute sa figure!*

Художниківі втішно було чути таку про себе поголоску. Коли в журналах з'явилася друкована хвала йому, він радів, як дитина, дарма що цю хвалу він

купив за власні свої гроші. Він розносив такий друкований листок скрізь і мов би ненароком показував його знайомим і приятелям, і це його тішило аж до найпирoserднішої наївности. Слава його зростала, роботи є замовлень більшало. Уже почали йому надокучати ті самі портрети й обличчя, що їх поза та повороти зробилися у нього заученним. Уже без великої охоти він писав їх, намагаючися будь-як накидати саму голозу, а все інше давав добінчувати учням. Спершу він все таки пробував дати якусь нову ізу, вразити силую, ефектом. Тепер і це ставало йому нудно. Голова втомлювалася, вимислуючи та обмірковуючи. Це було йому не по силі, та й ніколи: повне розваг життя і товариство, де він намагався відограти ролю світської людини,— все це далеко відносило від думок і праці. Пензель його простирав і тупіщав, і він непомітно замкнувся в одноманітних, визначеніх, давно витріпаних формах. Одноманітні, холодні, раз-у-раз причепурені і, так мовити б, позастібувані обличчя урядовців, військових та цивільних, не багацько давали простору пензлеві: він забував і прегарне драпування, і сильні порухи, і пристрасті. Про групи, про художню драму, про високу її зав'язку нічого було й говорити. Перед ним були тільки мундир, та корсет, та фрак, перед якими холод відчуває мистець і спадає всяка уява. Навіть найзвичайнішої стійності уже не видібо було в його творах, а тимчасом вони все ще розходились, все ще користувалися славою, хоч справжні знавці та художники тільки плечима внизували, глядачи на останні його роботи. А деякі, що знали Чарткова раніше, не могли збагнути, як міг занепасти хист, що його ознаки виявились так яскраво в ньому з самого початку, і даремне намагалися розгадати, яким робом може згаснути обдарованість в людині, коли вона тільки но дійшла повного розвитку всіх сил своїх.

Та цих голосів не чув сп'янілий славою художник. Уже він починав вступати в пору поважного віку й розуму: почав оглядніти й видимо роздаватися вшир.

Уже по газетах та журналах вичитував він прикметники: „наш поважний Андрій Петрович, наш заслужений Андрій Петрович“. Уже почали йому на службі пропонувати почесні посади, запрошувати на ісіти, в комітети. Уже він починав, як завжди буває в поважні роки, сильно нахилятися вбік Рафаеля та старовинних митців — не тому, щоб цілком упевнився їх великої стійності, а тому, щоб колоти їми очі молодим митцям. Уже він починав, звичаєм усіх, що в такі роки вступає, докоряті всю молодь без віймку неморальностю та недобром спрямованням духу. Уже починав він вірити, що все на світі робиться просто, надхнення згори немає, і все неминуче має бути підведено під один суворий припис акуратності та однomanітності. Коротко сказавши, життя його дійшло тих літ, коли все, що дійше поривом, стискається в людині, коли потужний смик слабше дотикається душі і не обвивається пронизливим звуком довкола серця, коли дотик краси уже не перетворює незайманих сил на вогонь та полум'я, але всі відгорілі почуття стають приступніші до дзвону золота, уважніше наслухають привабливої його музики і непомітно помалу дозволяють їй остаточно приспати себе. Слава не може дати насолоди тому, хто вкрав її, а не заробив: вона будить повсякчасне тремтіння тільки в гідному її. І тому всі почуття її пориви його звернулися до золота. Золото стало його пристрастю, ідеалом, острахом, насолодою, метою. Пачки асигнацій росли в скринях і, як кожний, кому дістается на пай цей страшний дар, він почав ставати невеселим, неподатним ні на що, байдужим до всього, крім золота, безпричинним скіярою, безглуздим збирачем, і вже ладен був перетворитися на одну з тих чудних істот, яких сила трапляється в нашому бездушному світі, на яких із жахом дивиться життя її серця сповнена людина, і видаються вони її рухомими кам'яними гробницями, з мерцем усередині замість серця. Але одна подія сильно потрясла її розбудила всю його живущу істоту.

Одного дня побачив він на столі своєму записку, якою академія мистецтв запрошуvalа його, як достойного свого члена, прибути й зложити свою думку про новий, присланий із Італії твір удосяконалюваного там російського художника. Цей художник був один із колишніх його товаришів, що з найраніших років носив у собі пристрасть до мистецтва, що запальною душою трудівника поринув у нього з усім захватом, одірвався од приятелів, рідних, од улюблених звичок і полинув туди, де на тлі чудового неба спіє величавий розсадник мистецтва,— в той прегарний Рим, що на саме ймення його так повно й сильно б'ється полум'яне серце митця. Там як відлюдниче поринув він у труд і нічим не розпорощувані студії. Йому не було діла до того, що говорили про його вдачу, про його невміння поводитися з людьми, про недодержання товариської пристойности, про зневагу, яку накликав він на становище митця своїм убогим, недбалим убраниям. Йому було те без потреби, сердились на нього чи ні його браття. Все занехаяв він, все віддав мистецтву. Невтомно одвідував галереї, цілими годинами простоявав перед утворами великих майстрів, уловлюючи та вистерегаючи чудовий пейзель. Нічого не бінчав він без того, щоб не перевірити себе кілька разів на цих великих учителях і щоб не прочитати в їхніх утворах безмовної та проречистої собі поради. Він не заходив у шумливі розмови та суперечки; він не стояв ні за пурістів, ні проти пурістів. Він однаково всьому віддавав належите, беручи з усього тільки те, що було в ньому прегарного і нарешті залишив собі учителем одного божественного Рафаеля,— подібно до того, як великий митець поет, перечитавши силу різних творів, сповнених розмаїтого чару і величавої краси, кінець-кінцем залишав собі настольною книгою саму Ілляду Гомерову, відкривши, що в ній усе єсть, чого хочеш, і нема нічого, що не відбилося би вже тут такою глибкою та великою довершеністю. І зате виніс він із своєї школи величаву ідею утвору, потужну красу мислі, високу привабливість небесного пензля.

Увійшовши до залі, Чартков знайшов уже величезний на топі одвідувачів, зібраний перед картиною. Найглибша безмовність, яка рідко буває серед численних цінителів, на цей раз панувала скрізь. Він сквапно надав собі значущого вигляду знавця і наблизився до картини; та — боже мій, що він побачив!

Чистий, непорочний, прегарний як наречена, стояв перед ним твір митця. Скромний, божествений, непохібний і простий, як геній, зносився він над усім. Бачилося, небесні постаті, здивовані стількома зведеннями на них поглядами, сором'язливо спустили прекрасні вії. З почуттям мимовільного здивування споглядали знавці на новий, невиданий пензель. Все тут, бачилося, поєдналося разом: вивчення Рафаеля, позначене високим благородством поз, вивчення Корреджія, віддане остаточною довершеністю пензля. Ale найбільшу владу показувала міць твору, що вже пливла в душі самого митця. Остання річ на картині була перейнята нею; у всьому осяненому був заçon і внутрішня сила; скрізь була спіймана дія пливкі заокруглість ліній, властива природі, яку бачить тільки око художника-творця і яка гострим кутом випинається в копіста. Видко було, як усе, визбиране з околишнього світу, митець замкнув спершу в своїй душі, і вже звідти, в душевної криниці, вилив його одним гармонійним, уроочистим співом. I стало ясно навіть непосвяченим, яке незмірне провалля залягає межі утвором і звичайною копією з природи. Сливе неможливо було списати ту незвичайну тишу, яка мимоволі пойняла усіх, що стояли, вступивши очі в картину — ні шелесту, ні гуку; а картина тимчасом щохвилини здіймалася все вище й вище: ясніше й чудовніше відділялася вона від усього і вся перетворилася, кінець-кінцем, в одну мить, вицвіт ізлетілої з неба на художника мислі, — мить, до якої все життя людське є тільки саме приготування. Мимовільні сльози ладні були покотитися по обличчях одвідувачів, що стояли круг картини. Здавалося, всі уподобання, всі зухвалі, заблудні відхилення густу

злилися в якийсь мовчазний гімн божественному творові.

Нерухомо, розімкнувши уста, стояв Чартков перед картиною і нарешті, коли потроху-помалу відвідувачі й знавці загомоніли й почали міркувати про стійність твору і коли нарешті звернулися до нього з просьбою подати свою думку, він отямився; хотів, узяти на себе байдужий, звичайний свій вигляд, хотів прооказати звичайне, тривіальне міркування зачерствілих митців, на такий зразок: „Звичайно, не можна заперечити хисту художникового; є дещо; видко, що він хотів щось виповісти; проте як узяти найголовніше...“ і на тих словах додати, розуміється, такої похвали, від якої звомпив би усякий художник; хотів усе це зробити, та мова завмерла йому на устах, сльози й ридання безладно вирвалися на відповідь, і він, як шалений, вибіг із залі.

З хвилини нерухомий, нечулий, стояв він серед своєї розкішної майстерні. Вся істота, все життя його було збуджене в одну мить, немов би молодість повернулась до нього, немов би згаслі ісери хисту спалахнули знов. З очей йому раптом упала пов'язка. Боже! і так без жалю занапастити найкращі роки своєї юності знищти, притлумити іскру вогню, що, можливо, жеврів, у грудях, що, можливо, розгорівся б тепер величаво й красно, і, можливо, так само викликав би сльози здивування та вдачності. І занапастити все це, занапастити без найменшого жалю! Здавалось, ніби в ту хвилину враз і раптом ожили в душі його ті напруження й пориви, які були колись йому знані. Він схопив пензлі і наблизився до полотна. Піт напруження виступив на його обличчі; весь обернувся він на одні бажання і загорівся однією думкою: йому хотілося змалювати янгола відступника. Ця ідея найбільше відповідала станові його душі. Але, горе! його постаті, пози, групи, думки лягали вимушено й безладно. Пензель його і уява занадто вже підбилися під одну мірку, і безсилий порив переступити усі межі її пута, які він сам собі поклав, уже віддавав неправдивістю

ї помилкою. Він зневажив трудні та довгі сходи повільно збираних відомостей та перших основних законів майбутнього великого. Прикрай жаль охопив його. Він звелів винести з своєї майстерні всі останні твори, усі бездушні модні образки, всі портрети гусарів, дам та державних радників; замкнувся самотно в своїй кімнаті, звелів нікого не пускати і весь поринув у роботу. Як витривалий юнак, як учень, сидів він за свою працею. Та яке без жалю невдачне було все те, що народжувалось під його пензлем! На кожнім ступні його спинало незнання найперших, основних стихій; простий незначний механізм охоложував йому весь порив і неперехідним ставав порогом для уяви. Пензель мимоволі звертався до заучених форм, руки складалися на один заучений лад, голова не важилася зробити незвичайного повороту, навіть згортки одежі відгонили заученим і не хотіли слухатися її залягати на неизнаній позі тіла. І він почував, він почував і бачив те сам.

— Та чи справді мав я хист? — мовив він нарешті: Чи не помилився я? І, проказавши ці слова, він підійшов до давніших своїх творів, що робив над ними колись так чисто, так безкорисно, там, у біdnій хатині на відлюдному Василівському острові, оподаль людей, розкошів та всяких примх. Він підійшов тепер до них і став пільно розглядати їх усі, і разом з тим почало вставати в його пам'яті все колишнє бідацьке життя його. — „Так“, промовив він розпучливо; „я мав хист! Скрізь на всьому знати його приміти й сліди...“

Він став і враз затрусишся всім тілом: очі його зустрілися з нерухомо-втупленими на нього очима. Це був той надзвичайний портрет, якого він купив на Щукиному дворі. Весь час він був закритий, заставлений іншими картинами і зовсім випав йому з думки. А тепер, як зумисне, коли повиношувано всі модні портрети та картини, що висновняли майстерню, він виглянув на світ разом з іншими творами його молодошців. Як пригадав він усю дивну його історію, як

пригадав, що певною мірою він, цей дивний портрет, стався причиною його переродження, що грошовий скарб, якого дістав він таким чудовним способом, породив у ньому всі марні забаганки, що занапестили його хист,— майже оскаженість ладна була ввірватися в його душу. Він тісі ж хвилини звелів винести ненавидний портрет. Але хвилювання душевне від того не вгамувалося: всі почуття і вся істота йому були зрушені до дна, і він дознав тієї страшної муки, що, як разючий вимок, стривається інколи в природі, коли малий хист намагається виявити себе у великій, по над його засоби, мірі і не може себе виявити,— тієї муки, що в юнакові породжує велике, але в перейшлий за межу марні людині перетворюється на безплідну жадобу,— тієї страшної муки, що робить людину здібою на жахливі злочинства. Його опанувала страшна за-здрість, заздрість аж до несамовитості. Жовч проступала йому в обличчі, коли він бачив твір, що мав на собі печать хисту. Він скреготав зубами, ів його очима василіска. В душі йому відродився найпекельніший намір, який коли-будь плекала людина, і з лютою силою винувся він доходити його виконанням. Він почав скуповувати все найкрайше, що тільки утворювало малярство. Купивши картину за велику ціну, обережно приносив до своєї кімнати і з люттю тигра накидався на неї, рвав, розшматовував її, різав на клаптики і топтав ногами, супроводячи те сміхом насолоди. Незчисленне багатство, яке він зібрав, достачило йому всіх засобів задовоління цю пекельну неситість. Він порозв'язував всі свої золоті мішки, повідчинаяв скрині. Ніколи ні одна потвора невігластва не знищала стількох прегарних творів, скільки знищив цей лютий месник. По всіх аукціонах, де тільки він з'являвся, кожен завдалегідь зрікався думки придбати художній утвір. Здавалося, розгніване небо навмисне послало в світ цього жахливого бича, бажаючи позбавити його всієї його гармонії. Ця жахлива пристрасть поклала якийсь страшний кольорит на нього: повсякчасна

жовч не сходила йому з обличчя. Хула на світ і заперечення малювалися сами собою в рисах його. Здавалося, в ньому втілився той страшний демон, якого ідеально вмалював Пушкін. Крім отруйного слова і повсякчасної огуди, нічого не вимовляли його уста. Подібний до якоїсь гарпії, траплявся він на вулиці, і всі, навіть знайомі, зобачивши його здалека, намагалися ухилитись і уникнути такої зустрічі, кажучи, що її вистарчить отруїти потім увесь день.

На щастя для світу її мистецтва, таке напружене ї силуване життя не могло довго тривати: міра пристрастів була надто невідповідна її колосальна, як на квіолі сили його. Напади несамовитості й безумства почали виявлятися частіше і, кінець-кінцем, все це перейшло в найжахливішу хворобу. Жорстока гарячка, поєдана з найприскореннішими сухотами, взялися до нього так люто, що за три дні від нього залишилася сама тільки тінь. До цього прилучилися всі ознаки безнадійного божевілля. Іноді кілька чоловік не могли утримати його. Йому почали з'являтися давно забуті живі очі незвичайного портрета — і тоді божевілля його було страшне. Всі люди, що обступали його постіль, здавалися йому страшними портретами. Портрет двоївся, четверився в його очах; всі стіни здавалися пообвішувані портретами, що вступляли в нього свої нерухомі живі очі; страшні портрети дивилися з стелі, з підлоги; кімната роздавалася вздовж і вшир у нескінченість, щоб якнайбільше вмістити цих нерухомих очей. Лікар, що взяв на себе обов'язок лікувати його і вже начувся про дивну його історію, з усієї сили намагався розшукати таємний зв'язок поміж вимарюваними видіннями та подіями його життя, але нічого не міг осягнути. Хворий нічого не розумів і не відчував, крім своїх мук, і видобував з себе самі жахливі зображення та беатяні слова. Нарешті життя йому увірвалося в останньому, уже безгласому пориві страждання. Труп його був страшний. Нічого теж не могли знайти від величезного його багатства; але, побачивши порізані

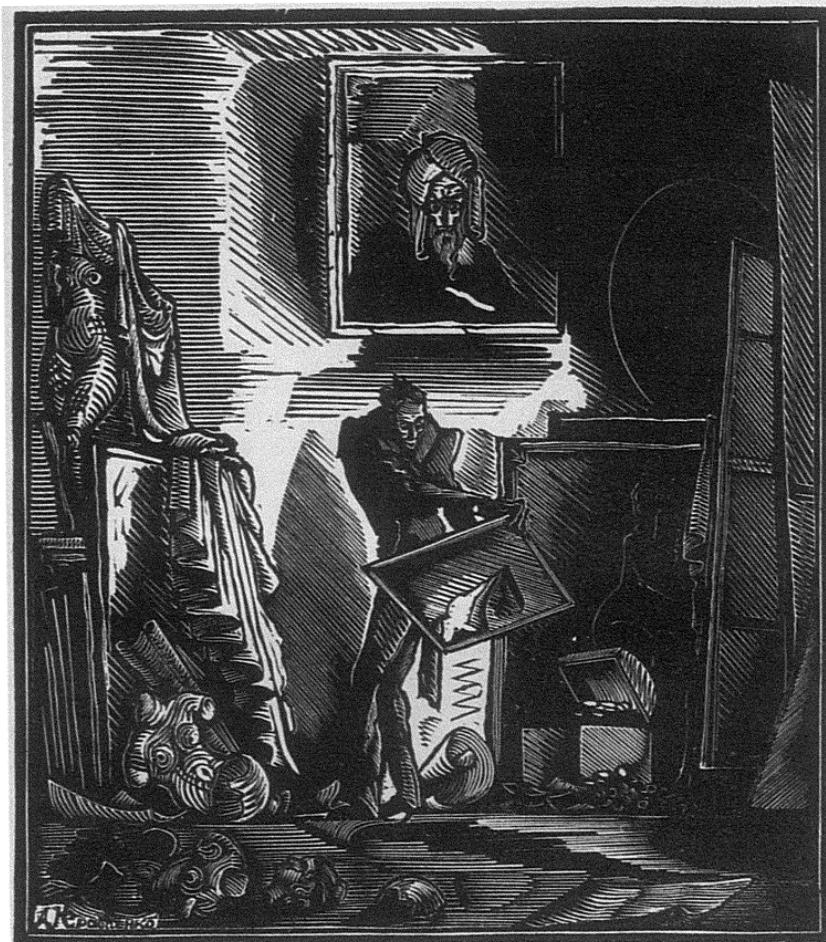
шматки від тих високих утворів мистецтва, що їх ціна перевищувала мільйони, зрозуміли жахливий їх ужиток.

§ II.

Сила карет, дрожок та колясок стояло перед Ганком дому, де відбувався авкційний продаж речей одного з тих багатих аматорів мистецтва, що солодко продрімали все життя своє, затоплені в своїх зефірах та амурах, безвинно набули славу меценатів і простосердно втратили для того мільйони, зібрані їх статечними батьками, а часом і власними давнішими працями. Таких меценатів, як відомо, тепер уже нема, і наш XIX вік давно вже набув невеселої фізіономії банкіра, що втішається своїми мільйонами тільки у вигляді цифр, виставлених на папері. Довга заля була виповнена найрозмаїтішим натовпом одвідувачів, що налетіли, як хижі птахи на неприбране тіло. Тут була ціла флотилія руських купців з Гостиного двору і навіть з тандити, в синіх німецьких сурдутах. Їхній вигляд і вираз облич були тут якісь твердіші, вільніші і не визначалися тією пересоложеною запобігливістю, яку так помітно в нашому купцеві, коли він у себе в крамниці перед покупцем. Тут вони зовсім не церемонилися, дарма що в тій же залі сила було тих аристократів, перед якими вони в іншому б місці ладні були уклонами своїми позмітати порох, понакошуваний власними чобітами. Тут вони були зовсім не вимушенні, обмачували без церемонії книжки й картини, бажаючи спізнати добродійство краму, і сміливо перебивали ціну, набивану графами-знавцями. Тут було багато неминучих одвідувачів авкціонів, що постановили щодня бувати на них замість сніданку; аристократи-знавці, що вважали за обов'язок не пропускати нагоди збільшити свою колекцію і не знаходили іншої роботи від 12 до 1 години; нарешті ті благородні панове, що їх убрання й кишені досить лихенські, і з'являються вони день-у-день без жадної користолюбної цілі, а єдино щоб подивитися, чим що

скінчиться, хто даватиме більше, хто менше, хто кому переб'є і за ким що зостанеться. Силу картин розкидано без жадного ладу; з ними перемішані і меблі, і книги з вензелями давнішнього власника, що може не мав похвальног звичаю до них заглядати. Китайські вази, мармурові дошки для столів, нові й старі меблі з вигнутими лініями, з грифами, сфинксами та лев'ячими лапами, визолочені і без позолоти люстри, кенкети,— все було накидане і зовсім не в такому порядкові, як у крамницях. Все являло якийсь хаос мистецтв. Взагалі почуття наше перед авкціоном моторошне: в ньому все відгонить похоронною процесією. Заля, де він відбувається, завжди якось похмура, вікна, позаставлювані меблями та картинами, ллють скуче світло; безмовність, розлита на обличчях, і похоронний голос авкціоніста, що постукує молотком і співає панаходу бідолашним, так дивно надибуваним тут мистецтвам,— все це, здається, ще більше підсилює дивну прікість враження.

Авкціон, здавалося, був у самому розпалі. Ціла юрма пристойних людей, збивши до купи, про щось навперебій сперечалася. Зусюди чутні слова „рубль, рубль, рубль,” не давали змоги авкціоністові повторяти набивану ціну, яка вже виросла вчетверо проти оповіщеної. Збитий натовп сперечався про портрет, що справді не міг не встановити кожного, що хоч трохи знався на мальстрі. Надхнений пензель мальра виявлявся в ньому вочевисто. Портрет, видима річ, був уже кілька раз реставрований та підновлений і являв смаглі риси якогось азіята в широкій одеждині з надзвичайним, дивним виразом на обличчі, але найбільше всі, хто стояв довкола, були вражені незвичайною жизністю очей. Що більше в них вглядалися, то більше вони, бачились, забиралися в середину кожному. Ця дивніна, цей надзвичайний фокус митця привернув мало не загальну увагу. Багацько з тих, що сперечалися за нього, вже відступилися, бо ціну набито йому неймовірну. Залишилися тільки два відомі аристократи, аматори маль-

ства, які ні за що не хотіли зректися такого придбання. Вони гарячилася і, мабуть, набили б ціну до неможливого, коли б один із них, що розглядали портрета, не проказав: „Дозвольте мені на хвилину перебити вашу суперечку: я, може, більше, ніж хто інший, маю право на цей портрет“.

Слова ці вмить притягли до нього загальну увагу. То був ставний чоловік, років на тридцять п'ять, з довгими чорними кучерями. Приємне обличчя, позначене якоюсь ясною нестурбованістю, виявляло душу, сторонню усім виснажливим світським уразам; в його уборі не було ніяких претенсій на моду: все показувало в ньому артиста. Це був, справді, художник Б., відомий особисто багатьом із присутніх.

— Хоч які дивні здадуться вам слова мої,— провадив він далі, бачачи прив'язану до нього загальну увагу,— та, коли ви погодитесь вислухати невеличку історію, можливо, ви побачите, що я мав право так говорити. Все впевнене мене, що портрет є той самий, якого я шукаю.

Зовсім природна цікавість розпалилася майже на всіх обличчях, і сам авкціоніст, роззвивши рота, став з піднятим у руці молотком, готовий слухати. На початку оповідання багато хто повертає очима до портрета, а потім усі вступилися в самого оповідача, вміру того, як його оповідання ставало все цікавіше.

— Вам відома та частина міста, яку звуть Коломною (так він почав). Тут усе неподібне до інших частин Петербургу: тут не столиця і не провінція; здається, відчуваеш, перейшовши на коломенські вулиці, як облишають тебе всі молоді пориви та бажання. Сюди не заходить майбутнє, тут скрізьтиша та відставка,— все, що осіло від столичного руху. Сюди переїздять на життя відставлені урядовці, вдови, небагаті люди, що мають присміну знайомість з сенатом і тому засудили себе тут мало не на все життя; вислужені куховарки, що цілий день штовхаються по базарах, тере-веняять з мужиком у роздрібній крамничці і забирають

щодня на п'ять копійок кофію та на чотири цукру і нарешті весь той гатунок людей, що можна назвати одним словом попілуватий — людей, що з своїм убранням, лицем, волоссям, очима мають якийсь невиразний, попелястий вигляд, як день, коли немає на небі ні бурі, ні сонця, а буває ні те, ні се: сіється туман і відбирає різкість від речей. Сюди можна зачислити відставних театральних капельдинерів, відставних титулярних радників, відставних годованців Марсовых з виколотим оком та роздутою губою. Це люди зовсім безпристрасні: ідуть, ні на що не обертаючи очей; мовчать, ні про що не думаючи. В кімнаті у них не багато добра: часом тільки штоф чистої руської горілки, яку вони одноманітно смочуть цілий день без жадного більшого припливу до голови, що буває після сильного спожиття, яким люблять себе потішити у неділю молодий ремесник німець, цей студент Міщанської вулиці, що один владає тротуаром, коли час переступив уже дванадцяту годину ночі.

Життя у Коломні страх відлюдне: рідко коли з'явиться карета, крім тої хіба, що нею їздять актори, що громом, дзвоном та брязкотом своїм одна тільки турбує загальну тишу. Тут усе пішоходді: візник дуже часто плентається без пасажира, везучи сіно для бородатої шкапини свєї. Квартиру можна знайти за п'ять карбованців у місяць, навіть із кавою вранці. Вдови, що дістають пенсію, найаристократичніші тут фамілії; вони тримають себе пристойно, чисто метуть свої хати, розмовляють з приятельками про дорожнечу на яловичину та на капусту, частенько при них живе молоденька дочка, мовчазна, покірна, інаки непогана з себе істота, бридкий цуцик і настінний годинник з сумовитим постукувачем-маятником. Далі йдуть актори, що платня не дозволяє їм виїхати з Коломни, люд свободний, як усі артисти, що живуть для втіхи. Вони, сидячи в халатах, ладять пістолі, ліплять з картону всякі речі, потрібні для дому, грають із приятелем-гостем у шашки та в карти і так просиджують ранок, роблячи те саме і ввечорі,

з додатком інколи пуншу. За цими тузами й панством Коломни іде надзвичайна порошня та дріблюта. Їх так самотужко поїменувати, як почислити ту силу комашок, що розводяться в старому оцті. Тут є баби, що моляться, баби, що пиячать, баби, що моляться і пиячать разом; баби, що животіють з якихось незбагнених коштів: як комахи тягають з собою старе шмаття та ганчір'я від Калинкіного мосту на тандиту з тим, щоб продати його там за п'ятнадцять копійок; словом, справжній пайнещасніший посвірб людности, що ані один доброчинний політико-економ не добрав би способу поліпшити його добробут.

Я для того згадав їх, щоб показати вам, як часто цей люд потребує негайної на якийсь час допомоги, і мусить удаватися до позичок; і тоді серед нього осідають особливого роду лихварі, що уділяють йому невеликих грошів—під заставу і на великі проценти. Ці дрібніші лихварі бувають без порівняння безсердечніші від усіх великих, бож народжуються серед убожества і начоно показуваного жебрацького лахміття, якого не бачить багатий лихвар, маючи до діла з людьми, що приїздять у каретах,— і тому занадто вже рано умирає в їхній душі найменше людяне почуття. Серед таких лихварів був один... Але не завадить вам сказати, що пригода, за яку я взявся розповідати, належить до минулого століття, а саме до правління покійної цариці Катерини Другої. Ви можете самі зrozуміти, що зверхній вигляд Коломни і внутрішнє її життя мусили значно відмінитися. Отже, серед лихварів був один — істота всіма сторонами незвичайна, — що віддавна вже оселився в цій частині міста. Він ходив у широкій азіатській одеждині; темний колір обличчя вказував на південне його походження; але якої саме був він нації — індус, грек, перс — того ніхто не міг сказати напевнє. Високий на зрост, понад міру навіть, смагле, сухоряве, обпалене обличчя і якийсь незрозуміло страшний його колір, великі, з дивним вогнем очі, навислі густі брови — вирізняли його гостро й

сильно з-поміж усієї попілуватої людності столиці. Саме житло його неподібне було до інших маленьких дерев'яних домочків. Це була кам'яна будівля, на зразок тих, що колись доволі набудовували їх генуезькі купці, з різними, неоднаковими на розмір вікнами, в валізними віконницями та засувами. Цей лихвар різнився від інших лихварів уже тим, що міг наділити якими хоч грішми усіх, почавши з старої жебрачки до марнотратного двірського вельможі. Перед його домівкою незвідка з'являлися найблискучіші екіпажі, крізь віконця яких інколи визирала голівка препишної світської дами. Поголоска, як звичайно, рознесла, що залізні скрині його повні безліку грошима, коштовностями, діамантами, всякими заставами, та що проте він зовсім не мав тієї зажерливості, що властива іншим лихварям. Він давав гроші залюбки, дуже зручно розподіляючи реченці виплат; але якимись дивними аритметичними викладками примушував їх підійматись до немірних відсотків. Так принаймні свідчила поголоска. Та що найдивніше з усього і що не могло вразити багатьох—це була дивна доля усіх тих, хто здобував од нього гроші: всі вони кінчали життя нещасливо. Чи була це просто людська думка, недоречні марновірні пльотки, чи зумисне поширювані чутки,—це лишилось невідомо. Але кілька прикладів, що за короткий час трапилися у всіх на очах, були живі й разочі.

З гурту тодішнього панства завчасу привернув до себе очі юнак з найродовитішої сім'ї а що змолоду вирізнився вже на полі державному, гарячий прихильник усього справжнього, високого, речник усього, що породило людське мистецтво й розум, чоловік, що звістував у собі мецепата. Незабаром він і сам дістав гідне відзначення від самої цариці, що доручила йому високий уряд, який цілком відповідав його власним потребам, уряд, де він міг багато зробити для науки і взагалі для добробуту. Молодий вельможа оточив себе художниками, поетами, ученими. Він хотів усьому дати роботу, все заохотити. Він розпочав власним

коштом силу корисних видань, надавав силу замовлень, оголосив заохотливі премії, витратив на це купу грошей і, кінець-кінцем, підупав. Та, повний велико-душних поривань, не хотів одстати від свого діла, шукав скрізь де позичити і нарешті звернувся до відомого лихваря. Зробивши у нього чималу позичку, він за короткий час відмінився зовсім — став напасником, переслідувачем розумового та мистецького розвою. У всіх творах він почав добачати лихий бік, кривотлумачити кожне слово. Тоді саме сталася на біду французька революція. Це придалося йому раптом за знаряддя до найрозмаїтішого паскудства. Він почав добачати скрізь якесь революційне прямування, скрізь увижалися йому натяки. Він став до такої міри підо-зріливим, що почав нарешті підозрювати себе самого, почав уважати на жахливі, несправедливі виказування, силу людей поробив нещасними. Само собою зрозуміло, що такі вчинки не могли не дійти, нарешті, до престолу. Великодушна цариця жахнулася і, повна благородства душевного, окраси вінценосців, проказала слова, які хоч і не змогли перейти до нас у всій достотності, але глибокий їх зміст вирізьбився в багатьох серцях. Цариця зауважила, що під монархічним правлінням пригнічені бувають високі, благородні порухи душевні, не там зневажені та упослідженні бувають твори мислі, поезії та мистецтв; що, навпаки, самі монархи бували їх заступниками; що Шекспіри, Мольєри процвітали під великодушним їх захистом, тимчасом як Данте не міг знайти пристановища у своїй республіканській батьківщині; справжні генії виникають під час розцвіту та потуги держав і державців, а не під час огидливих політичних з'явниць та тероризмів республіканських, що досі не подарували світові жадного поета; що треба відзначити поетів-митців, бо ж самий тільки спокій і прегарнутишу зводять вони на душу, а не хвилювання й докори; що вчені, поети і всі творці мистецтва — то перли та діаманти в імператорській короні: їми пишається і ще більшого близку

набирає доба великого правителя. Словом, цариця, проказуючи ці слова, була тієї хвилини божественно-гарна. Я пам'ятаю, як стари люди не могли про те говорити без сліз. До справи всі поставилися якнайуважніше. На честь наших гордощів народніх слід сказати, що в руському серці повсякчас живе благородне почуття стати на бік пригніченого. Вельможа, що зрадив довір'я, був належно покараний і відставлений від уряду. Та ще страшнішу кару читав він на обличчях усього громадянства: то було остаточне й загальне презирство. Не можна розповісти, як страждала його славолюбна душа: гордість, змарноване честолюбство, зруйновані сподівання, — все сполучилося разом і в нападі страшного безумства та несамовитості урвалося його життя.

Другий разючий приклад стався теж на очах у всіх: із красунь, що не бідна була тоді на їх наша північна столиця, одна здобула рішучу над усіма перевагу. Це було якесь чудове злиття нашої північної краси з красою південною, діамант, що рідко де трапляється в світі. Батько мій признавався, що ніколи він не бачив за все життя своє нічого подібного. Все, здавалося, в ній поєдналось: багатство, розум і врода душевна. Претендентів була ціла юрма і серед них найприметніший був князь Р., найблагородніший, найкрацій із усіх молодих людей, найвродливіший лицем і лицарськими великудущими поривами, високий ідеал романів і жінок; Грандісон скрізь і усьому. Князь Р. був закоханий пристрасно й безумно; таке ж палке кохання мав він у відповідь. Та рідним партія видалася невідповідною. Родові землі князя уже давно йому не належали, рід був у неласці, і лихе його становище було всім відоме. Коли це князь раптом залишає тимчасово столицю, ніби з тим, щоб налагодити свої справи, і не в забарі з'являється, оточений пишністю і сльзовим непомірним. Близкучі балі та свята доходять до відома двору. Батько красуні прихиляється до нього, і в місті відбувається найрозкішніше весілля. Звідки взя-

лася така зміна і нечуване багатство молодого, цього не міг з'ясувати ніхто; але позаочі подейкувано, ніби він зробив якусь умову з незбагненим лихварем і поєччив у нього грошей. Хоч як там було, весілля заці-гаювало всю столицю; і молодий і молода були предметом загальної завдности. Всім відома була їх палка, витривала любов, довга мука, обома вистраждана, висока їх обох тіdnсть. Запальні жінки ваздалегідь вимальовували те райське щастя, яким має втішатися молоде подружжя. Та вийшло все інаге. За один рік страшна зміна сталася в чоловікові. Їдь підозрілих ревнощів, нетolerантність та невиводна вередливість отруїли його доти благородну та прегарну вдачу. Він зробився тираном і мучителем дружини своєї і, чого ніхто не міг би передбачити, удався до різних нелюдських учинків, навіть до катування. За один рік ніхто не міг пізнати тієї жінки, що таk недавно ще ясніла і приваблювала до себе натовп упадливих прихильників. Нарешті, неспроможна бувши терпіти далі тяжку свою долю, вона перша заговорила про розлуку. Чоловік розлютився на саму думку про те. В першім порухові несамовитості він увірвався до неї в кімнату з пожем і без сумніву заколов би її на місці, коли б його не схопили і не затримали. В нападі навіженства й отдаю він звернув ножа проти себе — і в страшних муках скінчив життя.

Крім цих двох прикладів, що перейшли перед очима всього громадянства, розповідано силу інших, що подіялися в нижчих клясах і сливе всі мали страшний кінець. Там чесний, тверезий, чоловік зробився п'яницею; там купецький прикажчик обкрадав свого хазяїна; там візник, що кілька літ возив чесно, за копійку зарізав пасажира. Не без того, щоб такі пригоди, розповідані часом не без додатків, не навели якогось мимовільного жаху на скромну людність Коломни. Ніхто не сумнівався щодо наявності нечистої сили в цій людині. Розповідано, ніби він пропонував такі умови, від яких волосся сторч ставало і яких

потім ніколи не важився пешасний переказувати кому іншому; ніби гроші його мають якусь наочну властивість, розпікаються самі собою і мають на собі дивні якісні познаки... словом, багато було про нього усякої недоладної балаканини. І гідно уваги, що вся ця коломенська людність, весь цей світ убогих бабусь, дрібних артистів, словом, усякого дрібного люду, що ми допіру пойменували, згодні були терпіти й винесити останню скрайність, аніж удаватися до страшного лихваря; знаходжувано навіть закляких з голоду старих жінок, що воліли скоріше усмуртнити своє тіло, аніж запропастити душу. Зустрівши з ним на вулиці, мимоволі відчували страх. Пішоходець опасливо почився назад, стежачи, як пропадала в далині його незмірно висока постать. В одній поставі його було вже стільки незвичайного, що кожного змусило б мимоволі приписати йому надприродне існування. Ці сильні риси, різьблені так глибоко, як не буває в людей; цей гарячий, бронзовий колір обличчя; ця неймовірна гущина брів, нестерпні, страшні очі, навіть широченні згортки його азіяцької одежини,— все немов говорило, що перед пристрастями, які здіймалися в цьому тілі, бліді були пристрасті інших людей. Батько мій кожного разу ставав нерухомо, коли стрівав його, і кожного разу не міг утриматися, щоб не сказати: „Диявол, сущий диявол!“ Але треба вас познайомити з моїм батьком, що, до речі мовити, і є справжній сюжет цієї історії.

Батько мій був чоловік прикметний з багатьох поглядів. Це був художник, яких мало,— одно з тих див, які виводить з непочатого лона свого сама тільки Русь, художник-самоук, що сам відшукав у душі своїй, без учителів і школи, правила й закони, захоплений самою тільки жадобою самоудосконалення, що простував з причин, може й самому йому незнаних, самою з душі тільки проказаною дорогою; одно з тих самовродних див, що сучасники часто шанують їх образливим словом неуки і які, не холонучи сердцем від огуди і власних невдач, дістають тільки нову ретельність і міць і вже

далеко відходять душою, від тих творів, за які досталий титло не уків. Високим внутрішнім інстинктом відчув він присутність мислі в кожному предметі; збагнув сам собою справжнє значення слова історичне малярство; збагнув, чому звичайну голівку, звичайний портрет Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Тіціяна, Корреджіо можна назвати історичним малярством, і чому величезна картина історичного змісту все таки буде tableau de genre, не вважаючи на всі домагання митцеві на історичне малярство. І внутрішнє почуття, і власне переконання звернули його плензель до християнських сюжетів, до горішнього, її останнього ступня високого. Він не мав честолюбства або дражливості, такої невід'ємної від удачі багатьох митців. Це була тверда вдача, чесна, прямодушна людина, навіть груба, вкрита напозверх трохи черствою корою, не без деяких гордощів у душі, що говорила про людей разом поблажливо й гостро.— Що вважати на них? — звичайно озвавався він — таж я не для них працюю. Не до віталень понесу я свої картини. Хто розуміє мене, подякує; не зрозуміє — все таки богові помолиться. Світську людину нема чого винуватити, що вона не тямить малярства; зате вона тямить на картах, знається на хорошому вині, на конях — на чому ж іншому ще знається панові? Ще чого доброго, спробує того та іншого, та як піде розумувати, то її життя від нього не буде. Кожному своє, кожен нехай над своїм працює. Як на мене, то вже краще та людина, яка по-щирості каже, що не добирає тямі, аніж та, що лицемірить: говорити, ніби знає те, чого не знає, і тільки псує та поганить.— Він працював за невеличку платню, тобто за платню, якої потребував тільки для підтримання родини та для здобуття її спроможності працювати. Крім того, він жадною мірою не відмовлявся допомогти іншому і подати руку убогому митцеві; вірував простою, побожною прадідівською вірою і тому, можливо, на змальованих обличчях у нього сам собою з'являвся той високий вираз, до якого не могли докопатися люди близкого

хисту. Нарешті, тривалістю своєї праці та несхібністю накресленого собі шляху він почав навіть набувати новаги від тих, що узивали його невігласом та доморослим самоуком. Йому безперестану давали замовлення до церков і з роботи він не вибивався. Одна робота обійшла його дуже. Не пам'ятаю вже, який був її сюжет, знаю тільки те, що на картині треба було змалювати духа тьми. Довго думав він над тим, який дати йому образ: йому хотілося виявити в його обличчі все тяжке, що гнітить людину. Серед таких міркувань інколи в голові йому проходив образ таємничого лихваря, і він думав мимоволі: „От би з кого слід було мені змалювати диявола.“ Міркуйте ж самі про його здивування, коли одного разу, працюючи в своїй майстерні, почув він стукіт у дворі і слідом за тим просто до нього увійшов жахливий лихвар. Він не міг не відчути якогось впутрішнього тремтіння, що перебігло йому мимоволі по всьому тілу.

— Ти художник? — мовив він без найменшої церемонії моєму батькові.

— Художник, — мовив мій батько в непевності, міркуючи, що буде далі.

— Гаразд. Змалюй з мене портрета. Я може помру скоро, дітей у мене нема; та я не хочу померти зовсім, я хочу жити. Чи можеш ти змалювати портрета, щоб був зовсім як живий?

Батько мій подумав: — Чого кращого? він сам проситься в дияволи до мене на картину. Дав слово. Вони умовились щодо часу й ціни і другого ж дня, взявши палітру й пензлі, батько мій уже був у нього. Високий паркан, собаки, залізні двері й замки, дугасті вікна, скрині, повкривані дивними килимами, і нарешті сам незвичайний господар, що сів нерухомо перед ним, — все це справило на нього дивне враження. Вікна немов зумисне були заставлені й затарасовані знизу так, що давали світло тільки горішніми шибами. „Чорти б його забрали, як добре освітлене тепер його обличчя!“ мовив він сам до себе і виявся жадібно малювати, немов

опасуючись, щоб не пропало якнебудь щасливе освітлення. „Яка міць!“ повторяв він сам до себе: „коли я хоч наполовину змалюю його так, як він є тепер, він заб'є моїх святих та янголів: вони збліднуть перед ним. Яка диявольська міць! він у мене просто вискочить з полотна, коли тільки хоч трохи буду вірний натури. Які незвичайні риси!“ повторяв він безнастянно, збільшуючи завзяття і вже бачив сам, як почали переходити на полотно деякі риси. Та що більше наблизився він до них, то все дужче відчував якесь утяжливе, тривожне почуття, незрозуміле собі самому. Однак, не вважаючи на те, він поклав собі наслідувати з буквальною точністю кожну непомітну рисочку й вираз. Найперше він почав опрацьовувати очі. В тих очах була така міць, що, бачилося, не можна й подумати було віддати їх так, як були в натурі. Проте що б не було, він постановив дошукатися в них останньої найдрібнішої риси й відтінку, збагнути їх таїну... Та як тільки почав він входити й заглиблюватися в них пензлем, в душі його зродилася така дивна відраза, такий незрозумілій тягар, що він повинен був на якийсь час кидати пензля, а потім братися до нього знов. Нарешті, він не міг уже далі терпіти: він почував, що ці очі вп'ялися йому в душу, утворюючи в ній тривогу незбагненну. На другий, на третій день це відчувалося ще сильніше. Йому стало моторошно. Він кинув пензля і сказав навідрub, що не може далі малювати його. Треба було бачити, як відмінився на те слово лихвар. Він упав йому в ноги і благав докінчiti портрета, кажучи, що від цього залежить його доля та існування на світі; що уже він накидав пензлем його живі риси; що коли він віддасть їх правдиво, життя його надприродною силою затримається в портреті; що він через те не умре остаточно; що йому треба перебувати на світі. Батько мій відчув жах від таких слів; вони видалися йому такими дивними та странными, що він покинув і пензлі і паліtron, і прожогом кинувся геть із кімнати.

Думка проте непокоїла його весь день і всю ніч а на ранок він одержав від ліхваря портрет; його принесла якесь жінка, єдина істота, що йому услуговувала, і сказала тут же, що хазяїн не хоче портрета, не дає за нього нічого і присилає назад. Увечорі того самого дня він дізнався, що ліхвар помер і що вже збираються його ховати звичаєм його релігії. Все це здавалося йому невимовно дивним. А тимчасом відтоді у його вдачі виявилась помітна зміна: він відчував невпокій та тривогу, причини яких не міг і сам domислитись і незабаром припустився такого вчинку, що ніхто не міг од нього сподіватись. З якогось часу роботи одного із учнів його почали привертати увагу невеличкого кола знатців та аматорів. Батько мій завжди дбав у ньому хист і виявляв за те йому особливу прихильність. Нараз відчув він до нього заздрість. Загальна увага та розмови про нього стали йому нестерпні. Нарешті, на прикірсті собі найбільшу, дізнається він, що його учневі доручено написати образ для новозбудованої багатої церкви. Це його вкрай обурило.—Ні, не дам перемогти себе блазнюкові! — говорив він: „рано, брат, надумався старих у болото заганяти! Ще, хвалити бога, я маю силу! От ми побачимо, хто кого за жене в болото!“ І прямодушний, чистий серцем чоловік пішов на піdstупи та інтриги, якими гидував; дозвинився нарешті, що на образ оповіщено конкурс і інші художники могли так само увійти з своїми роботами, а потім замкнувся в своїй кімнаті і з запалом уявся за пензля. Здавалося, всі свої сили, всього себе хотів він сюди зібрати. І справді, вийшов один із найкращих його творів. Ніхто не ваگався, що йому буде приздано першість. Образи були виставлені, і всі інші видалися перед ним, як ніч проти дня. Коли раптом один із присутніх членів, як що не помилляюсь, особа духовна, зробив увагу, що вразила всіх. „В образі художника, сиравді багацько хисту, — сказав він, — але немає святости в обличчях; навпаки, е навіть щось демонське в очах, немов би рукою митця водило не-

чисте почуття". Всі поглянули і не могли не впевнитися правдивості цих слів. Батько мій кинувся вперед до свого образу, немов би для того, щоб перевірити таку образливу увагу, і з жахом побачив, що він мало не всім постатям надав лихвареві очі. Вони дивилися так демонськи звітажно, що він сам мимоволі здригнувся. Образ був відбінений, і він мусів на превелику собі прикрість лочути, що першість зосталася за його учнем. Не можна списати його люті, як повернувся він додому. Він маю не прибив матір мою, розігнав дітей, поламав пензлі й мольберт, скопив із стіни портрет лихваря, казав дати йому ножа, звелів затопити камін, маючи намір порізати його на шматки і спалити. На цьому застав його, увійшовши в кімнату, приятель-маляр, як і він, сміхотун, завжди собою вдоволений, що ніколи не заносився далекояглими бажаннями і весело працював над усім, що траплялось, а ще веселіше брався до обіду й гулянки.

— Що ти робиш? що збираєшся спалити? — мовив він і підійшов до портрета. Зглянися,—це один із найкращих твоїх творів. Це лихвар, нещодавно померлий; та це найдосконаліша річ. Ти йому просто не в брову, а в самі очі влучив. Так і в живого ніколи не дивилися очі, як дивляться вони в тебе.

— А от я погляну, як вони в огні дивитимуться! — сказав батько, зробивши рух, щоб кинути портрета в камін.

— Стривай, на бога! — сказав приятель, утримавши його. — Віддай його браче мені, коли він тобі так уже занадто ріже очі. — Батько спочатку опирався, нарешті згодився, і сміхотун, задоволений своїм придбанням, забрав портрета з собою.

Скоро він вийшов, батько мій відчув себе спокійніше. І справді, немов би з портретом тягар скотився йому в душі. Він сам здивувався злісному своему почуттю, своїй заздрості та видимій змілі своєї вдачі. Розваживши власний вчинок свій, він засмутився душою і не без внутрішньої скорботи, проказав: — Ні, це

бог покарав мене. Образ мій заслужено дознав неслави. Він задуманий був, щоб зганьбити брата. Демонське почуття заздрості водило моїм пензлем, демонське почуття повинно було і відбитися на ній.— Він негайно подався шукати учня свого, обняв його міцно, прохав простити його і намагався, скільки міг, виправити перед ним провину свою.

Робота його знову пішла по-давньому безтурботно; але задума частіше почала в'являтися йому на обличчі. Він більше молився, частіше бував мовчазний і не висловлювався так гостро про людей; навіть шорстка зовнішність його вдачі якось ум'ягчилася. Незабаром одна річ ще більше потрясла його. Він уже давно не бачився з товаришем своїм, що випросив у нього портрет. Уже збирався він піти одвідати його, як раптом той сам увійшов несподівано до його кімнати. По кількох словах та обопільних запитаннях він сказав: „Ну, брат, ведарма ж ти хотів спалити портрета. Чорт би його забрав, у ньому є щось страшне... Я в відьом не вірю, але, як хочеш, в ньому таки сидить нечиста сила“.

— Як?— мовив мій батько.

— А так, що відколи я повісив його до себе в кімнату, таку тугу відчув я... от немов би хотів кого заарізати. Ціле життя мое не зневажав я, що то безсоння, а тепер сам спізняв та не тільки безсоння, але й сни такі... я й сам не тямлю сказати, сни то чи інше що: немов домовик тебе душить і все видиться проклятий дід. Одним словом, не можу я розказати тобі моого стану. Подібного во мною не бувало ніколи. Я блукав, як божевільний, усі ці дні: відчував якийсь страх, неприємне сподівання якесь. Почуваю, що не можу сказати нікому веселого, широго слова; он немов біля мене сидить шпигун якийсь. І тільки, як відлав портрета небожеві, що сам набився на нього в проханням, відчув, що мені немов би камінь який скотився з пліч: враз відчув себе веселим, як бачиш. Ну, брат, спік ти справжнього чорта!

Під час цієї оповіді батько мій слухав його з осередженою увагою і нарешті спитався: — І портрет төпер у твого небожа?

— Де там у небожа! не витерпів! — мовив сміхотун.

— Видко душа самого лихваря перебралася до нього: він вискачує з рямі, походить по кімнаті і те, що мій небіж розповідає, просто в голові не міститься. Я б його між божевільні почеслив, коли б почали сам того не дізnav. Він його продав якомусь збирачеві картина, та й той не витерпів і теж збув комусь з рук.

Ця розповідь справляла сильне враження на моого батька. Він не на жарт замислився, запався в іпохондрію і нарешті зовсім упевнився в тому, що пензель його послужив диявольським знаряддям, що частина життя лихваревого справді перейшла якось у портрет і тривожить тепер людей, увіваючи їм диявольські потяги, зводячи на манівці художника, породжуючи страшні муки заздроців та інші подібні чуття. Три нещастя, що сталися по тому незабаром, три наглі смерті: дружини, доньки та малолітнього сина, він сприйняв, як небесну кару собі і поклав неодмінно відійти од миру. Скорі минулося мені дев'ять років, він отдав мене до академії мистецтв і, розплатившися з своїми винуватцями, подався до одного відлюдного монастиря, де й постригся у ченці. Там суворістю життя, невисипущим додержанням усіх монастирських правил він здивував усю братію. Ігумен монастиря, довідавшися про майстерність його пензля, вимагав од нього змалювати головний образ у церкві. Та смиренний брат навідруб одмовив, що не гідний взятися за пензель, що він споганений, що трудом і великими жертвами він повинен спершу очистити свою душу, щоб удостоїтись приступити до такого діла. Його не хотіли силувати. Він сам збільшував для себе, скільки можна було, суворість монастирського життя. Нарешті уже й воно ставало йому недостатнім і не доволі суворим. Він одійшов, з благословенства ігumenового, у пустинь, щоб бути там у цілковитій самотині. Там із гілля вибудував

він собі келію, живився самим лише сирим корінням, таскав на собі камінь з місця на місце, стояв од сходу й до заходу сонця на тому самому місці з піднесеними вгору руками, читаючи невпинно молитви,— словом, вищукував, здається, всі можливі засоби терпіння і тої незрозумілої саможертви, що її приклад можна знайти в самих хіба життях святих. Таким способом, довго, впродовж кількох літ, мертвив він своє тіло, підсилюючи його одночасно живущою силою молитви. Нарешті одного дня прийшов він у монастир і твердо сказав ігуменові: „Тепер я готовий; якщо буде ласка господня, я довершу роботу“. Предмет, який він обрав, було різдво Ісусове. Цілий рік сидів він над ним, не виходячи з своєї келії, ледве підживляючи себе суверою стравою, молячись безнастінно. Через рік образ був готовий. Це було, справді, диво пензля. Треба вам знати, що ні братія, ні ігумен не мали великих знаннів з мальстрма, але всі були вражені незвичайною святістю постатей. Почуття божественного упокорення й лагідності в обличчі пречистої матері, нахиленої над дитям, глибокий розум у очах божественної дитини, що ніби вже щось прозираєть у далині, урочиста безмовність вражених божественним дивом царів, що впали йому до ніг, і нарешті свята, невимовна тиша, що обіймає весь образ,— все це з'явилось у такій погожій силі та потужності краси, що враження було магічне. Вся братія поверглась на коліна перед новим образом, і сповнений чулости ігумен проказав: „Ні, не можна, людині, засобами самого людського мистецтва, утворити такий образ — свята вища сила водила твоїм пензлем, і благословення небесне спочило на труді твоїм“.

На цей саме час скінчив я свою пауку в академії, одержавши золоту медаль і разом з нею радісну надію на подорож до Італії — найяснішу мрію двадцятилітнього художника. Мені залишалося тільки попрощатися з батьком, що от уже дванадцять років як я з пим розлучився. Привнатися, навіть самий його образ

давно випав з моєї пам'яті. Я вже наслухався дечого про сувору святість його життя і загодя уявляв собі, що стріну черству зовнішність пустельника, чужого всьому на світі, крім своєї келії та молитви, виснаженого, сухого од повсякчасного постування та безсонності. Та як же я здивувався, коли передо мною з'явився прекрасний, сливе божественний старець. І сліду виснаги не було видко на його обличчі: воно сяло ясністю небесних веселощів. Біла, як сніг, борода і тонкі, як повів вітру, волосся, такі ж срібні на колір, картиною розспіалися по грудях та по згортках його чорної ряси і спадали до самісінької вужівки, якою підперезана була його убога чернеча одіж. Та найдивніше було мені почути з уст його такі слова й думки про мистецтво, які, призватися, довго буду я берегти в душі і широко бажав би, щоб кожен мій брат у мистецтві вчинив так само:

— Я ждав тебе, сину мій! — мовив він, коли я підійшов під його благословення. — Перед тобою путь, якою віднині піде все життя твое. Путь твоя чиста — не збочуй же з неї. Ти маєш хист; хист то найдорощий дар господній — не занапасти його. Досліджуй, вивчай усе, що бачиш, збегли кожен пензель; але скрізь умій знаходити внутрішню мисль і найбільше пильній збегнути високу таїну творіння. Блажен обранець, що опанував її. Нема для нього низького предмета в природі. У найменшому художник-творець так само великий, як і в великому; у погордженнім для нього вже нема погордженого, бо крізь нього невидимо прозпрає прекрасна душа творця, і погорджене дістало вже високий вираз, бо пройшло крізь чистильню його душі. Натяк на божественний, небесний рай міститься для людини в мистецтві і вже через одно те воно найвище од усього. І якою мірою урочистий спокій вищий од усякого хвилювання світового, такою ж мірою і творення вище від руйнування; і в якій мірі янгол самою лише чистою непорочністю ясної душі своєї вищий од усіх незчисленних сил та гордих при-

страстів сатани,—такою ж мірою вищий од усього, що є на світі, високий утвір мистецтва. Все принеси йому на жертву і полюби його всією пристрастю,—та не пристрастю, що земною жадобою дихає, а тихою, небесною пристрастю: без неї не владна людина піднестися над землею і не може дати чудових звуків заспокоєння,—бо ж для заспокоєння й примир'я сходить у світ високий твір мистецтва. Він не може оселити в душі нарікання, але повнозвучною молитвою прагне і лине повсякчас до бoga. Ale бувають хвилини, темні хвилини...—Бін спохмурнів і я помітив, як потемнилося ясне обличчя його, немов заволокла його перебіжна хмарка.—Єсть одна подія в житті мосму,—мовив він.—Досі не можу я забагнути, чий був дивний образ, з якого я написав портрета. Це справді була немов якась диявольська поява. Я знаю, світ одкидає існування диявола, і тому не говоритиму про нього; але скажу одпо, що я з відразою писав його—я не відчував на той час ніякої любови до своєї роботи. Силоміць я хотів подолати себе і бездушно, притлумивши все, бути вірним природі. Це не був твір мистецтва, і тому почуття, що обіймають усіх, хто на нього дивиться—уже бунтівні почуття, тривожні почуття, не почуття митця, бо митець і в трипозі дихає спокоєм. Мені передказували, піби портрет цей ходить по руках і сіє болізне вражіння, породжуючи в митці почуття заздрості, темної ненависті до брата, злісну жадобу чинити переслідування та гніт. Нехай боронить тебе господь від цих пристрастей. Нема страшніших од них. Краще перетерпіти всю гіркоту найрозмаїтіших переслідувань, аніж кинути проти кого-небудь хоч едину тінь переслідування. Бережи чистоту душі своєї. Хто носить у собі хист, той чистіший од усіх повинен бути душою. Іншому прощено буде багато,—але йому не проститься. Людині, що в дому вийшла у світлій святочній шаті, досить одної краплі болота, що бризнула з-під колеса, і вже весь люд обступив його, і вказує на нього пальцем, і говорить про його неохайн-

ність, а тим часом той самий люд не помічає сили плям на інших прохожих, одягнених у буденну одіж, бо ж на буденній одеждині не помітні плями.

Він поблагословив і обняв мене. Ніколи в житті не був я так високо зворушений. Побожно, більше, ніж із почуттям сина, припав я до його грудей і поцілував його в срібне розвіянє його волосся.

Сльоза вибліснула йому в очах.—Вволи, сину мій, один заповіт мій,—сказав він мені уже при самім розставанні.—Може, тобі трапиться десь побачити той портрет, що про нього я говорив тобі—ти впізнаєш його відразу по незвичайних очах та неприродньому їх виразові,—щоб там не було, знищи його...

Ви можете сами зміркувати, чи ж міг я не заприсягтися вволити такий заповіт. Цілих п'ятнадцять років не доводилось мені зустріти нічого такого, що хоч би трохи подібне було до опису, що подав мені батько,—аж ось сьогодні, на авбціоні...

Тут художник, не доказавши своєї повісті, обернув очі на стіну, щоб поглянути ще раз на портрет. Той самий рух зробив у мить єдину весь натовп слухачів, шукаючи очима незвичайного портрета. Та на диво найбільше, його не було вже на стіні. Глухий гомін та шум перебіг по всьому натовпу і слідом за тим почулися виразні слова: „украли“. Хтось уже встиг потягти його, сбористувавши увагою слухачів, захоплених оповіданням. І довго всі присутні залишалися в непевності, не знаючи, чи справді бачили вони ці незвичайні очі, чи може то була просто примара, що тільки на мить з'явилася їх очам, натомленим довгим розгляданням старих картин.

ГПБ СР. АЗ.

ЗМІСТ

Петербурзькі повісті М. Гоголя. Стаття В. Петрова. 1

Повісті

Невський проспект. Пер. Є. Плужник	3
Записки божевільного. Пер. М. Рильський	41
Ніс. Пер. М. Рильський	64
Шинель. Пер. А. Харченко	90
Коляска. Пер. М. Рильський	124
Портрет. Пер. М. Зеров	137
